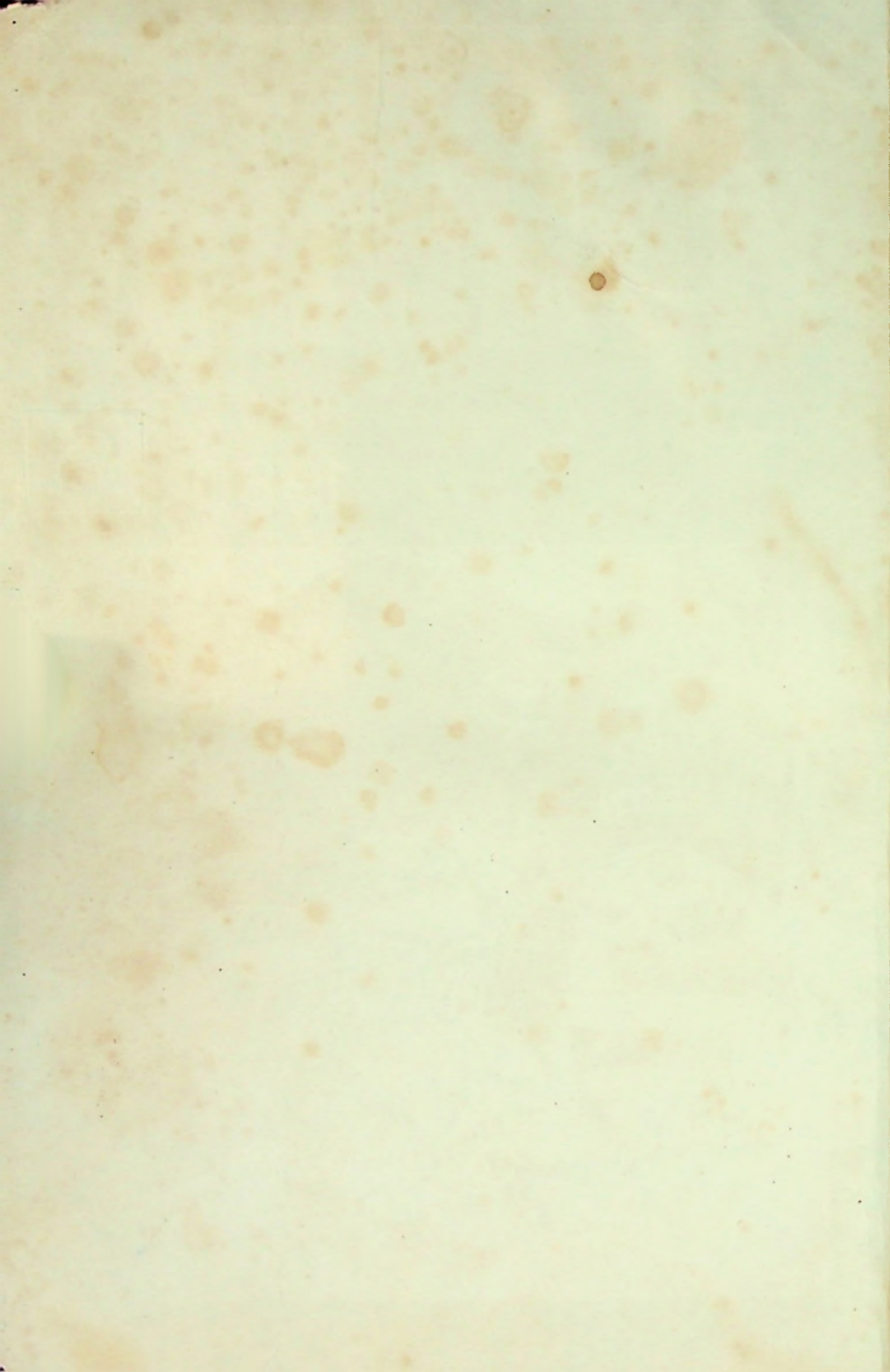

ИҢІЛДЫЗ

1980

6

ИҲАДЫЗ

№ 6

1980

ноябрь
декабрь

ОЗЪБЕКСТАН ЯЗЫДЖЫЛАРЫ
БИРЛИГИНИНЪ ОРГАНЫ

ЭКИ АЙЛЫКЪ ИЧТИМАЙ-
СИЯСИЙ ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИЙ
ЖУРНАЛ

БИРИНДЖИ СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Мундеридже

КПСС XXVI СЪЕЗДИ АЛДЫНДАН

Советлер Бирлиги Коммунист партиясы	
Меркезий Комитетининъ къарары	3
Озъбекстан мушаиреси. Алты миллион	4
Анатолий Ершов. Улу сув ёлу	13

НЕСИР ЭСЕРЛЕР

Хамид Гъулам. Эбедийлик. Роман	20
Юсуф Болат. Алим аткъа минди. Роман. Сонъу	60
Риза Фазыл, Лютфие Софу. Коклер султаны. Повесть. Девамы	88

ГЪАФУР ГЪУЛАМ АДЫНА ЭДЕБИЯТ ВЕ САНЪАТ НЕШРИЯТЫ

БАЛАЛАР ИЧЮН

Шевкет Рамазанов. Инат торы. Икяе 118

ШИИРЛЕР

Абдураим Алтанълы. Кок таш къая 125
 Эшреф Шемьи-заде. Къыш келе. Чельде яз акъшамы 126
 Ыргъат Къадыр. Партизанлар 127
ОНЫНДЖЫ БЕШЙЫЛЛЫКЪНЫНЪ АДЫМЛАРЫ
 Аблямит Умеров. Сиясий хадим 128

ИЧ КИМСЕ УНУТЫЛМАДЫ, ИЧ БИР ШЕЙ ХАТИРДЕН ЧЫКЪМАДЫ

Сафтер Нагаев. Аджимушкъай къобаларында 130

ХАЛКЪ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫНДАН

Осман Темиркъая. Алтын алма. Авджы Амет. Масаллар 146

Кальпген чыкъкъан аэнклер 155
 Эмек ве бахт йырджысы 156
 Миртемир. Ярым асыр йырларындан... Шиир 157

ХАЙЫРЛАЙМЫЗ

Комсомол поэзиямызнынъ етекчиси 159
 Семерели яратыджылыкъ 160

Баш редактор: **Ш. АЛЯДИНОВ.**

Редколлегия: **Ю. БОЛАТ, А. ИСЛЯМОВ, А. ОСМАНОВ** (месуль секретарь), **Ш. РАМАЗАНОВ** (баш редактор муавини), **З. ТРАСИНОВА, ЧЕРКЕЗ-АЛИ, У. ЭДЕМОВА, А. ЯКЪУБОВ.**

На крымско-татарском языке. «Йылдыз» № 6 («Звезда» № 6).
 Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана.
 Ташкент — 1980.

Технический редактор А. Сеногулов. Корректор Г. Шерфединова.
 Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмаз.

Басылувгъа 20.10.80 с.берильди. Басылувгъа 25.12.80 с. рухсет этильди. Р-14961
 Къагъытнынъ форматы 70×108¹/₁₆. Юксек басма. Шартлы матбаа табагъы 14.
 Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 5431.. Сымарыш 4383. Фияты 80 к.
 Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Алексей Толстой сокъагъы, 7-нджи эв.
 Телефонлар: баш редактор 33-14-54, умумий болукъ 33-12-87.

КПСС XXVI съезди алдындан

Советлер Бирлиги Коммунист партиясы
Меркезий Комитетининъ къарары

«1981—1985 сенелери ве 1990 сенесине къадар девирде СССРни икътисадий ве ичтимаий инкишаф эттирювнинъ эсас догърулышлары» хусусында Советлер Бирлиги Коммунист партиясы Меркезий Комитетининъ Советлер Бирлиги Коммунист партиясы XXVI съезди ичюн проекти акъкъында

1. «1981—1985 СЕНЕЛЕРИ ВЕ 1990 СЕНЕСИНЕ КЪАДАР ДЕВИРДЕ СССРНИ ИКЪТИСАДИЙ ВА ИЧТИМАЙ ИНКИШАФ ЭТТИРЮВНИНЪ ЭСАС ДОГЪРУЛЫШЛАРЫ» ХУСУСЫНДА СОВЕТЛЕР БИРЛИГИ КОММУНИСТ ПАРТИЯСЫ МЕРКЕЗИЙ КОМИТЕТИНИНЪ ПАРТИЯ XXVI СЪЕЗДИ ИЧЮН ПРОЕКТИ ТАКЪДИРЛЕНСИН.

2. «1981—1990 СЕНЕЛЕРИНЕ КЪАДАР ДЕВИРДЕ СССРНИ ИКЪТИСАДИЙ ВЕ ИЧТИМАЙ ИНКИШАФ ЭТТИРЮВНИНЪ ЭСАС ДОГЪРУЛЫШЛАРЫ» ХУСУСЫНДА СОВЕТЛЕР БИРЛИГИ КОММУНИСТ ПАРТИЯСЫ МЕРКЕЗИЙ КОМИТЕТИНИНЪ ПРОЕКТИ 1980 СЕНЕСИ ДЕКАБРЬ 2-ДЕ УМУМХАЛКЪ МУЗАКЕРЕСИ ИЧЮН МАТБУАТТА ДЕРДЖ ЭТИЛЬСИН.

3. «1981—1985 СЕНЕЛЕРИ ВЕ 1990 СЕНЕСИНЕ КЪАДАР ДЕВИРДЕ СССРНИ ИКЪТИСАДИЙ ВЕ ИЧТИМАЙ ИНКИШАФ ЭТТИРЮВНИНЪ ЭСАС ДОГЪРУЛЫШЛАРЫ» ПРОЕКТИ ЭМЕКЧИ КОЛЛЕКТИВЛЕРДЕ, ОҚУВ ЮРТЛАРЫНДА, АРБИЙ КЪЫСЫМЛАРДА, ПАРТИЯ, ПРОФСОЮЗ ВЕ КОМСОМОЛ ТЕШКИЛЯТЛАРЫНДА, РАЙОНЛАРДА, ШЕЭРЛЕРДЕ ВЕ ОКРУГЛАРДА АКТИВЛЕРНИНЪ ТОПЛАШУВЛАРЫНДА ВЕ ПАРТИЯ КОМИТЕТЛЕРИНИНЪ ПЛЕНУМЛАРЫНДА, ОБЛАСТЬ, УЛЬКЕ ПАРТИЯ КОНФЕРЕНЦИЯЛАРЫНДА ВЕ БИРЛИК РЕСПУБЛИКАЛАРЫ КОМПАРТИЯЛАРЫНЫНЪ СЪЕЗДЛЕРИНДЕ, МАТБУАТТА, РАДИО ВЕ ТЕЛЕВИДЕНИЕДЕ, ПАРТИЯ, КОМСОМОЛ ВЕ ИКЪТИСАДИЙ ОҚУВ СИСТЕМАСЫНДА МУЗАКЕРЕ ЭТИЛЬСИН, ЭАЛИ ЯШАГЪАН ЕРЛЕРДЕ СУБЕТЛЕР ОТЬКЕРИЛЬСИН.

*Советлер Бирлиги Коммунист
партиясы Меркезий Комитетининъ
Баш секретары Л. БРЕЖНЕВ*

АЛТЫ МИЛЛИОН

Озбекстан мушаиреси

*КПССнингъ шанлы XXVI съезди ве
Озбекстан Компартиясынынъ
XX съездине багъышлана.*

Козъайдын! Қъанатлар яйды хош хабер,
Алтын вадилерден учты танъ ели.
Мубарек, азизим, мисильсиз зафер,
Яша сен, койлюнинъ бол, джумерт или!

Қъолумыз кокюсте, эй, азиз Ватан,
Этрафкъа гъалебе қъанатыны яйдынъ.
Чымтымдан миллион тонналар япкъан
Памукъчы, эвеля санъа козъайдын!

Онынджи бешйыллыкъ, сексен сенеси
Улу ал юз берди Озбекстанда.
Памукътан къошулды энъ чокъ иссеси,
Ич бойле олмагъан эвель заманда.

Девир тарихыны яраткъанлар — биз
Бу шанны шиирнен беян этемиз.
Алты миллион тонна памугъымыз!
Дагъ устю дагъ киби арманымыз!

Эшкъ олсын санъа, азамат дехкъан,
Эшкъ олсын санъа, кунеш улькеси.
Алты миллионлыкъ юкни котерип алгъан
Памукъчы озбекнинъ насырлы елькеси!

Эшкъ олсын, аптелер, эй, аналар,
Қъияссыз джесарет ичюн тешеккюр!
Башынъызгъа йылдыз сачып бу анлар
Қъутласа ери бар сизни ер-кок!

Бу йылнынъ шадлыгъы озюндже, эбет,
Алемнинъ софрасы толып турмакъта.
Бакъынъыз, кунеште шенълик ве себат,
Эмекчи яш киби кулип турмакъта.

Эр ерде яйылгъан эльмаз межаны,
Ёкъ, эльмаз дегиль, халкъ мырадкъа ете.
Бабалар айталар, юртнынъ арманы
Бу къадар берекет корьмеген ичте.

Эгер де фезадан шимди сиз
Бир назар атсанъыз Озбекстангъа,
«Акъ алтын»дан къамашыр козьлеринъиз,
Гуя бир муджизе — бар джиангъа.

Тап баарьден топракъкъа умют багълап,
Яз кунълери коксюни этип къалкъан,
Эр бир тюп памукъкъа эмек-кучъ сарфлап,
Эр чичектен берекет бекледи дехкъан.

Ишнинъ энъ зевкълысы, энъ муреккеби
Чыдамлылыкъ, пишкинлик талап этмекте.
Атешли ве пишкин бир юрек киби,
Коммунистлер даима огге кетмекте.

Партиям, несиллер сени зйбетлер,
Эп огге кетерек энъ ярыкъ куньге.
Нурынъдан шевкъ ала бутюн улькелер,
Шерефнен етиштик буюк екюнге.

Чюнки эр сёзюнънинъ юрек ифадеси
Даима заферге кетирди халкъны.
Сен — улу Ватаннынъ кучи-ирадеси,
Сен — Инсанлыкънынъ виджданы, акъкъы.

Ходжаман гемининъ ёлу да улу,
Уфукъны козетер джесур капитан.
Планлар беллидир, айдындыр ёлу,
Ер алдыкъ мейданда мердлер сафындан.

Тамчылар топланып неэр олгъанда,
Топракъны, тарланы, чёльни къандыра.
Миллионлар эмеги бир къошулгъанда,
Екюни бинъ бир муджизени анъдыра.

Аму ве Сырдарья къошулгъан ерде
Кумюш тюз арманлар — эмек муждеси.
Онынъ эр тельчиги бахткъа къасиде,
Эмек мердлигининъ там ифадеси.

Багърында топлангъан хазинесини
Бизге багъышлады юрт багъча-багъы.
Алтын къоллар ольчер нетиджесини,
Алтын теразенинъ алтын табагъы.

Керванлар юкленип агъырдан юрьдилер,
Байрамнынъ юкюни котерип магърур.
Зафер къутлы олсын, миллион къызлар-йигитлер,
Эмек шаннлери, сизге тешеккюр!

Эй, уста етекчи, тешеккюр санъа!
Сенинъле ишанчлы адымлар атамыз.

Кунештен ярыкълангъан киби сема,
Сени къальплернинъ тѣринде тутамыз.

Чюнки сен Ватаннынъ юксек бинасыны
Джианда энъ юксек котерген миъмарсынъ.
Коксюнде коремиз Ленин сымасыны,
Эр сѣзю заферге чагъыргъан шиарынъ.

* * *

Коммунистик асыр бизим улькеге
Къутлы уфукъ олып, ёл олып кельди.
Айдынлыкъ кетирди эр бир кольеге,
Чёллерге джан берген къол олып кельди.

Уфукъларнынъ этегине япыштыкъ биз,
Омюрге ольчюдир эмек, ираде.
Бахтымызчюн къыртышларны ачтыкъ биз,
Иль тарихында бу — буюк джесарет.

Коммунист деген нам Ер курресининъ
Кунеш киби екаяне таянчы бугунъ.
Чокъ терен манасы мефкуресининъ:
Куню акъ олсын дей, нимети — бутюн.

Коммунист — ёлбашчы. Эр кунъ анъында
Бутюн юрт такъдири, инсан такъдири.
О — реис. О — ребер ильнинъ тоюнда,
Ондадыр тарла, чёлъ, арман такъдири.

Учъ сѣзге койлю, ишчи, зиялы
Къошулса коммунист, етекчи сѣзю,
Къутучыкъ ичинде акъ нур мисали,
Балкъылдап корюнир келеджек озю!

* * *

Мухтерем памукъчы! Сен — буюк бир инсан,
Сен — ана-Ватаннынъ мерд эвлядысынъ.
Ишинъни-шуретинъни биле бар джиан,
Сѣзюнден къайтмагъан бир батырсынъ.

Озь эмегинъ иле, озь къолунъ иле
Топракъны къадирлеп, тиктинъ абиде.
Юксекке етиштинъ озь ёлунъ иле,
Адынъ шерефленир Бахт дефтеринде.

Топракъ киби раатсызсынъ, бильмейсинъ тынчлыкъ,
Юкълатмай сени ич памукънынъ гъамы.
Не саба раатсынъ, не акъшам тынчсынъ,
Мукъаддес онынъ эр чымтымы, граммы.

Эфир далгъасында къулакъларымыз,
Козюмиз газета саифесинде.
Геджелер сѣнмей ич чыракъларымыз
Памукъ штабынынъ эр хапесинде.

Гонъюмизни дагъ киби котере юксек
Матбуат кетирген янъы хабери!
Топракъ о — джумерттир, къадрине етсенъ,
Асыл бу дегильми дехкъан зафери?!

Адымызгъа кирген Дехкъанбай олып,
Джиезни яйдыра кузьде Хасылай.
Тойларны тебриклеј кунеш де кулип,
Джыйында — йылдызлар, ойнар толгъын Ай.

Телефон теллер яй киби тартыкъ,
Телетайп бир дакъкъа токътамай кяде.
Чёткиге сыгъмагъан ракъамгъа бакъынъ,
О бизге къийметли эр шейден зияде.

Эй, пельван ракъамлар, таныш ракъамлар,
Эмек джебэсининъ эльчилерисиз!
Сизлерни яраткъан батыр адамлар,
Дехкъан юрегининъ тильджилерисиз!

Тефеккур иле инсан зорланып,
Зерреден хазине япкъан заманда,
Памукъчы ишинде илимге базанып,
Нам берди, достларым, Озьбекстанда.

Селекция илими — ольмез хазине,
Тарлагъа акъмакъта аля джыныслар.
Эй, алим, тешеккюр сенинъ озюнье!
Тарлада ёрулмај челик джылкъылар.

Памукъчы! Бу йыл да дёндирдинъ ишни,
Излейсинъ эмеклер заферини сен!
Пельвансынъ, бильмейсинъ ич енъилишни,
Памукъ кяинатынынъ Гагаринисинъ!

Озьбек диярында эр кес памукъчы,
Алякъам ёкъ деген шахснынъ озю ёкъ.
Мердлернинъ тек эмек олур таянчы,
Бахтымыз шундадыр, шундан гонъюль токъ.

* * *

Сен бир китап яздынъ, сенинъ бу ишинъ
Миллион санфелнк буюк бир тарла.
Бинъ йыллар окъулыр китап — кунешинъ,
Алимсинъ, ильминънен тарланы сырла.

Иш енгиль олмады, бу къутлы Ватан
Эвляды тарлада къышы ве язы.
Эбет, бар базылар, экмеген-тикмеген,
Кузь куню арманда азыргъа назир.

Бизлерге козь тиккен дженаплар да бар —
Дюньяда бозгъунлыкъ керек оларгъа.
Озьбекнинъ зафери оларчюн къааръ —
Ичлери бозулып, къалалар зоргъа.

Бозулса-бозуслын, ичлери ичтен,
Бизлер ишимизни япаберирмиз!
Дюньяда тынчлыкъ темеллешсин деп,
Гъайретимиз иле алтын терирмиз.

Ягъмурны, бурчакъны, мантарны енъип,
Гонъюли бол озьбек дев киби турар.
Къальбине садакъат къалмыштыр синъип,
Эр анги душманны дев киби кыярар.

* * *

Эй, улу эмекдар, азиз памукъчы,
Партиямыз сени охшап осьтюре.
Айдын ёлларында олып етекчи,
Ишлерингде енъиш ёлу косътере.

Сенинъ азиз башынъны сийпап Меркезком
Бойынъны дагъ киби юксек котерир.
Шиддетли къальбинъе багъышлап ильхам,
Топракъкъа чин севгинъ мужде кетирир.

Мушкуль анларда омуздаш олып,
Мердлик мейданына инсан адымлай.
Агъыр сынавларда къуветке толып,
Заферли уфукъта кунеш парылдай.

Эмек севген эллеринънинъ насыры,
Улу арзуларгъа яр этти сени.
Олсын деп къараман, Гъалебе йыры
Илери сафларда бар этти сени.

Гъалебе йырынынъ ал сачагъында
Алты миллион ракъамы кунеш олып янды.
Шерефке бурюнген зафер багъында
Бутюн дюньянынъ шадлыгъы топланды.

Меркезком сени курешке чагъырды,
Чагъырув къаплады бутюн улькени.
Кокюсинъ устюне зиялар якъты,
Курешке чагъырды республиканы.

Партия сёзю бу — халкънынъ сёзюдир,
Халкънынъ сёзю исе — Партия сёзю!
Партия, затен, халкънынъ озюдир,
Халкъ иле Партия — бирлик йылдызы!

Бу йылдыз уфукъта айдын парылдар,
Эбедий сёнмейджек нуры-зиясы!
Халкъымны заферге даима чагъырыр,
Нур иле сарылгъан инсан дюньясы!

Она-Озьбекстан, шерефлеймиз сени
Бугунъ шаирлер даиресинде.
Яша, итабарынъ юксельсин кене,
Бозулмаз Советлер анлесинде!

Санъа «алтын къоллылар» деген эди
Шанлы реберимиз Леонид Ильич.
Ишлеринъде шу сёзлер эмель олды,
Макъсаткъа ирдинъ, чекинмединъ ич!

Ине иле къуюлар къазгъан киби,
Дане-данелерден дагъ асыл эттинъ.
Бутюн халкънынъ къасветини алгъан киби,
Эмегинъле юксельдинъ, багъ яраттынъ!

* * *

Алтмыш учъ йылдан бери бойле,
Алемге бахт козю иле бакъамыз.
Сиз исе, памукъчы, йылда бир кере,
Эмек джебэсинде инкъилияп япасыз.

Эмек джебэсинде къатты турасынъ,
Бахтынънынъ багъыны япасынъ таштан.
Буюк ракъамларны эп арттырасынъ,
Арзу денъизлери толгъан ве ташкъан.

Эмегинъ нетиджесини саябер...
Раатсыз кунълернинъ арекетини.
Сен язгъан языдан корер Октябрь
Озьбеклер илининъ берекетини.

Октябрь алгъышлана акъ арманларда,
Ватан малик олды бол хазинеге.
Сени дюгюнлер беклей бу анларда,
Кель, памукъчы, буюр, огге кеч, огге!

Сени сабырсызлыкънен беклей дюгюнъ,
Карнай-журналарнынъ джошкъын алгъышы.
Юректе санъа севги джоша бугунъ,
Чюнки сенсиз битмез дюньянынъ иши!

* * *

Вадилерни алтын тюске бояп келесинъ,
Багъ-багъчаларда кырмызы кузь къалды.
Койлюнинъ бем-безд тарласы, дерсинъ,
Алтын ренклер иле эп ялдызланды.

Озьбек койлюсининъ памукъ, атласы,
Тариф этмесенъ де, алемге мешур.
Багъчалар ниметин татыгъанда бир кунъ
Койлюге айтырмыз текрар тешеккюр.

Озьбек мейвасынынъ мамюрлиги
Кузь багъчасына киргенде билинир.
Эсапкъа кельмез бу ильнинъ байлыгъы,
Арагъан эр шейинъ мында булуныр.

Кунеште аллангъан алма ве юзюм,
Гуяки, сырлары ачылгъан хазине.

Бу ерде рузгяр охшай адам юзюни,
Раатлыкъ багъышлай инсан къальбине.

Танъда япракълардан кулип къарашкъан,
Чыкъ дегиль, койлюнинъ тѣккен къан-тери.
Койлю эмегине бу къадар ярашкъан,
Озбекнинъ дияры, озбекнинъ ери.

Тасавургъа келе юксек арманлар,
Мемнун адамларнынъ айдын гонълюнде.
Турмай кечмекте без керванлар,
Шу алты миллионнынъ алты нолюнде.

Байрам куню кийильген янъы кольмек
Бала къальбини не къадар къувандыра.
Памукъчым, сенинъ мешур алтын къолларынъ
Бутюн алем халкъыны къушандыра.

Эмегинъ «Памукъ — муим меселе» деген,
Ленин къийметине дегерли олды.
Джевхерлер арасында джетемен,
Памукънынъ арманлары кене толды.

Къальб араретинен, кунеш нурынен
Памукънынъ къудрети кунъ-кунъден артар.
Тынч омюрде пуф олып корюнген
Памукъ, керексе, бомба олып да патлар.

Юртнынъ тынчлыгъыны тюшюнген инсан,
Къальбинде дженкке нефретнинъ бельгиси.
Памукъ ачылгъанда ачыла джиан,
О без гогерджин — тынчлыкъ эльчиси!

* * *

Къадимий адетте тарих корюне,
Бу ерде адалет эбедий яшар.
Кечер мытлакъа адетлернинъ тѣрюне
Бейнельмилель рухлы озбекче хашар!

Ёрултмай яз, сыджагъы, аязы къышнынъ,
Байлыкъ юртымнынъ ташындан да чыкъа.
Бир адам юз кунъде япаджакъ ишнинъ,
Юз адам бир кунъде астындан чыкъа!

Бугунъ хатиримде тазедир кене,
Достлыкъ мешъали олгъан Ташкент хашары.
Памукъчым! Ярдымынъа ярдым келе,
Улькеде достлыкъ адымлай, яшарып!

Памукъчы оглюги ишчи белинде,
Тарла бетке джесаретле адымлай.
Гъурур коре улу иш темелинде,
Эр кес бугунъ буюк арман азырлай!

Талебе атылып чыкъа мейдангъа,
Тарлалар бизимчюн илим оджагъы.

Юрт, топракъ севгисини синъдире джангъа,
Кенъ ачыкъ оларчюн Ватан къуджагъы!

Халкъым! Шаиринъ де бир четте турмаз,
О да къалемини эмекте къайрай.
Ильхамны коклерден арап отурмаз,
Ильхам бол тарлалар ичинде къайнай!

* * *

Достлыкъ, эмекдарлыкъ эр шейден юкъары,
Бирдемлик иле эп гъалиптир инсан.
Достларнен арта достлар итибары,
Къардашлыкъ эшкъына къурбан олсын джан!

Ким о — озьбекми, русмы, я таджикми,
Къазахмы, къыргъызмы, татар, яхут туркмен...
Алем ярата бизге достлыкъ укюми,
Екяне бир алем — къануний, укюмран!

Ернинъ дюмени, кокнинъ ирадеси,
Эр шей онынъ укюминдедир бугунъ.
Дехкъан шиддети, севги ифадеси...
Бу къувет котере дюньялар юкин!

Навой достлыкъны юксек котерген,
Достлыкънынъ тылсымына алем шаша.
Барышыкъта айдын кунълер отеркен,
Достлыкъ иле эмек, эзги яраша!

Тюпко машинасы киргенде ёлакъка,
Челик этегинден тёккенде памукъ.
Турсунай шан алып кельди Ватангъа,
Памукъчы къызлар юзю олды ярыкъ.

Азер къызы Саадат укюминен ернинъ
Алтын хазинелери ачылгъанда,
Энвер Алиев киби эмексевернинъ
Шурети йылдыз киби сачылгъанда,

Достлыкъ байрагъы кене де ельпирей,
Бирлешкен дерьялар шиддетнен акъа.
Гуя достлардан къуванчлы хабер келе,
Юреклер джоша, козьлер хошнут бакъа.

Достлыкъ толдыра къальптеки бошлыкъны,
Бутюн джесаретнинъ буюги, башы.
Джандан-юректен шерефлей достлыкъны,
Эмекдар халкънынъ эм къарты, эм яшы!

* * *

Алты миллион! Биз алты дагъ кечтик,
Джесур памукъчынынъ зафер мензили.
Курешнен макъсаткъа, мыраткъа еттик,
Булар энди джесаретнинъ темсили.

Акъ арман — беяз керван, айдын ёл бу,
Даа буюк макъсаткъа етер кучю.
Земинни яраштыргъан алтын къол бу,
Устюнде Байрагъы, Орагъы-Чёккючи!

Бойлесини ич де коръмеген алем,
Миллион-миллионларны атлап кечтик.
Нурыны улешти кунешли къалем,
Янъы енъиш ёлуны башлап кечтик!

Бар олсын зафер сырасында парлакъ
Алты миллион — алем ярашыгъы!
Бар олсын дюньяда гонъуль киби акъ,
Арзулар киби пак озыбек памугъы!

Сагъ ол, ана журтым, эй, талмаз билек!
Даима юксек олсын магърур башынъ!
Арманынъ, боюнъ киби, олсын юксек,
Бахтынъ киби кульсин даима кунешинъ!

КЯМИЛЬ ЯШИН, ЗУЛЬФИЯ, УЙГЪУН, ХАМИД
ГЪУЛАМ, РАМЗ БАБАДЖАН, МИРМУХСИН, АС-
КЪАД МУХТАР, ТУРАБ ТУЛА, ШУКРУЛЛО, ИБРА-
ИМ ЮСУПОВ, ДЖУМАНИЯЗ ДЖАББАРОВ, БАРАТ
БАЙКЪАБУЛОВ, НОРМУРАД НАРЗУЛЛАЕВ, ЭРКИН
ВАХИДОВ, АБДУЛЛА АРИПОВ, ГУЛЬЧЕХРА НУ-
РУЛЛАЕВА, МУХАММАД АЛИ, АМАН МАТДЖАН.

Кърым-татар тилине РИЗА ФАЗЫЛ ве АЙДЕР
ОСМАН терджиме эттилер.

Улу сув ёлу

Узун сакъаллы рус койлюси, элинде тюфегин, насылдыр гузель кийимли эфендинен лакъырды этмекте.

— Мен сенинъ, шляпалы эфенди, козюнъе бакъып айтам: бизлер топракъны мытлакъа озъ къолумызгъа алырмыз, мытлакъа! Ве онынъ узеринде эр шейни гъайрыдан къуарармыз.

— Къырларны да авдарырсынъызмы?

— Я не? Мани олсалар, къырларны да авдарырмыз.

— Озенлер де керин акъарлар, ойлеми?

— Керин акъарлар. Къайсы якъкъа истесек, о якъкъа акъарлар.

А. М. Горькийнинъ 1917 сенеси Петроградда язып алгъан бу диалогыны мен мемлекеттеки алиий окъув юртлары икътисадиятчы-алимлерининъ Ташкентте отъкерильген Бутюнсоюз конференциясында хатырладым. Алимлернинъ бу корюшювининъ дикъкъат меркезинде тургъан умумий меселенинъ манетини шу сёзлерден анъламакъ мумкюн: «Сибирь озенлери сувларынынъ бир къысымыны Орта Асиягъа акъызмакъ керек».

Бир къач кунъ девам эткен конференциянынъ башындан сонъундаже мени: «Тааджибли бир девирде яшаймыз» деген фикир ичте терк этмедим. Мында дюньяда даа ич олмагъан къоджаман проект музакере этильди. Табиятны денъиштирюв, микъясы джеэтинден бойле, къарардан зияде буюк ишлерге дюньяда даа ич бир девлет джесарет эталмагъан эди.

Меселе шунда ки, Сибирь озенлерининъ сувуны Орта Асиягъа акъызмакъ ичюн 2300 километр узунлыгъында канал къазмакъ керек. Бунынъ муреккеплиги исе БАМ къуруджылыгынен багълы ишлерден эскик дегиль. Кетеджек масраф да ойле. Каналны къазмакъ ичюн янъыдан бир чокъ топракъ къазыджи къудретли машиналар ве чешит уникаль донатмалар мейдангъа кетирмек керек оладжакъ. Къуруджылыкъны бойле техниканен темин этмек ичюн бир сыра ишханелерни янъартмакъ, я да махсус заводлар къурмакъ керек.

Эр алда, мени энъ зияде бу къоджаман проектнинъ омюрге кечирювининъ ичтиманий тарафы меракъландырды.

Орта Асия — битмез-тюкенмез байлыкълар дияры. Бу белли. Бунъа бизлер, мында яшагъанлар, алышып къалдыкъ. Лякин бу зенгин улькеннинъ суварма топракъларынынъ коlemi олгъаны-оладжагъы еди миллион гектарны тешкиль эте. Ама, алимлернинъ эсабына коре, сувармагъа ве берекет етиштирмеге ярагъан топракъларнынъ коlemi элли миллион гектардан зияде!

Бу улькеннинъ дигер бир байлыгъы даа сыджакъ икълимдир. Аязсыз мевсим мында алты айдан докъуз айгъа къадар ола. Язнынъ икъл-

лыми исе памукъ, тютюн, пирнич, юзюм, къавун-къарпыз ве даа бир чокъ сыджакъ севген махсулатлар етиштирмеге имкан берс. Мына бир мисаль — бир гектар суварылган топракъ мында 1340 кумюшлик махсулат бере. Суварылмаган топракынынъ бир гектары исе олгъа-ны-оладжагы 140 кумюшлик махсулат бере.

«Ойле олса, не беклеймиз? Мадамки бу пек эльверишли шей экен, айдынъыз, тез-тез янъы топракъларны менимсеп, суварайыкъ, ма-мюр берекет алайыкъ» — дие биле сабырсыз окъуйджы.

Биз бу ишни япмакътамыз. Совет акиметининъ та, ильки йылла-рында В. И. Ленин: «Бизде бош топракълар даа бар... Аджайип топ-ракълар бар, оларны сюрмек керек!» — деген эди. Ленининъ бу ха-ялыны коммунистлер озьлерининъ арскет программасы яптылар.

Бу меселе бутюн вакъыт мемлекетнинъ кунъ тертибинде турды. Лякин къыртыш топракъларны менимсев иши тарихта даа корюнмеген колемде ялынъыз эллинджи сенелерде, совет халкъларынынъ Къазахс-тан къыртышларына бирликлел уджюм япувынен башланды. Озбекстан-да Мырзачель къыртыш ерлерине уджюм айны шу вакъытта башла-ган эди.

КПСС Меркезий Комитети ве СССР Министрлер Советининъ Мыр-зачельде учь юз бинъ гектар къыртыш топракъларны менимсев хусу-сындаки къарары аля хатиремизде. Яшлыкъ бу къараргъа мисли ко-рюльмез энтузизм иле сесленди. Республика комсомолы инсан аягъы басмаган бу къургъакъ чёллерге озюнинъ энъ яхшы, энъ илери азала-рыны ёллады.

Йыллар кечти. Буюк къыртышнынъ къардашы сайылган Мырза-чельде ойле ешилъ вадилей мейдангъа кетирильди ки, озюнинъ икътиса-дий эмнети итибары иле о энди энъ махсулдар, табий зенгин Фергъана вадисинден ич ексинк дегиль! Шу 1956 снесинден бу якъкъа анда мей-дангъа кетирильген совхозлар девлетке энди 4 миллион тоннадан зияде памукъ асрап саттылар. Бунынънен олар Мырзачельни меним-севге кеткен бутюн масрафны толусынен акъладылар.

Ондан сонъ Къаршы чёллери менимсенилип башланды. Андаки совхозлар да энди девлетке 1 миллион тонна акъ алтын бердилер. Иле-риде о чёллерден йылда бир миллион тонна индже лифли памукъ алынаджакъ.

Лякин Озбекстан къыртышлары тек Мырзачельнен ве Къаршы чёллеринен сынъырланмай. Шимди Меркезий Фергъанада, Сурхан-Шерабад вадисинде, Джизакъ чёллеринде, Къаракълпакъстанда, Амударья вадисинде къыртышларгъа уджюм япылмакъта. Бутюн бу ишлерининъ колемини козь огюне кетиреджек олсакъ, онынъ буюклигине тааджипленмемек мумкюн дегиль!

Докъузынджы бешйыллыкъта Озбекстанда 510 бинъ гектар къыр-тыш топракъ менимсенильди. Онынъ бешйыллыкъта да шу къадар менимсениледжек. Демек, он йылда 1 миллион гектар! Бу колемде иш-лер къайда, даа насыл мемлекетте япыла?

Не ерде олса-олсун, памукъ етиштирюв гъает агъыр иш. Къыртыш топракъта исе бу даа зияде агъыр. Топракыны сувгъа тойдырмакъ, махсулдар этмек керек. Ама, бу джизаттен, къыртышчыларнынъ бедже-рип оламаган иши даа олмады. Оларгъа Озбекстаннынъ эсас къыр-тышлары бойсундылар, асыларнен бош яткъан такъыр чёллер ешер-ген вадилерге чевирильди. Бугунъ Озбекстан памугынынъ эр учь тоннадан бирин къыртыш топракъларда етиштирильмекте.

Корюнгени киби, республика къыртышчылары яхшы чалыштылар, озь вазифелерини шерифнен эда эттилер. Олар илеринде де бойле ча-лышмагъа азырлар. Лякин... бутюн меселе сувда. Ашагъыда сёз иш-те, бу акъта кетеджек.

Алимлернинг эсаплавина коре, Сырдарья сувындан файдаланув имкяны 1985 сенесине къадар текмилъ битеджек. 1990-ынджы сенелерде Амударья сувындан файдаланув имкяны да къалмайджакъ. Бираз вакъыт ер асты сувларындай файдаланмакъ мумкюн оладжакъ. Лякин оларнынъ имкяны да пшаетсиз дегилъ. Ондай сонъ не япыладжакъ?

Сув — аджайип шей. Оны не минераль кубре берювсен, не зарарлы ашератлардан къорчалавсен, не де башкъа химиевий васытанен арттырмакъ мумкюн дегилъ! Бу ерде Сент-Экзюперининъ, самолёты Сахара къумлыгында къазагъа огърагъан вакъытта айткъан аджайип сёзлерини насыл этип хатырламазсынъ: «Сув! Сенинъ не рекинъ бар, не дадынъ бар, не къокъунъ бар. Сени тасвир этмек де мумкюн дегилъ. Сенден кейф алалар, ама аят ичюн не къадар зарур экенинъни билъмейлер. Даа догърусыны айтаджакъ олсакъ, сен джанлы аятнынъ озюсинъ. Сен бизге ойле севинч бересинъ ки, оны бизим дуйгъуларымыз иле анъламакъ мумкюн дегилъ. Бизни энди терк эткен кучълер биле сенинъле бизге япъыдан къайтып келелер. Сенинъ кучюндеи бизим юреклеримизини къурып къалгъан чокъракълары гъайрыдан къайнап башлайлар».

Сувнынъ къыйметини ер курресининъ къургъакъ улькелеринде яхшы билелер. Орта Асия да бойле улькелерден. Бу улькенинъ халкълары: «Сув биткен ерде аят бит», «Берекетни топракъ дегилъ, сув етиштире», «Девлетни идаре этмек истесенъ, эвеля сувны идаре этмеге огрен» деп нафиле айтмагъанлар. Шунынъ ичюн де Орта Асия республикаларынынъ инкишаф севнесине, олардаки сув агъынынъ инкишаф севнесине бакъып къыймет кесилъсе, чокъ янълыш олмаз эди дейим.

Совет акимieti йылларында суварма топракълар мейданы ялынъыз Озбекстаннынъ озюнде эки кере артты. Йигирмиден зияде ири сув тыйнакълары къурулды. Чарвакъ, Андижан, Катта-Къургъан, Дженюбий-Сурхан, Талимарджан, Пачкамар сув тыйнакълары шу джумледенди. Оларнынъ умумий коlemi 4,5 миллиард куб. метрини тешкиль эте. Республикадаки сув каналларынынъ умумий узунлыгъы 150 бинг километрден зияде. Оларнен ер курресини дёрт кере сарып алмакъ мумкюн. Озбекстанда олгъаны киби мукеммель ве земане ирригация-мелиорация ишсаатлары ич бир капиталистик мемлекетте усулга кетирильмедиле. Шунынъичюн ирригация ишлерини огренмек ичюн бутюн дюнъядан мутехассыслар бизге кельмектелер.

Лякин сув агъарымыз бу къадар мукеммель экенилиги алда, озюмиз энди: «Сув резервлери битти» дениледжек девирге якъынлашмакътамыз. Бойле вазнетте ялынъыз бир ёл — бу улькеге та Сибирь иеэрлерининъ (озенлерининъ) сувларыны акъызып кетирмек ёлу къала.

Ама бойле буюк проектни омюрге кечирмек ичюн эвеля оны джиддий суретте эасландырмакъ керек. Советлер Бирлиги Илимлер академиясынынъ сув меселелери институты, джография институты, Озбекстан ССР Илимлер академиясынынъ истисал кучълерини огренюв Совети, Ташкент халкъ ходжалыгъы институты, Орта Асия ирригация ильмий-теджикъят институты, «Союзводпроект» бирлешмеси, «Союзгипроводхоз» институты — джумлеси 120 ильмий муэссисесининъ хадимлери иште, бу ишнен огърашмакъталар. Ташкентте олып кечкен конференцияда шу араштырув ишлерининъ екюплери музакере олулды.

Сибирь сувларыны Орта Асиягъа акъызув янъы фикир дегилъ. Бу акъта теклифлер та кечкен асырда япылгъан эди. Лякин чар укюмети онъа эмнет бермедиле. Бу меселеге ялынъыз Октябрь революциясындай сонъ меракъ догъды ве онынъле аселет огърашылып башланды исе де,

текмиль омиюрге кечирильмесине Улу Ватан дженки кедер этти. Дженк-тен сонъки девирде, хусусан эллинджи йылларда, бу меселе янъыдан джанландырылды. Орта Асияда М. М. Давыдовнынъ ёлбашчылыгъы алтында чокъ йыллар ишлеген къыркъ адамлыкъ муэндислер груп-пасы муним араштырувлар, тедкыкъатлар алып барув нетиджесинде, гъает зенгин малюмат топлады. Оларнынъ якъан ишине «Давыдов проекти» ады берильди. Бу араштырувларнынъ екюни эсап этильген дёрт къалын джылттан ибарет «Озбекстан ирригациясы» адлы ильмий иштен республика Илимлер академиясында шойле хуляса чыкъарылды: «Эльде этильген малюматлар, ири гидротехника иншаатлары вастасы-нен Сибирь сувларыны Орта Асиягъа акъызмакъ мумкюнлигини бу-тюнлей испат этмектелер». Бунынъ эсасында энди айры проектлер ти-зювге киришмек мумкюн олды.

«Ильмий тедкыкъатлар эсасында шималь ве Сибирь неэрлери сувларынынъ бир кысымыны Орта Асиягъа, Къазахстангъа ве Волга неэри бассейнине акъызув меселесинен багълы проектлер тизилуви аяткъа кечирильсин». КПСС XXV съезди бойле косътериште булунды. Бугунде бинълернен адам — сувджылыкъ, топракъшнаслыкъ, икътисадият, икълим ве дигер саалар боюнджа мемлекетнинъ энъ теджрибе-ли мутехассыслары партиянынъ бу къарарыны омиюрге кечирюв устюн-де чалышмакъталар.

Сибирь сувларынен берабер Орта Асиягъа, шубесиз, буюк ичти-май-икътисадий денъишмелер де келеджек. Бу акъта конференцияда СССР Илимлер академиясы сув меселелери институтынынъ директоры Г. В. Воропаев, «Союзгипроводхоз» институты баш муэндисининъ муа-вини И. А. Герардин, Ташкент халкъ ходжалыгъы институтынынъ рек-торы М. Ш. Шарифходжаев ве башкъа ильмий муэссиселернинъ векил-лери сёйледилер.

Озбекстан ССР Илимлер академиясынынъ академиги К. И. Ла-пин озюнинъ чыкъышында меракълы мисаллер кетирди. Онынъ ёлбаш-чылыгъы алтында отъкерильген тедкыкъатлар саесинде республика тарлаларында бир куб. километр сувнынъ икътисадий имкяны бельги-ленильди. Оларнынъ эсабынджа шу къадар сув 112 бинъ тонна па-мукъ, 116 бинъ тонна себзе ве къавун-къарпыз, 41 бинъ тонна емиш ве юзюм, 7 бинъ тонна эт, 114 бинъ тонна сют ве 400 тонна йипек къоза-гъы етиштирмеге имкян береджек. Буларнынъ эписини парагъа чевир-сек, 153 миллион кумюшлик махсулат ола.

Бу ялынъыз зираатчылыкъта эльде этильген нетидже. Айны бойле эсап агро-санайи комплекси ичюн де япылды. Анда бир куб. километр мыкъдарда сув ярым миллиард рублелик махсулат чыкъармагъа им-кян береджек. Бунынъ 193 миллион кумюшн темиз ярдыр!

Орта Асиягъа Сибирь сувларыны акъызув проектининъ тек бирин-джи невбетинде бу якъкъа йылда 25 куб. километр (я да 25 миллиард куб. метр) сув келеджегини козь огюне алсакъ, огюмизде не къадар буюк имкянлар ачылгъанына тааджиппленемиз. Бу сувларнынъ бир кысымы Къазахстангъа ве РСФСРге кетеджеги алда, эксериси Орта Асиягъа келеджек.

Ондан сонъра, илериде, муэндислернинъ исабына коре, йылда 60 куб. километр мыкъдарында сув кетирмек, яни бутюн бир Амударья неэри къадар сув акъызмакъ имкяны оладжакъ.

Бу ерде шойле суаль келип чыкъа. Бу улу ишлерге кеткен масраф-лар озъ-озюни акълап оладжакъмы? Бу суальге икътисадиятчылар:— Эбет, эльверншли!— деп джевап берелер. Конференцияда олар шу масрафларнынъ беш-алты йылда къайтарылып алынаджакъыны испат эттилер. Пек сакът эсапларнен иш корьгенде биле о масрафларнынъ озъ-озюни акълав муддети он йылдан зияде олмайджакъ.

Бу меселенинъ бир тарафы даа бар. Бу улькеге кетирильген бир куб. километр сув республикада 50 бинъ эмекчинин иш еринен темин этеджек. Бу тарафларда бала догъурув суръатынынъ юксеклигини эсапкъа алсакъ, бу ракъамгъа айрыджа эмиет бермемек мумкюн дегиль. Месея, XXI асырнынъ башында Орта Асия эалиси эки къат артаджакъ. Мемлекетте исе бу артув орта исापнен тек 22 процентни тешкиль этеджек.

Демек, къошма сув ихтиятлары (запаслары) олмайынджа, даа догърусыны айткъанда, Сибирь сувларыны бу тарафкъа акъызмайынджа, ал-азырда догъгъан балалар осп етишкен вакъытта оларны ишнен темин этмек къыйын оладжакъ. Ялынъыз санайыны инкишаф эттирювнен бу меселени чезмек мумкюн дегиль. Дигер тарафтан исе ерли халкънынъ, адети узре топракъ ишлерине, зираатчылыккъа зияде мейил бергенини, шу ишлерге алышкъанлыгъы олгъаныны да эсапкъа алмамакъ мумкюн дегиль. Корюне ки, Сибирь сувларынынъ Орта Асиягъа кетирилуви бу джизetten де яни эмек резервлеринден толу файдаланув меселесинде де эльвершилл экен.

Бу проектнинъ омюрге кечирилуви Сибирь халкъынынъ озюне зарар этеджекми аджеба?

Конференцияда кетирильген делиллер бунынъ тамам аксини испат этилер. Биринджи, бу якъкъа акъызыладжакъ сувлар шу неэрлердеки сувнынъ пек аз къысмыны тешкиль этеджек ве о неэрлерде бир тюрю денъишме догъурмайджакъ. Месея, ялынъыз Обь ве Енисей киби эки озен Шималь Къутуб денъизине йылда 950 куб. километр мыкъдарда сув акъызалар. Ама сибирлилер озьлерининъ арткъач сувларыны болюшип, озьлерине якъын Орта Асияда багъчаджылыкъ ве багъджылыкънынъ инкишаф этиювинден ялынъыз кяр эте билелер. Шимди оларгъа та Украинадан, Молдавиядан кетирильген емишлер якъынджа ерден — Орта Асиядан кетирильсе ялынъыз транспорт масрафларындан йылда бир миллиард кумюш пара икътисад этмек мумкюн.

Социологлар шунъа да эмиет бергенлер: Шималынъ себзе ве емишнен темин этиювининъ, анда ишлемекте олгъан кадрларны ерлеринде темеллештирювге де ярдымы буюк оладжакъ. Демек ки, Сибирининъ де Орта Асия себзеси ве емишнен темин олунувы, онынъ табиий байлыкъларынынъ даа мувафакънетли менимсенильмесине ярдым оладжакъ.

Къыскаджа айткъанда, Сибирь сувларынынъ Орта Асиягъа ве Къазахстангъа кетирилуви миллионларнен гектар къыртыш топракъларны менимсемеге, миллионларнен адамны ишнен темин этмеге имкян береджек, янъы шеэрлер ве къасабалар, оларнен янъы санайы ишханелери догъмасына себеп оладжакъ.

Озбекстаннынъ озюне бу сувлар не бере аджеба? Бу суальге «Узгипрозем» институты баш муэидисининъ муавини В. Н. Гречихин ве шу институтнынъ баш мутехассысы М. И. Кочубей тарафындан азырланылгъан доклад ачыкъ джевап бере. Оларнынъ къарарлаштырувына коре, республикада суварма топракъларнынъ мейданы он миллион гектардан зияде артаджакъ. Бунынъ 3,5 миллион гектары — эски ерлерде, 7 миллион гектар къадары исе янъы менимсениледжек ерлерде оладжакъ. Бу программанынъ омюрге кечирилуви — Озбекстаннынъ агросанайы комплексини умумен учь кере артаджакъ демектир! Бу ракъамны бир тасавур этингъиз. Учь кере артаджакъ. Республикада шимдикинден учь кере зияде зираатчылыкъ махсулаты етиштириледжек! Буны атыта тасавур этмек къыйын.

Эбет, Сибирь сувларынынъ биринджи неибети даа ишленмеген топракъларнынъ бутюннинъ темин этип оламаз. Бу белли меселе. О се-

бептен, биринджи неветте менимсеһильмеси уйгун, энъ яхшы топраклар ишлетильмек керек.

Бу сувлар Қызақстанға да буюк икътисадий файда береджек. Онынъ дженюп районларында сыджақъ севген осюмликлер суварыладжакъ. Шималъ районларында исе, Алма-Ата мутехассысларынынъ фикириндже, сувдан экинлерни суварув ичюн файдаланмакъ мумкюн. Бу исе о экинлериниъ берекетини эр гектарда 15 центнерден 50 центнергеде арттырмағта имкан береджек.

Сибирь сувларынынъ ярдымынен Туркменстан да озъ кыртышларыны менимсей биле. Анда 12 миллион гектар ерин сувармакъ мумкюн. Шимди Туркменстанда олганы-оладжағы бир миллион гектар ер суварыла.

Буюк сувнынъ келюви Қызақстанда ве Орта Асияда уникаль ерасты байлыкларыны менимсевде де мумм бир басмакъ оладжакъ. Чюнки сагайынынъ озю де сувсыз иккишаф этип оламай. Месселя, бир тонна челик иритмек ичюн 15—26 куб. метр мыкдарда, бир тонна сунлий лиф чыкърмакъ ичюн 6 бинъ тонна къадар сув керек. Бунынъ ле берабер, сув шеэрлериниъ осьмеси ичюн де пек зарур. Малюм ки, шеэрде бир йылда адам башына 270 тонна сув сарф этильмек лязимдир.

Қадимий бузруклар девиринде Сибирь неэрлери Обь ве Енисей, шимдики киби шималге дегиль де, Гъарбий-Сибирь ве Арал-Каспий алчаклыкларыны бирлештирген Торгъай къапысындан кечип, дженюпке акъа экенлер. Сонъра ер къабугъы шишип, Торгъай къапысыны юкъары котерюв иетиджесинде, неэрлер озьлерине шималъ тарафкъа янъы ёл ачкъанлар. Акъибетте, дженюп тарафнынъ буюк улыкелери сувсыз къалгъан. Бугунъ энди совет адамы табиятынъ бу «янълыш»-ыны тюзетмеге белъ бағламакъта. Сибирь сувлары кене дженюпке акъаджакъ ве олар, сынъырсыз байлыкларға малик буюк кьургъакъ районларнынъ къапысыны ачмакъ ичюн анаhtar оладжакълар.

«Союзводпроект» бирлешмесининъ проекти боюнджа илериде оладжакъ баш магистраль канал Сырдарья ве Амударья неэрлерининъ ашағы тарафына келип къошуладжакъ. Анда шимди энди сув етишмемезлиги дююлмакъта. Сибирь сувы Нукус ве Ургенч шеэрлери арасындаки ерде къошуладжакъ. Бу ерде баш каналдан махсус тирсек айырыладжакъ ве электрик насослар вастасынен шималъ сувы шу тирсектен шимди кьурулаяткъан Туямуюн сув тыйнағына йибериледжек. Андаки сувлар исе Амударьянынъ ашағы тарафындаки мейданларны темин этеджеклер. Бойлеликнен, Амударьянынъ бутюн ашағы тарафы Сибирь сувунен толдырыладжакъ. Амударьянынъ озъ сувы исе юкъарыда Қышкъадарья хавузында (шу джумледен Қыаршы чёллеринде де), Бухара вадисинде, Қыаракъум каналы ёлагында ишлетиледжек.

Бу ишлер япылып башласа, бу асырынъ сонъунда Амударья ве Сырдарья озенлерининъ ашағы кысымлары мемлекетнинъ энъ ири гидромелиоратив кьуруджылыгы районына чевириледжек. Мында Сибирь сувларынен дёрт миллион гектар янъы топракъ суварыладжакъ. Бунынъ ле берабер, шимдики топракларнынъ да эки миллион гектары гъайрыдан бакъылып ишлетиледжек.

Амударья ве Сырдарья неэрлерининъ ашағы кысымларыны даа да иккишаф эттирюв доғърудан-доғъру Арал деңизининъ такъдири иле бағлыдыр. Арал деңизи (сувы бир якъкъа акъып чыкъмай, буюклиги джеэтинден мемлекетимизде, Каспий деңизинден сонъ экинджи ерде, дюньяда дёрдинджи ерде булуна) ири сув амбарларындан бириндир. Бу деңиз ялынъыз Амударья ве Сырдарья неэрлери исабына яшай. Он беш-йигирми йыл эвельси бу неэрлер Арал деңизине йылда

60 куб. километр сув кетирип тёке эдилер. Айны шу кьадар сув да бугьга чевирилип кете эди. Шунинь ичюн Аралнынъ сувы ташмай, бир севиеде тура эди. Андаки сувнынъ колеми 1060 куб. километрни, сув устюннъ мейданы 55 бинъ квадрат километрни, энъ терен ери исе 53 метрни тешкиль эте эди. Шимди бу ракъамлар эскирди. Шу эки неэрнинъ буюк колемде сувы он бинълернен гектар ерлерни суварув ичюн сарф олунувы, бу себептен Аралгьга сув аз келюви юзюнден, онынъ сувы энди еди метр экильди. Илериде бу экилюв девам этеджек. Сув ялылардан эп узакълаша, пляжлар бошай, кьумлы ерлер арта. Бутюн булар тек Арал яны залисинде дегиль, мемлекет джемаатчылыгында ве мутехассисларда да раатсызлыкъ догьура.

Аралнынъ такьдири хусусында чокъ язылды. Лякин андаки сувнынъ экилювинден кельген зарар акъкъында ялынъыз умумий сёзлернен кифаetlenильди. Икътисадиятчы алимлернинъ бу акъта конкрет ве эсаслы лакъырдысы да, зан этсем, биринджи кере бу конференцияда иштилъди. Бу меселеи тедкыкъ эткен Озбекстан Илимлер академиясы истисал кучьлерини огренюв Советининъ хадимлери конференция иштиракчилерини озь хулясаларынен таныш эттилер.

Сув экилюви девам этсе, Арал этрафында насыл адиселер юзь бере биледжек аджеба? Шубесиз, икълим депъишеджек, зияде континенталь хусусиет аладжакъ. Сув устю мейданы экильген сайын, сувнынъ озю сакълап кельген сыджакълыкъ запасы да экиледжек. Шунинъ ичюн аванынъ арарети орта исапнен бир дереджеден учь дереджеге кьадар экильмеси итимал. Бунынъ кибди де, баарьде ава кечиймшайджакъ, кузьде сувукъ эрте тюшеджек. Нетиджеде, зираатчылыкъ осюмликлерининъ инкишафы ичюн уйгьун ава муддети де кыскараджакъ. Памукъкьа бенъзер осюмликлер озьлерининъ пишип кьувамына кельмелери ичюн яз айларында зарур мыкьдарда сыджакълыкъ алып оламайджакълар.

Кьумлы ерлер де, шубесиз, чокълашаджакъ. Бунынъ ильки аляметлери энди сезильмекте. Лякин илериде коре биледжек эпъ буюк белямыз — Амударья ве Сырдарья неэрлерининъ эпъ ашагъы кьысыларындаки топракъларнынъ файдасыз бошлукъларгьга чевирилюви оладжакъ. Сибирь сувлары Орта Асиягьга вакъытында келип чыкъсалар, бир миллион гектардан ибарет о ерлернинъ файдасыз бошлукъкьа чевирилювининъ огюни алмакъ мумкюн, Озбекстан алимлери ойле фикирделер. Лякин о сувларгьга ишанып да, шимди корюльмеси мумкюн чарелерни корьмемек — ич догьру олмаз. Биринджиде, о проект устюнде чалышув девам эте ве кьуруджылыкънынъ озю не вакъыт башлайджакъы белли дегиль. Ондаи да башкьа, о кьуруджылыкънынъ башлавы бекленильмеген бир себептен отьрю созула биле. Бу алда кыйметли вакъытны кьачыра билемиз. Сонъра, о топракъларнынъ бошлукъкьа чевирилюв процесси тюзетильмез бир хасиет де ала биле. Бу вазнеттен кьачынмакъ ичюн, Озбекстан Илимлер академиясынынъ теклифи боюнджа зарур корюнген комплекс тедбирлери аджеле суретте омюрге кечирювге киришмек керек. Ве бутюн бу ишлери учь кьардаш республика — Кьазахстан, Озбекстан ве Туркменстан озь араларында келишип япмакъ кереклер. Бойле чалышув керексиз, арткьач масрафлардан кьачынмагьа имкян берир.

Макъалемини сонъунда конференцияда алимлерининъ чыкъаргьан баш хулясасыны кьанд этмек истейим. Сибирь сувларыны Орта Асиягьга кетирюв — сонъ дередже зарур бир иш. Ве бу проект олдыкьча тез омюрге кечирильмеге борджлу. Иште первасызлыкъ юзь берсе, тарлаларнынъ берекети экиледжек, ульке джиддий икътисадий зарарлар кореджек.

Хамид Г'улам

Севимли оғълум Фархад Хамидович Г'уламовнинг сёнмез хатиресине.

ЭБЕДИЙЛИК

Роман

Биринджи баб

Шеэр фенерлерин чокътан сёнген, орталыкъны сым-сия къараплыкъ баскъан сакин гедженнинъ дер маали. Бильхасса, кунъ бою буюк бир шиддетле эскен рузгяр тышып, онынъ пешинден шувулдап ягъгъан ягъмур токътагъан сонъ, табнатта пейда олгъан сакинлик даа зияде сезилди. Нефес алмакъ енгиллешти. Сентябрьнинъ он биринджи куню олгъанына бакъмадан, арарет отуз дереджеден ашагъы тюшмей, яз девамында бир тамчы биле ягъмур ягъмагъаны ичюн ёллар, эвлер, тереклер тоз-думан ичинде къалдылар. Гедже ягъмурнынъ бойле къуйып ягъувындан бутюн барлыкъ тоздан арынды, кокюслерге тазе, серинхош ава толды.

Шималий-гъарбтан яваш-яваш сабырнен уюрилди кельген булутлар керван киби сыра-сыра оларакъ, дерсинъ шеэр устюнде, кервансарайда ял алмакъ ичюн топландылар. Акынкъатен, бираз ял алгъан сонъ, яваш-яваш гъарбий-дженюп тарафкъа ёнедилер. Бу арекет ерден бакъкъан адамгъа гъает джиддий олып корюнде де, тааджипли бир шей ки, козь ачып юмгъандже сынъырсыз булут кervаны кок юзюни терк этти, арадан чокъ вакъыт кечмеден толгъун ай ве парылдагъан йылдызлар корюндилер.

Советлер Бирлиги Коммунист партиясы ве Совет Социалистик Республикалары Бирлигининъ эдебиат, санъат ве архитектура саасында 1980 сенесининъ Девлет мукафатларыны берюв акъкъындаки къарары муджиби Озбекстан ССР халкъ языджысы Хамид Г'уламгъа «Эбедийлик» романы ичюн СССР Девлет мукафаты берильди, (1980 сенеси, ноябрь 7).

Шеэр эвлериндеки чыракълар энди чокътан сѣнген олсалар да, бойдан-бой узун софалы бу эвде аля даа чыракъ сѣнмей, эм онынъ сѣнмеси де мумкюн дегиль. Бу эвде чыракълар янып турса, адамлар раат юкълайлар. Бу эвде ерлешкен идаренинъ адыны эмердарлар сайгъынен анълалар: ГПУ...

Идаренинъ ѳлбашчысы да халкъ арасында танылгъан киши: мешур партизан Махкам Макъсудов.

Макъсудов бу гедже де идареде. Акъшам устю башлагъан топлашув янъычыкъ битти; болюк ѳлбашчылары, месуль хадимлерининъ базы бирлерин эвлерине кеттилер, лякин чокъусы кечиктирилъмеси мумкюн олмагъан вазифелерни беджермек ичюн шеэрдеки мааллелерге, этраф-таки якъын койлерге кеттилер.

Идареде ялынъыз небетчилер, оператив болюк хызметчилерин — олар арасында энъ яш чекист — Макъсудовнынъ екяне огълу Месуд къалды.

Бу хызметчилерининъ эписи биринджи къатта ерлешкен одаларда чалышып отуралар. Тѳпедѳ, узун софалы ханеде — деми топлашув отъкерильген одада, язы столы къаршысында нсе Макъсудов устранин тыраш этильген башыны эллерин арасына аларакъ дефтер кягъытына уфакъ араб арифлеринен язылгъан мектюпке тикилип отура.

Омузлары кенъ, энъсеси къалын, къулакълары балабан, узун эллерин юнъю, амма бет сымасы гъает гузель, козьлерин юкъусызлыкътан яшлангъан бу пельван эндамлы кишининъ джиддий бакъышы, манълайындаки терен эки чызыкъ онынъ сагълам ве челпик ирадели олгъаныны косътерелер.

Макъсудов мектюпин бир кере даа окъуды да, ельтирменинъ япалакълары киби узун эллерини созып керильди ве кевдесининъ агъырлыгъындан кендисин отургъан отургъычны гъыйчылдатып еринден къалкъты, софанынъ кенарына келип тышкъа бакъты.

Он дѳрт кунъюлук ай Орда копюрининъ сол тарафындаки терек уджунда алтын сини киби парылдап тура, кок къуббесине сепильген йылдызлар йылтырайлар. Ель эсмей. Ава салкъын. Софа алдында — къоралангъан азбарда, аман-аман адам бою къадар гуръ оськен райхонлар, ягъмурдан сонъ адамны саргъушландыраджакъ дереджеде къокъуйлар. Ергъунлыкътанмы, юкъусызлыкътанмы, не де олса, Макъсудовнынъ башы айланды, козьлерине къаранлыкъ чѳкти, кирпиклерини юмып терен нефес алды. Сонъ шу ерде тургъан курсюге отурып софа диварына тирсеклерини тиреди.

Деми къайта-къайта окъугъан мектюбинде абул-къубул язылгъан фаджиалы вакъиа акъкъында аля даа мий ѳра. Бакъса сен, бир койде, бир ай зарфында бир-бирине бенъзеген эки дешетли фаджиа!

Уфакъ араб арифлеринен язылгъан бу мектюп ГПУ район болюгининъ башы, сабыкъ ыргъат, окъув-язув бильмеген джанль, амма гъает ирадели Алимардан Саттаровдан кельген эди. О Ходжакент коюндекки мектеп оджасы Абидджан Ахмедовнынъ бу йыл сентябрининъ онунджи куню душманлар тарафындан ольдюрильгенини, онынъ джеседи кой дживарында дегирмен артындаки тал тереги тюбюнде тапылгъаныны ве тешкерюв нетиджесинде башына къатты бир шейнен урулгъаныны, сонъра озенге быракъылгъаныны бильдире эди.

«Аман, яраббим, бу насыл шей? Арадан бир ай кечкенде... — Макъсудов терен коюк кечирди. — Бир айда эки джинает!...»

Тамам бир ай эвельси, августнынъ 10-нджи куню, Ходжакентте ильк мектеп ачмагъа тедарикленген муаллим Абдулладжон Алиевни шу мектеп багъчасында бельгисиз бир шахс «маузер»нен атып ольдюрген ве бир ай девамында тешкерювлер, араштырувлар нетиджесиз къалгъан, къатиль тапылмагъан эди.

Макъсудов софа диварына тирсеклерини тиреп терен тюшюнджеге далып отурыркен, шу олып кечкен къатилликни тешкермек ичюн учъафта эвельси Ходжакентке баргъаныны хатырлады. Дагъ ичинде ерлешкен бу эски койде балабан беш чиннар тереги осе, оларнынъ янындан салкъын чешме суву акъа, бираз юкъарыда, дагъ ташлары тешельген тар сокъакънынъ сагъ тарафында насылдыр бир эвлиянынъ мезары бар. Шунынъ ичюн о — мукъаддес ер сайыла. Мында зияретке келелер. Чиннар пытакъларында салынган чул-чубур, къой-эчки бойнузларыны, чинний савутларыны мезар шейхи — къоджаман сарыкълы, чекменли, четъ сакъаллы диндар къарт, къолундаки тесписини айландыраarakъ, козь этип отурмакъта.

Макъсудов яхшы анълай: шейх мында нафиле отурмай. Бу чул-чубурлар, бойнузлар, савут-сабалар, бу олмайджакъ шейлер эписи шейх ичюн семиз къой, эчки, шытыр-шытыр эткен онарлыкълар демектир. Шунынъ ичюн о мында джиддий бир бакъышнен теспи айландырып отура. Санарсынъ онынъ озю де бу чул-чубурлар киби мукъаддес... Саттаров Макъсудовнен Ходжакентке келип чыкъкъан сонъ, атларыны кой Шурасынынъ къаравулына теслим этип, джинает олгъан ерге — мектеп азбарына джаяв кеттилер.

Чевреси балчыкъ диварнен сыланган, алма ве юзюм багъчалары олгъан буюк азбарлы къаралты эвельси шу этрафтаки койлернинъ энъ барлыкълы адамы, Нарходжа бейнинъ эки, сонъра о халкъ файдасына мусадере этилди. Бейнинъ район меркези Гъазалкенттен та Юсуфханегеде олгъан топрагъы койлю фукъарелерге пайлаштырылды, бу койлюлер шимди ортакълыкъ ширкетине бирлешип чалышмакталар. Саттаров буларнынъ эписини ёл бою Макъсудовгъа сёйледи.

Макъсудовнынъ: «Бей шимди къайда?— деген суалине Саттаров мыйыкъ астындан маналы кулерек: «Бей шимди бодене киби андамында учып юре...» — деп джевапланды.

Олар мектеп багъчасына кирип ичерки ве тышкы азбарларны козьден кечирип башладылар. Сокъакъ тарафтан дюльбер орынекли азбар къапыдан кирилген тышкы азбар тёрюнде буюк софалы мусafirхане бар. Азбарнынъ эки тарафында аран ве дигер малханелер къурулгъан. Эльбет, бейнинъ йылкылары, маллары аз дегиль эди... Мусafirханеде шимди ширкет идареси ерлешкен. Лякин мында кимсе корюнмей. Эр кес тарлада, багъ-багъча ишинен огъраша. Ичерки азбарнынъ дёрт кошесинде эр бири эки ханеден ибарет язлыкъ софалы дёрт эв даа къурулгъан. Оларда шерият боюнджа «къаууний» оларакъ бейнинъ дёрт къадыны яшай эди. Саттаровнынъ айткъанына коре бейнинъ уйкен къадыны шимди де мында — багънынъ о бир тарафындаки эвде къызынен яшай, экинджи апайы шеэрдеки эвине кочип кеткен, учюнджиси Гъазалкентте — бейнинъ тюкяшлары артындаки эвде яшай. Бейин анда — учюнджи севимли къадынынъ эвинде коръмек мумкюн. О мында сыкъ-сыкъ келип тура.

— Дёрдинджиси къайда? — меракъланды Макъсудов.

— Койде... Исакъ акъсакълда... — утанган киби ерге бакъып джевап берди бу ишке алякъасы олгъан Саттаров.

— Исакъ акъсакълда?.. — зияде тааджипленди Макъсудов. — Бу занымджа, Алимардан, сизинъ ишинъиз олмалы, бейнинъ кучюк къарысыны Исакъ акъсакългъа мусадере этип бердинъизми?

— Екъ, ойле дегиль... — Саттаровнынъ атта манълайы терледди. — Гонъюлли оларакъ... Эвель бу къадынын Нарходжа бей Исакътан тартып алгъан эди, сонъра Исакъ ондан тартып алды...

Макъсудов бу «тартып алулар» буюк вакъяларнен багълы олгъаныны къальбинде сизди, бу сергузештлерни тефсиллятлы бильмек истеди, лякин шимди вакъыт дегиль; олар джинает олып кечкен ерге

келип еттилер. Шунуны ичюн Исакъ акъсакъланын севги тарихыны башкъа вакъыткъа къалдырды.

— Джесетни, мына, бу ерден таптыкъ,— Саттаров элиндеки къамчысынен тёрдеки софаны косътерди.— Къатиль Абдулладжаннын догъру юрегине козьлеп аткъан. Абдулладжан ерге юзю-къоюу йыкъылгъан. Биз етип кельгенде о ал-реван къан ичинде ята эди.

— Къатиллик гедже олгъанмы?

— Эбет... Абдулладжан гедже шу софада ята экен. Ана, яткъан ери: тёшегини даа джыймадыкъ. О азбар къапыны ичерки тарафта килитлеген. Къатиль дувалдан секирип тюшкен...— Саттаров кунбаты тарафта дувал устюнде салланып тургъан дут терегининн пытакъларына бакъты.— Дувал эшилген, аякъ излери де бар... Къатиль Абдулладжан яткъан софагъа якъынлашкъан. Абдулладжан даа юкъламай ятса керек, бир шей сезген гъалиба: еринден къалкъып софа четине кельген. Дувал талдасында пысып тургъан къатиль оны къаршыдан нишангъа алгъан...

Макъсудов софаны, орьнекли къапыдан кирилген эвдеки сыранен тизилген ралелерни, сыныф тёрюндеки язув тахтасыны, тавангъа асылгъан къырмызы «шапкели» чыракъларны, долафларгъа тизилген китапларны козьден кечиререк азбаргъа чыкъып, эр кесни ойландыргъан кене шу суальни текарлады:

— Къатиль ким ола биле?

— Шимдилек учь адамдан шубеленемиз,— деди Саттаров, кунештеп агъаргъан такънесини чыкъарып, сачы сйреклекшен башыны къашыркен тюшюнджели бир алда.— Бир — Нарходжа бейнинн уйкен къарысыдан олгъан екяне огълу Шерходжа. Пек ачувлы ве инат... Шу этрафта дагълар-ташлар арасында тентиреп юре. Амма якъын вакъытта онынн Ходжакентке кельгенини кимсе корьмедил... Экинджи — бейнинн оъю. Шу куньлер ичинде койге келип, уйкен апайынынн эвинде къопп кеткен. Лякин джинает олгъан геджеси бейни Гъазалкентте тойда корьгенлер. Демек, бу шубени де исбат этмек къыйын... Учюнджиси — бейнинн чанакъяларларындан бири, дегирменджи Къабул... О, не ичюн бильмем, шейхинн эвинде сыкъ-сыкъ булуна. Пек айнеджи: тилинден бал тамлай, амма ишети бозукъ.

— Неге эсасланаракъ Къабулгъа шубеленесиз?— деп сорады Макъсудов.

— Ич бир тюрю эсасым ёкъ...— бироз ишанчсызлыкънен джевапланды Саттаров.— Амма ичюндир гонъюлим, бу иште Къабулнынн да эли бардыр, деп раатсызлана.

— Чокъ языкъ ки, бу шубелеринн ич бири къатильнинн ким олгъаныны бильмеге имкан берип оламай,— деди Макъсудов ичерки азбардан чыкъаяткъанда. — Итимал, сиз айтып кечкенлеринн бириси къатильдир. Я элимизде насыл делилдер бар? Мен эки кунь даа мында оладжакъым, тешкерип бакъармыз. Итимал, бу иш узаныр. Биз шимди, эвеля, мектеп ачмакъ, окъувны вакътында башламакъ акъкъында ойланмакъ керекмиз. Душман бизни къоркъузмакъ истей. Лякин биз къоркъмаймыз. Шеърден янъы муаллим сорармыз. Сиз не дейсиниз?

— Фикиринизге къошулам.

Макъсудов койде эки кунь булунды. Шура ренси, активистлер, ширкет азаларынен субетлешти. Шейх, дегирменджи, бейнинн уйкен къарысы ве дигер шубели шахсларны гизлиден козетип юрди. Шерходжа булунмасы итимал олгъан ерлерге махсус адамлар тайинленди. Амма бу ишлер, тедебирлер, козетювлер ич бир тюрю нетидже бермедил. Учюнджи куню Макъсудов Ходжакенттен нетиджесиз къайтмагъа меджбур олды.

О яхшы анълай: эгер янъы муаллим вакътында келип етсе, мектеп озъ вакътында ачылса, окъувлар вакътында башланса бу, эвеля, Шуралар акимнетииниъ кучюни косьтерип ве сынфий душманларгъа кучлю дарбе эндирип, Абдулладжаннынъ фаджиалы олюми ичюн адалетче алынган иттикъам олур. Шунинъ ичюн Макъсудов шеэрге къайтып кельген сонъ, маариф тешкиятларына мураджаат этип, ахыры-сонъу Ходжакентке ёлламакъ ичюн янъы муаллим тапты. О — Абидджан Ахмедов эди. Макъсудов Абидджаннынъ Ходжакентке озъ вакътында барып етмеси ичюн къайгырды, муаллим анда кельген сонъ, Саттаров вастасынен мектеп ишлерини, биринджи сентябрде окъув башланувына азырлыкънынъ кетишатыны шахсен озю эр кунъ, эр саат тешкерип, козетип турды.

Лякин, умутсизден, бир къач саат эвельси Саттаровдан кельген мектеп онынъ тюшюнджелерини, планларыны аст-устъ этип ташлады: Абиджан Ахмедов да ольдюрильди!

Тюшюнджелер, тюшюнджелер, тюшюнджелер... Энди баягъы вакъыттан берли софада биъъ бир тюрлю ойларгъа далып отургъан Макъсудов кокке, юксек сельби тереги уджунда парылдап тургъан толгъун айгъа бакъып сукъланды. Апансыздан башына кельген бир фикирден мемюн олып кульди: «Ходжакентке учюнджи муаллим оларакъ, чекистлерден бирисини ёлламакъ керек! Эльбет, ойле япмакъ керек! — сонъ бу фикирни о шойле эсаслады: — Абдулладжан да, Абиджан да педагогика билим юртуны якъында битирген осьмюрлер, олгъаны-оладжагъы он докъуз бааръ коръген теджрибесиз яшлар эдилер... Эгер биз дагъ мектебине иш теджрибесине малик олгъан, акъыен къаранынъ фаркъына баргъан, билъгили яшлардан бирини ёлласакъ, макъсаткъа уйгъун олур!»

«Муаллим — чекист!» — бу фикир онынъ юрегине сынъырсыз къуванч, ишанч беследи. О Ходжакентке — душманлар ювасына ёлланмасы мумкюн олган яш чекистлерни бирер-бирер козь огюне кетирип башлады. Бу фикирни чабикликнен омюрге кечирмек керек: чекист-муаллим бир къач кунъден сонъ дегиль, аксине, мына бу кунълерде, имкяны олса, ярын Ходжакентте олмакъ керек. Буныгънен берабер мектепте деръал окъувны девам эттирмек ве айны заманда, къатиллерни тапувда Саттаровнен берабер чабикликнен тефтиш ишлеринен огърашмакъ зарур.

Макъсудов кабинетине кирип, язы столы устюндеки лампа шишесини алды да, макъаснен онынъ мельтесини догъурлады, шишени кенерине къойды, оданынъ ичи даа зияде ярыкъланды. О сейфни ачып, ичинден чекистлериниъ уджджетлерини алды да, бириниъ терджимеи алыны окъуп башлады. Дагъгъа барып чалышмагъа, бойле агъыр вазифени беджерювге лаякъкъ ве азыр чекистлер чокъ олса да, лякин оларнынъ ичинде педагогика билим юртуны, я да, ич олмагъанда, муаллимлик курсларыны битирген бир кимсе тапылмады. Шу вакъытта Макъсудовнынъ мийинде эльмаз киби отъюр бир фикир йылдырым киби йылтырады: «Месуд!»

Чекистлер арасында ялынъыз онынъ — Месуднынъ оджалыкъ зенааты бар. О педагогика билим юртуны Абдулладжаннен берабер Абидджандан бир йыл эвель битирген эди. Фараби адына башлангъыч мектепте бир йыл дерс берди, лякин былтыр ГПУ органларына комсомолдан энъ илери яшлар сечилип алынганда Месудкъа да бахт йылдызы кулип бакъты. Бу идареде хызмет япмакъ не къадар агъыр, муреккеп, орган хадимлериниъ аяты не къадар хавфлы ве раатсыз олгъанына бакъмадан, буны шеревфли иш, деп билелер. Итимал, яшларны бойле мешакъатлы хызметке джесюрлик романтикасы, ку resh итеги, араштырув адисслери джелъп этедир. Месудкъа кельгенде,

шуны айтмакъ керек ки, озь бабасыны кендисл ичюн ибрет деп бильген йигит ичюн бу идареде чалышмакъ гъает шеревли бахт эди!

Не де олса, Месуд бабасынынъ реберлигинде бир йылдан зияде чалышты, ве шу кыска вакыт ичинде: бильгисинен, джесаретлигинен, зенин чевикигинен, бильхасса, тедкыкыат ишлерини алып барувда беджериклигинен итибар къазанды. Зенаатдашлары оны ильк куньлеринде «начальникнинъ огълу» олгъаны ичюн урмет эткен олсалар, шимди къоркъу бильмез ве ишчен хадим олгъаны ичюн сая-севелер.

Макъсудов Ходжакентке муаллим оларакъ ёлланыладжакъ чекист акъкъында ойланыр экен, Месудны озь огълу олгъаны ичюн дегиль де, шу ишке мунасил хадим олгъаны ичюн сечип алды ве курсюде тюфекнен отургъан небетчинин чагъырып, деръал Месудны тапып кельмесини эмир этти.

Арадан учь дакъикъа къадар вакыт кечер-кечмез агъач басамакълардан тасыр-тусур этип экинджи къаткъа гъайретли котерильген адамнынъ къатты адым давушлары эшитилди. Идаре хадимлери арасында ялынъыз Месуд экишер-экишер басамакъ атлап шойле кучлю адымларнен юкъарыгъа котериле эди.

Къапы ачылды, Месуд енгиль юрюшнен келип кирди ве ешил гимнастёркасыны сыкъып тургъан кенъ къушагъыны тюзетерек, чанъ сесини анъдыргъан давушнен:

— Динълейим, начальник аркъадаш!— деп язув столы къаршысына келип токътады.

Макъсудовнынъ юреги гъурур дуйгъусынен джошаракъ, мемнюнликнен кулюмсиреп, огълуна баштан аякъ сукъланып бакъты. О, мына санъа етишкен, дюльбер йигит олгъан! Омузлары кенъ, бою сельби киби, сым-сия, гуръ сачлы башы аман-аман тавангъа тиеджек, аякълары да, къоллары да тюм-тюз, чызмалары да гъает яраша, азачыкъ агъаргъан юзю даа дюльбер корюне, при къара козьлери айдын, кирпичлери узун ве сыкъ, къошма къашлары даа да къоюргъан, гуль япрагъыны анъдыргъан дудакъларында эр даим тебессюм ола.

«Бой-посттан тыпкъы озюме, юзю-козю анасынынъкине бенъзей!— деп севинди Макъсудов.— Омюри узун олсун!»

— Ишлеринъ насыл, огълум?— деп сорады бабасы, аля даа онъа тикилип бакъаракъ.

— Яхшы, баба!— Месуд шенъ кулере, гимнастёркасынынъ джебинден дёрт букленген бир къагъытны чыкъарып, бабасына узатты.— Къамариддин къанды, разы олды!

Макъсудов къагъытны чыракъ ярыгъына якъынджа тутып, дикъкъатпен окъуды.

— Бакъсана, Къамариддан озь элинен язгъан, э?— мемнюн йылмайды о.— Тильки киби къурназдан бойле къандырыджы къагъытны алмакъ къолай дегиль. Машалла, огълум!

— Алтыларыны сакълагъан ерни озю барып косътереджек,— деди Месуд ишанч ве гъурур иле толу сесинен.— Изинъ беринъиз, мен озюм барайым!

— Екъ, сен бармазсынъ, огълум, сен башкъа ерге барырсынъ!

Макъсудовнынъ эмир тарзында айткъан бу сёзлери Месуднынъ эвельден тизген планларыны бербат этсе де, эм бабагъа, эм идаре башына бойсынувны озю ичюн къанун деп бильген йигит онынъ къаршысында тикилерек сес-солукъсыз къалды.

Къамариддиннинъ меселеси къач айлар девамында ГПУ хадимлерининъ башыны куткен бир иш эди. Бухаралы туджджар Къамариддин Саломов буидан учь йыл эвельси, яни 1920 сенесининъ сентябрь айында Афгъанстангъа къачкъан эмир кербанына такъылып кетти ве бу

йыл баарыде сынъырдан гизли кечип, Ташкентте пейда олгъан. Чекадаки малюматларгъа бакъкъанда Къамариддинниинъ бу келювинден макъсады — сакълап къалдыргъан алтын ве джеваирлерини алып, кене сынъырдан гизли кечип, «о тарафкъа» кетмек экен. Амма изине Чека хадимлерининъ тюшкенни дуйгъан сонъ, хазинеси комюльген ерге якъын биле бармады. Та «къарлар ягъып, излер силингендже» Зенгната къышлагъында «шейхнинъ мусафири» олып яшады. ГПУ оны шу ерде якъалагъан сонъ, тедкъикъат башланды. «Сынъырдан ничюн кечтинъиз?» — деген суальге Къамариддин лапагъан киби: «Мукъаддес ерлерни зиярет этмек ичюн кельдим», деген джевапны текрарлай берди.

«Къахпени ийлекярлыкънен енъмек мумкюн», дегенлери киби, Месуд Къамариддинниинъ къахпелигине ийлекярлыкънен янашкъаныны шимди бабасына икье этти:

— Къамариддиннен ильк дефа корюшовимизде экимиз «дост» олып къалдыкъ, — деди о къушагъына асылгъан тапанджа къылыфыны янбашына джылыштыраракъ. — Мен онъа сѣз арасы, шеэрдеки зенгин бир адамнынъ къызына къара севда олгъанымны, амма севгилиме эвленмек ичюн сермиям олмагъаныны буюк «яныкъ» иле сѣйледим. Эльбет, Къамариддин башта инанмады. Лякин тюневин тильки киби козьлерини сюзерек: «Меджнуннынъ ал-эхвалы насыл?» — деп сорады. Мен онынъ суалине кене яныкъ иле теренден кокюс кечирдим. Сонъ, «быракъ бу лафларны», дер киби эль сильтеп, соргъугъа кириштим. О эп «зияретке кельгени» акъкъында масаллар уйдурды. Амма соргъунынъ сонъунда манъа джиддий тикилип: «Тоюнъызгъа не къадар акъча керек?» — деп сорады. Мен омузларымны къыстым: «Бильмейим, даа эсаплап бакъмадым, эвге барып анам-бабамнен анълашкъан сонъ белли оладжакъ», дедим. О бугунъ де соргъу башланмаздан эвель лафны той мевзусына бурды. Мен: «Вазгечинъиз шуны, тойнынъ къасевети сизге къалгъанмы?» — деп аселет къурназлыкънен джевапландым. Къамариддинни эр вакъыттакисинден зияде джиддийликнен соргъугъа чектим. О кене эп «зиярет, зиярет...» дей, амма вира бир шейден сакъынгъан киби къапыгъа бакъа, дерсинъ, манъа гизлиден муим бир лаф айтмакъ истей. Ахыр-сонъу даянып оламады: «Билесинъми, къардашым, бу беш кунълюк дюньягъа бир кере келемиз. Къыскъа омуринъде яшап къал! — деди о пысылдап. — Зенгинликлерим кендме къысмет дегиль экен, лячаре... Шура акимистине теслим этерим. Сен де той япмакъ ичюн озъ пайынъны алырсынъ. Амма биз анълашмакъ керекмиз: зенгинликлеримни къабул этип алгъанынънен, якъамны бошатырсынъ!» Мен Къамариддинден шуны беклей эдим. Онынъ шартына разы олдым ве элине кягъыт, къалем туттырдым. О къани олдыгъыны язды ве хазине комюльген ерини «харитасыны» сызып берди.

— Машалла, огълум! — деерек Макъсудов отургъан еринден турып, язы столынынъ о бир тарафына кечип, Месуднынъ омузларыны таптады. — Лякин сен Къамариддиннен бармазсынъ, анда башкъа чекистлер барырлар. Сен махсус вазифенен дагъгъа, Ходжакент коюне муаллим олып кетмек керексинъ. Анъладынъмы?

Месуд озюнен берабер биллим юртунда окъугъан Абдулладжанынъ бундан бир ай эвельси Ходжакентте ольдюрильгенини, онынъ ерине Абидджан баргъаныны, анда отъкерильген нетиджесиз тешкерюв — тедкикъларнынъ эписини бабасындап эшиткен, амма даа тюневин Абидджаннынъда къатиль ольдюрильгенини бильмей эди. Шунинъ ичюн о:

— Абидджаннен берабер чалышмагъамы? — деп сорады.

Макъсудов огълунинъ бу суали ерине Саттаровдан кельген мектюпин узатты ве Месуд мектюпини окъуп битиргендже, столынынъ чек-

меджесинден узерине насылдыр шейлер сызылган кыалы бир кыггыт табагыны алып, стол устуне яйды.

Месуд мектюпини оккуп битирген сонъ, эеджанлы бир тавурнен джиддий суретте бабасына тикилди:

— Анълашылды. Не вакыт ёлгъа чыкъмакъ керек?

— Ярын. Вакыт беклемей. Эвеля маариф болюгине барырсынъ. Элинъе ёлланма алган сонъ ёлгъа чыкъарсынъ.— Макъсудов деми чекмеджеден чыкъарган кыалы кыггытны огълуна косътерди:

— Мына, бундаки сызыкъларны яхшы бакъ, эр бир шейни хатырда тут!

Баба-огъул язы узерине эгилдилер. Макъсудов Ходжакентте олганда озю чызган харитадаки муним покъталарны — Месуд барыр ерлешеджек кыаралтыны, дегирменни, шейхины «мукъаддес» чинарлыгыны, Нарходжа бейини уйкен апайы иле кызы яшаган багъча тёрюндеки эвни, этрафтаки кышлакъларны, шу джумледен, Шерходжанынъ келип-кетмеси козьде тутулган ерлерни узун косътергич пармагынен бирер-бирер косътерди.

— Бараджакъ еринъ хавфлы, вазифенъ агъыр,— деди Макъсудов огълунынъ ойчан, дюльбер козьлерине бакъып.— Мен сени адждерха ювасына ёллайым, огълум!

Макъсудов догъмун огълуну гъает хавфлы ишке ёллагъаны ве озю бойле кыарарны тюшюнип тапкъаны ичюн юрегининъ агъыр азапланувыны сезди. Буны огълу да анълады ве шу себептен олса керек, онъа акъран йигитлерге хас сабырнен бабасынынъ юрегине теселля бермек истеди:

— Вазифенинъ буюк-кучюги, агъыр-енгили олмай, баба!— деди шенъ сеснен.— Кыркъ йыл кыргынлыкъ олса, эджели еткен оле.— Сонъра бабасынынъ юкъусызлыкътан ёргъунлашкъан юзюне аджынувенен бакъаракъ, джиддийликнен сёзюни девам этти:— Бир койчик не демек олсун?! Бутюн мемлекетимизге душман уджюм эткенде биле Шуралар акимнети гъалебе эльде этти!

— Машалла, огълум!— Макъсудовнынъ гонълю джошып, богъазына бир шей тыкылган киби олды, ёргъун козьлерине яш ийди: бу — эм кыуванч, эм гъурур, эм де ялынъыз ана-бабаларгъа хас олган, сёзнен ифаде этильмейджек насылдыр аджайип бир дуйгъу эди.— Сен энди эвге кыйт, сефер арфесинде бираз раатла. Мен даа чалышаджакъым.

— Яхшы, баба!

Месуд ханеден чыкъып агъач басамакълардан гарс-гурс юрип ашагъы тюшти.

Макъсудов кене софагъа чыкъып, деми отургъан курсюге келип отурды. Саат дёртке якъынлашкъан, шаркъта уфукъ алланып башлагъан, сабанынъ сааръ вакъыты эди. Шу арада кимнинъдир азбарында арды-сыра, невбетнен кычыргъан хораз сеслери эшитилди. Терек уджундаки ай энди баягъы узакъта, гъарбынъ тыныкъ, кульренк кок юзюне авушкъан, шаркъ уфугъында чокъ кечмеден пейда оладжакъ кунешнинъ ёлундан озюни четке алган киби корюне. Анхор тарафтан талгъын-талгъын эскен ель терек далларыны сылъките, омюрини яшап сарарган япракълар чырт-чырт узюлип ерге тюшелер. Аджайип бир танъ атмакъта эди. Гедже ягъмурындан сонъ аванынъ даа зияде салкъын олувына бакъмадан, Макъсудов ницюндир гимнастёркасынынъ якъасыны чезди, нефеси стишмеген адам киби, агъызыны керип ачаракъ, тоюп-тоюп тазе ава ютты.

Баба аля даа огълуну, о бараджакъ кышлакъны, анда арды-сыра юзь берген эки олюм фаджнасыны тюшюне. Бунынънен берабер севимли апайы Незакетни де акъылына кетире. Эльбет, о — ана! Ме-

суднынъ Ходжакентке кетеджегине тиши-тырнагынен кършы чы-
кър. Эльбет, насыл ана огълунынъ бойле хавфлы ерге кетеджегине
разы олур?!

Макъсудов Незакетнен, севги дестанларында олгъаны киби, йи-
гирми уч йыллыкъ гузель, татлы, раат омюр кечирди. О демірёлда
чалышып юрген йигитлик чагъларында озъ мааллеси Тешиккъапкъада
къомшу кызы Незакетке севда олды. Сонъ эвленилер... 1905 сенеси-
нинъ инкылябы къан ичинде бастырылгъан сонъ, о демірёлджу дост-
ларынен тюрьмеде яткъанда огълу догъгъаны акъкъында Незакеттен
мектюп алгъан эди. Устасы, Шакир ака, бахтлы олсун, деп онынъ
огълуна Месуд адыны кьойды. Эки йылдан сонъ оны тюрьмеден азат
эттилер. Лякин 1916 сенеси, Месуд он яшыны толдуруп, он бирге ай-
лангъанда бабасыны ыргъатлыккъа алып кеттилер. 1917 сенеси фев-
раль инкылябындан сонъ, о ватандашларынен журтуна къайтып кель-
ди. Ноябрьде исе, Къызыл Шаркъ устаханеси ишчилеринен элне сия
алып, Эски шеэр инкылябий отрядына ёлбашчылыкъ этти ве Топракъ-
кьоргъанны безъ гвардияджылардан азат этювде джанбазлыкъ кось-
терди. 1918 сенесининъ бааринде оны Ческагъа ишке алдылар. Иште,
беш йылдан берли Махкам Макъсудов Шуралар акиметининъ, инкы-
лябнынъ душманларына, янъы омюрге аякъ чалыджыларгъа кършы
амансыз курушип келе.

Бойле раатсыз, хавфлы аят олгъаны ичюнми, бильмем, Макъсу-
довларда башкъа эвляд догъмады. Амма Месуд екяне олса да, он
эвлятыннъ ернини тутаджакъ дереджеде гуръ ве сагълам осьти. Кескин
зеини, окъувы, бильгисинен, татлы тилинен, алчакъ гонъюллилигинен,
дюльбер бой-постынен, шаиране, джазибели, хош табиятынен инсан
акъылыны айретлендиреджек кемалатлыгынен озюни севдире эди.
Оны корьгенлер ве бильгенлер: «Назар тиймесин!»— дей эдилер.

Макъсудов софадаки курсюде танъ ярыкъланувыны сейир этип
отуруп экен шуларны ойлады ве озюндже: «Месуд шимди эвге кельген-
дир,— деп тюшонди.— Аджеба, Ходжакентке бараджагыны айткъан
экенми? Насыл айткъан экен? Эльбет, о анасына айтыр. Лякин ялынъ-
ыз муаллим олып кетеджегини сёйлер. Дагъ манзараларыны, гузель
икълимни, булльор сувлы чокъракъларны, дагъ мейваларыны шаир ки-
би тарифлер. Санарсынъ, дженнетке кетейткъаныны сёйлер. Андаки
фаджиялар акъкъында агъыз ачмаз — анасыны раатсызламакъ исте-
мез. Я, о — бабасынынъ огълу да!»

Бу тюшонджелерден Макъсудовнынъ гонъюли баягъы тынчлан-
гъан киби олды, курсюден енгиль къалкъты Алимардан Саттаровнынъ
мектюбине джевап язмакъ ичюн кабинетине кирди...

Экинджи баб

Незакет джесаретли къадын олса да, геджелери пайнозю къалма-
гъа кьоркъа эди. Эльбет, къадын не къадар джесур юрекли олса биле
къадындыр. Къоджасы ве огълу эвге кеч маальде: бири яры геджеде,
дигери сабагъа якъын келип чыкъа. Незакет кимерде бутюн гедже
юкъламай. Къаралты юксек дувалнен сарылып алынгъан, азбар къапы
ичтен беклене, амма о кене теляшлана. Незакет тёрдеки бир хане ве
софаны ярыкъландырмакъ ичюн чыракъ якъып кьоя. Бойледже, о
къоджасынен огълунынъ иштен къайтып кельмесини бир озю беклеп
отурмагъа алышкъан эди. Лякин сонъки вакъытларда олып кечкен бир
къач титис вакъиалар оны зияде теляшландырып башладылар ве шу-
нынъ ичюн эр итималгъа кършы чарелер корьмеге меджбур олды.
Бу титис вакъиалар шундан ибарет эдилер ки, геджелерден биринде
насылдыр белыгисиз кишилер тамам яры геджеде, баба-бала эвде ол-

магъан вакъытта, азбаргъа таш атып башладылар: чыракълар, пенджере, къапы джамлары чиль-парча олып къырылдылар, бутюн азбарны къаранлыкъ басты. Тербиесиз арсызлар къычыра-къычыра, сёгюне-сёгюне дер маальгедже сокъакъта алекет къопардылар. Кене бир сефер яры гедже авгъан маальде, эки эркек дувалдан секирип тюшмеге арекет эттилер; бири дувал төпесине тырмашып чыкъты, экинджиси оны елкесинде котерип тургъан олса керек, ачувнен нелердир сёйлеп пысылдай эди. Эр вакъыттакиси киби, бу гедже де юкъламай яткъан Незакет яваш еринден къалкъты, азбарда къолуна илишкен биринджи шей — ярым толаны аларакъ сусып-пысып дувалгъа якъынлашты ве дувал устуне тырмашкъан арсызнынъ башыны козьлеп ярым толаны фырлатты. Тола догъру барып тийди гъалиба, арсызнынъ «вай башчыгъым» демесинен дувалнынъ о бир тарафына «тап» этип йыкълмасы бир олды.

Незакет бу вакъналарны къоджасынен огълуна икяе эткен сонъ, олар азбарда копек пейда этмек къарарына кельдилер. Ойле де яптылар: арадан бир къач кунъ кечмеден Алапар лагъаплы бир копекни кетирип, зынджырнен багълап къойдылар. Лякин даа бир къач кунъден сонъ кимдир бир парча олькеге уфакъ инелер санча да гедже дувалдан ташлай ве бунъа алдангъан Алапар олькени ютып, чекише-чекише джан бере...

Артыкъ Незакетнинъ эр гедже къызы Салиманы эвге чагъырып берабер ятмакътан гъайры чаресин къалмады. Салима Незакетнинъ бойле риджасыны джан-юректен къабул эте. Досене, бунъа эки себеп бар эди. Биринджи себеп шу ки, Салима былтыр маалледе ачылгъан башлангъыч мектепнинъ мудирин Незакет апанынъ ёлбашчылыгъында биринджи сыныф оджапчеси олып чалыша ве эр тарафтан озюннъ мудирине бенъземекни арз эте. Экинджи себеп биринджисинден баягъы эмиетли: Салима билим юртуна Месуднен берабер окъуды ве ичтен оны бегене эди... Бу керчек севгими, яхуд ширин бир хаялмы, къызынынъ озю де аля билъмей, амма омюр къураджакъ вакъыты кельсе, илле Месуд киби йигитнен омюр къурмагъа истей эди. Не япаджакъсынъ, арзугъа айып ёкъ, дейлер!

Тюневин акъшам Незакет кене Салиманы чагъырып кельди ве олар ярын пишириледжек пите ичюн хамыр бастылар, хамыр текнесини махсус ёргъанчыкънен орыттюлер. Гедже кеч маальгедже лакъырды этип отурдылар. Салима чокътан берли Незакет апанен Махкам аканынъ нумюнели, татлы омюрине сукълана, Незакетнинъ къоджасына олгъан акынкый севгисинен меракълана ве оларнынъ севги тарихыны билъмек истегинен янып-куе эди. Иште, Салима бу сырлы севги дефтерининъ ильк саифесини ачмакъ истеп, айнеджликнен суаль берди:

Ападжан, алай балалар аналарына «ойн» дейлер, я, ичюн Месуджан сизни «ая» деп чагъыра?

Незакетнинъ дюльбер козьлерин кулюмсиреди. О элиндеки Фузулий диваныны долафкъа къояракъ джевап берди:

— Биз фергъаналымыз. Фергъанада анагъа «ая» дейлер.

— Махкам ака да фергъаналымы?— деп меракъланды Салима.

Незакетнинъ къырмызы гуль япрагъыны анъдыргъан дудакълары муляйим йылмайдылар ве о Салиманынъ истегини къандырмакъ ичюн озь омюринден базы бир левхаларны икяе этмеге башлады.

— Динъленъ, Салимахан,— деди о биринджи левхасыны сёйлее-рек.— Бир заманда фергъаналы Миркамиль деген бир бейнинъ заво-дында Мирзаджан адлы джесаретли, кучълю, дюльбер яш чалыша экен. Кунълерден бир кунъ Мирзаджан бейнинъ торуны Азизахонны коре де, онъа юректен урула. Къызгъа эвленмек истей, амма, торуныны адий бир фукъареге бермекни акъылына биле кетирмеген бей, Мирза-

джанны мыскыллап куле. Мирзаджан да айткан сѣзюнден кѣйткан йигитлерден дегиль экен, бейнен иддалашып иштен кете. Артыкъ бейнинъ элинде хызмет этмей. Азизахоннен гизли апълашалар ве Ташкентке кѣчып келелер. Бойледже, мында никъядан кечелер. Сонъ бу къорантада бир кѣыз дюньягъа келе. Онынъ адыны Незакет кѣоялар...

— Мирзаджан ака — бабанъыз, Азизахон апа — ананъыз ола, ойлемиз? — деп сорады Салима яшы кѣыркѣтан кечсе де юзюнде бир бурюшик олмагъан Незакетке тикилип бакъаракъ.

— Эбет, Салимахон, Мирзаджан ака — бабам, Азизахон апа — анам олалар.

— Олар шимди не ерделер? — сорады сабырсызлыкънен Салима.

— Андалар, — деди кедерли бир сеснен Незакет рузгярдан салланып шувулдагъан юксек чинарлар артындаки мезарлыкъ тарафкъа бакъып, — олар энди анда яталар...

Незакетнинъ кедерленюви Салимагъа да тесир этти, олар экиси баягъы вакъыт сес-солукъсыз, гъамлы бир алда, баш эгип отурдылар. Эвиниң ичи тым-тырыш, ялынъыз экисининъ кяде бир терен кокюс кечиргени эшитиле.

Къадим Тешиккъапкъа мезарлыкъы Макъсудовларнынъ эвинден ойле пек узакъта дегиль — Анхор озенининъ сол ялысында, юксек чинарлар артында корюлип тура. Кунеш уфукъны алландырып къонайткан бу чинарларнынъ узанып кеткен талдалары та оларнынъ азбарына келип етелер. Эбет, Незакетнинъ догъмуш анасы ве бабасы юксек чинарлар артындаки шу топракъта яталар.

— Былтыр язда башта бабам вефат этти, арадан бир афта кечкен сонъ, бабамнынъ олюмине янып-якългъан анам да бир геджеде шемъ киби сѣндю... Акъикъий севги саиплери ойле ола, дейлер, бири ольсе, экинджи де онынъ пешинден кете эмиш. Бельки бу лафлар догърудыр.

Ана-бабасынынъ саф севгисини хатырлагъан Незакетнинъ юзюнде тебессюм пейда олды, шимди юкъудан уянгъан адам киби тендюристлик иле енгильден беденини кѣыбырдатып алды. — Багъышланъыз, Салимаой, озъ гъам-кедеримни сѣйлеп, сизни де кедерге далдырдым.

— Екъ, ойле дегиль, ападжан! — Салима онынъ юрегине теселла бермек истеди. — Аксине, мен шимдиге къадар сизнен апте-къардаш киби самимий лакъырды этмегениме окюнем. Эбет, ады джойылсын гъам-кедер деген шейиниң, инсаннынъ омюрини кѣурт киби кемире. Лякки, не чаре! Аятта гъам иле шадлыкъ омюр-билля бир-бирине ёлдаш экенлер... Салима теренден кокюс кечирди, сонъ муляйим бакъышнен Незакеттен сорады: — Сиз кѣайда окъудынъыз, ападжан?

— Инкъилябдан эвель биз, бичаре къадынаргъа, окъумакъ гуня сайыла эди. Дерсинъ, къадынарлар окъумыш олсалар, дюнья аст-устъ чевириледжек. Эй, сени, о, къара бахтсыз кунълер. Сиз киби яшлар о кунълерини коръмедилер, эм коръмесилер. Манъа окъумакъны да, язмакъны да раметли бабам огретти. О анама да муаллимлик эткен. Инкъилябдан сонъ муаллимлер азырлав курсында тасиль алдым. Чокъ китаплар окъудым. Шимди де окъуйым. Махкам ака не ерде китап коръсе окъуе келе ве манъа бере: «Меним китап окъумагъа вакъытым ёкъ, сен окъу, сонъ манъа сѣйлерсин!» — дей.

Салима лаф арасы, дивардаки чюйлерде тизилип тургъан чалгъы алетлерине козь ташлады. Дутар, танбур, къашгъар рубабы ве къавал онынъ дикъкъатыны джелъп эттилер.

— Буларны ким чала? — деп сорады о.

— Ким беллерсинъ? Месудджан чала... — Незакет эшкъ иле джевапланды. — Ич де бош отурмай. Илле бир шейнен огъраша. Иштен кѣайтып кельгенинен саз чала, йырлай, гъазеллер уйдура, аякъмашина

тюзетс, одун парлай, сув кетире: кыскыасы, эр бир ишке кюлу келше!

Салиманы кене бир шей зиядесиле меракъландыра эди. О буны да бильмек истеди:

— Месудджанны эвлендирмейсизми?

Салима бу суальни берди, амма юзю гуль киби кызарды. Утангъанындан ерге бакты ве хыналангъан назик пармактарынен софра джайымынынъ пускуоллерине токъунды.

— Эбет, Месудджаннынъ эвленеджек чагъы етип кельди. Бу айнынъ сонъунда йигирми эки яшыны толдураджакъ. Лякин биз онъа зорламаймыз. Еттиштир. Озюнинъ севгеннин тапып эвленсин — бабасы да ойле олгъаныны истей, — деди Незакет Салиманынъ эсджанлангъаныны ве атта терлегеннин биле дуймагъан киби четке бакъып:

— Месудджаннынъ севген кызы бармы?

Салима бойле кюлайсыз суаль бергеннин озю де дуймай кълды, башыны даа зияде ашагъы эгилътерек дудакъларыны тишледи.

— Екътыр беллейим... Эгер Месудджан бир де-бир кызыны севген олса, мен онынъ анасы...

— Аяджаны, десенъиз! — Салима онынъ сёзюни болерск пек хош ве сыджакъ йылмайды.

— Эбет, мен онынъ аяджаны илле билир эдим, — Незакет шойле деди де, еришден кълкты ве софанынъ кошесинде тешеклер тургъан долафларгъа тараф догърулды. — Ятакъ азырлайкъ, ятар вакъыты олды.

— Олар бугунъ де кеч келеджеклерми? — деп сорады Салима тешек кюймагъа ярдымлашып.

— Ишлери ойле... — деди Незакет къасеветли бир алда — Хавфлы хызмет. Олар эр кунъ яры геджеден сонъ келелер. Кимер кунълерде танъ ярыкъланып башлагъанда ёрулып къайталар, бир къач саат ятып юкълангъан сонъ, аджеле-аджеле чай ичип, кене идареге ашыкълалар... Мен кяде бир... Месудджан эвленеджек кызгъа да пек кыйын олур, деп тюшюнем.

— Догъру айтасынъыз, — деди Незакетнинъ янындаки тешекте ястыкъкъа тирсегини таяп яткъан Салима, насылдыр бир шиддет иле. — Месудджангъа акъайгъа чыкъаджакъ кызгъа онынъ агъыр хызметини, эвде аз олгъаныны, о кызынынъ геджелери пайнозю къаладжагъыны кунъ эвельден айтып анълатмакъ керек. Эбет, о кыз буларны кунъ эвельден билсин! Мен сизге догърусыны сёйлесем, ападжан, бойле омюрге эр кес даянмаз. Бойле омюрге даянмакъ ичюн керчектен севмек керек. Эм бойле севги огърунда джан фида этмеге азыр олмакъ керек!

Салиманынъ бу сёзлеринде темиз самимийлик, рухландырыджы ишанч бар эди. Бунынънен берабер бу сёзлерде: «Ойле кыз мендирим!» — деген мана ачыкъ-айдын анълашылып тура эди. Бу сёзлерининъ манасыны, артыкъ, яхшы анълагъан Незакет, къомшү кызынынъ липильден тургъан чыракъ нурларында даа да дюльбер ренк алгъан аджайип юзюне, атеш киби янып тургъан тюшюнджели козьлерине кулюмсиреп бакъты.

— Гедженъиз хайыр, Салимаой, юкъланъыз.

Ягъмур токътагъан сонъ, рузгяр баягъы сакинледди. Мезарлыкъ янындаки юксек чинарларнынъ тепелери кыбырдамай, артыкъ, оларнынъ шувултысы эшитильмей. Даркъалмакъта олгъан булутларнынъ арасындан ялдап чыкъкъан толгъун ай азбарны, софаны ярыкъландырды. Незакет еринден яваш турды, чыракъны уфюрнип сёндюрди. О кене ерине къайтып ятар экен, Салиманынъ «джан фида этмеге азыр олмакъ» акъкъында сёзлерини хатырлап кулюмсиреди, сонъра шырып

бир ёргъунлыкънынъ тесирли алтында козьлерини юмды... Юмды, амма чокътап кечип кеткен генчлик йылларыны хатырлады... О да тыпкъы Салима киби яш эди. Айгиди, сени генчлик йыллары!.. Йыллар, кок юзюндеки булутлар киби кечип кете экенлер. Кечип кете ве кериге къайтмайлар, вира узакълашалар. Аят токътамай. Чешит умуят ве татлы хаялларнен инсан огге адымлай. Онынъ козю юкъугъа кетти... Артыкъ, танъ атмакъта эди. Къапуны яваштап ачып, азбаргъа Месуд келип кирди. Аякъмашинасыны дувалгъа таяндырып, къапуны ичери-ден озъ анахтарынен килитледди. Деми юкъугъа далгъан Незакет козь-лерини ачып, огълунынъ азбарда аякъ уджунда юргеннини, аякъмаши-насыны котерип кетиререк, софа янына таяндырып къойгъаныны ве кене шойле мукъайтылыкънен софада кечип, эвге — озъ одасына кир-геини козетип ятты.

Сия сачларыны ястыкъ узерине джайдырып татлы юкъуда ятмакъ-та олгъан Салима ич бир шей дуймады.

Незакет огълунынъ соююп тешекке келип ятмасыны бекледди ве арада бир аз вакъыт кечкен сонъ, яваш еринден къалкъты, кошеде къабаргъан маялы хамыр текнесини котерип, аякъ уджунда ашханеге кирип кетти.

О тандырда атеш тутандырып, пите ялмакъ ичюн азырланып тур-гъанда Салима юкъулы козьлерини окъалап софа ичинден чыкъып кельди.

— Ичюн уятмадынъыз, я?— джаны агъыргъан киби айтты о, яр-дымлашыр эдим!

— Ярдым этмек истесенъиз, сизге де иш тапылыр,— деди Неза-кет.— Ана, савут ичинде сызыкълар бар, оларны джибитип эзинъиз. Месуднынъ бабасы сызыкълы питени пек сева.

— О аля къайтмадымы?

— Екъ, къайтмады. Кельсе, яхшы тазирлейджегим!

— Я, Месудджан?

— О къайтты, юкълай.

— Месудджан да сызыкълы пите севамы?

Салиманынъ бу суалине бекленильмеден софа къорувунынъ устюн-ден атлап тюшкен Месуд джевап берди:

— О да сызыкълы пите сева!— Месуд къолларыны де юкълары ко-терип, де ашагъы тюшюрип беден тербиеси япаркеп, къызгъа чевирилъ-ди.— Я, сиз, къомшу къызы, къозунынъ къоюн изинден, огълунынъ баба изинден кеткеннини билмейсинъиз?

— Эгер сен баба изинден кетеджек олсанъ, онынъ киби къомшу къызына эвленмек керексинъ,— деди Незакет Месуднен Салимагъа козь къыйгыгындан маналы-маналы бакъып.

Месуд азбар ичинден буюк бир кутюк сюйреп кетирди. Оны яр-макъ ичюн элине балта алып шакъа-къоратанен анасына:

— Телюкели лафлар сёйлейсинъиз, аяджан,— деп къычыраракъ балтаны бар къуветинен кутюк устуне эндирди. Кутюк ортасындан ярылып эки тарафкъа атылып кетти. О бир къач кере адамлардан: «Эвельси киевни кутюк ярдырып сынап экенлер», деп эшиткен эди. Шимди шуларны хатырлап мыйыгъы астындан кулюмсиреди:— Ая-джан, сизинъ бабанъыз меним бабамны кутюк ярдырып сынагъанмы?— деп сорады.

— Хатырлап оламайым.— Пите ялмагъа киришкен Незакет огълу-на джиддий сёйледди:— Шимди тамам эвленеджек вакъытынъ, огълум.

— Севги къавун киби бир шей,— деди Месуд ярылгъан кутюкни уфакъ ярмаларгъа парчалап.— Къавун пишсе, бостанджынынъ къачан келип узеджегини беклеп ятмай: тарс-тарс этип ярыла да орькенинден озю узюле. Мен ана-бабаларнынъ эвлятларыны «эвлен», деп ашыкъ-

тырувларыны даа пишип етишмеген чий къавуны узип алуvgъа бенъ-зетем. Аксине, эгер эвлятлары ана-бабаларына, «мени эвлендир», деп ашыкътырсалар, демек бу — къавуныны къувамына келип пишкен вакъытыдыр...

— Вазгеч шу къавун акъкъындаки фельсефенъни! — Незакет огъ-луна кескин-кескин бакъты. — Бабанъ сенинъ яшыныда экенде бала-чагъалы эди.

— Эбет, аяджан, пек догъру айтасыз, — деди Месуд кене шакъа-нен озъ фельсефесини девам этип, — бабам меним чагъымда эвленгени ичюн мен деликъанлы олып догъгъаным.

Месуднынъ бу киргин шакъасына анасы да, Салима да шакъыл-дап кульдилер.

— Эр кес сизинъ киби бойле деликъанлы олып догъгъайды! — деп Салима утана-утана Месудкъа тикильди.

— Меним аяджаным бу кунълерде Фузулий диваныны элинден бы-ракъмай, гъазеллер окъуй, — деп джевапланды Салиманынъ сёзлерине Месуд, — О талелелерине де гъазеллер окъуй. Сёз сырасы, шу диван-нынъ етмиш единджи саифесинде бойле бейит бар:

Кезме, эй гонъюль къушу, гъафлет феза ышкъында —
Бу сахрада сени биль ки, атаджакъ чокъ авджы бар.

Бу бейитнинъ манасыны Салима озюне чекти. Джаны агъырды. Озюндже: «Сен мени гонъюль къушунынъ авджысы сандынъмы?» — деп тюшюнерек, еринден атылып турды ве хамырлы эллерини юзьбезге сюр-тип башлады. О, артыкъ, джаны агъыргъаныны гизлеп оламады:

— Багъышланъыз, мен кетейим. Акъшам кене келирим...

— Токътанъыз, — риджа эти Незакет, къызнынъ дарылгъаныны сезип. — Месудны шимди утандырырмыз. Мен зан этсем, гъазель бейит-нини о озюнинъ уйдургъан сёзлеринен денъиштирип айтты. Риджа этем, Салимаой, замет олса да, долафтан Фузулийнинъ диваныны кетиринъиз, етмиш единджи саифесини ачып бакъармыз.

— Бу фикир Салиманынъ юрегине ятты ве о тез-тез эллерини ха-мырдан темизлеп: «Токъта, ярамаз, гъазельде не язылгъаныны шимди санъа косътерирминъиз», деп тюшюнди. Алель-аджеле одагъа кирип мавы къаплы китапны кетирди, етмиш единджи саифесини ачты. Бу саифеде чевре-чети дюльбер орынекли зенджефисен бозенген гъазель бар эди. Гъазель: «Бенде Меджнундан къалгъан севдалыкъ истидаты вар» сатырларынен башлана ве анда демиде Месуд окъугъан бейит де бар эди.

Салима Месудкъа айрет иле тикилип бакъты.

— Яхшы, — деди о, — сиз енъидинъиз. Айтчыныыз, бу гъазеллерни не вакъыт эзберлединъиз?

— Тюшюмде. Инанмайсынъызмы?

— Вазгечинъиз шуны! — деди Салима къызларгъа хас незакетлик иле. — Сиз эр шейни шакъагъа чекесиз.

— Шакъа этмекни пек седем. Сабадан акъшамгъадже шакъала-шыр эдим, языкъ ки, вакъыт ёкъ.

— Я, шимди пенен огърашаджакъ оласыз?

— Аякъмашинаны тамирлейджем. О меним «аэропланым». Ойле айдайым ки, копчеклери ерге тиймей.

Керчектен де, Месуд аякъмашинасыны тамир этмеге тутунды. О копчеклерни айландырып, нелериндир тешкерип бакъты. Незакетнен Салима эллерине махсус къолчакълар кийип алевде кызгъан тандыр ичине пите япыштырып башладылар. Салима яш олса да, бу ишни пек усталыкънен япа: о япыштыргъан пителер кызарып, къабарып пише-лер. Незакет онынъ чевик арекетлерине бакъаракъ: «Машалла, афе-

рип, кызым», деп охшай. Бу сёзлер Салиманы даа зияде рагъбетлендире, арекетини эксилтмей.

Шу арада Незакет азбар кяпы тарафкя бакъты. Кимнинъдир кельгенини ялынъыз Незакет дуйды. Эльбет, о янъылмады. Азбар кяпыдан йылмая-йылмая Махкам келип кирди. Онынъ элинде балабан кявун бар эди. Акъайыны «тазирлейджек» Незакет, оны йылмайып кяршылап алды. «Ергъунлыгъына бакъмадан, базаргъа барып кявун алгъан. Эр вакъыт бойле япа, эвге бош кьолунен кельмей» деп тюшонди.

Незакет ялынъыз кендисине хас давуш ве севинч иле:

— Хош кельдинъиз, бабасы, буюрынъыз,— деп акъайынынъ элинден агъыр ве гъает кьокъулы кявунны алды.

— Селям алейкум. Саба шерифлер хайырлы олсун!

— Макъсудов алайынынъ юзюне-козюне дикъкъат иле бакъты, амма ич бир тюрлю теляш чизгилери дуймады. Айдын козьлеринде мераметлилик ве эйилик сезиле... Демек, Месуд айтмагъан. Огълунынъ Ходжакентке кетеджегинден анасынынъ хаберин ёкъ. Амма бу фикирни тасдыкъламакъ ичюн, о аякъмашинасынен огърашмакъта олгъан огълуна якъынлашты:

— Даа софулар абдест алмагъан, сен «аэроплан»ынънен огърашасынъмы, огълум?— деп сорады.

— Эбет, баба, «аэроплан» эр дакънкъа учмагъа азыр турмакъ керек!— деп джевап берди Месуд.

— Анагъа сёйлединъми?

— Ёкъ, даа сёйлемедим.

— Онынъ козьяшларына бакъып кетмек истемейсинъми, ёкъса?

— Ойле дегиль... Онъайтлы бир сырасыны тапып оламадым, баба!

Макъсудов ашханеде кьомшу кызына бакъты:

— Э-э... Салимаой кызым да мында экен де,— деп онынънен селямлашты.

Незакет чабикликнен софадаки тешеклерни джыйыштырды. Сабалыкъ софра азырлады ве бир элинде сув гугюми, дигер элинде юзьбез тутып акъайыны бекледди. Акъайы эллерини ювгъан арада Салимагъа тараф бакъты:

— Аякъдашынъызнен гедже кьоркъмай раат яттынъызмы?

— Ишинъиз пек хавфлы,— деди акъайынынъ эллерине сув текерек Незакет.— Бутюн гедже теляшланып ятам.

— Ишинъ эписи бир, джаным,— Макъсудов эллерини юзьбезге сюртерек, яшларны чагъырды:— Айды, келинъиз сабалыкъ софрагъа!

Салима ашханеден кызарып пишкен кьокъулы сыджакъ пителер кетирди, Месуд аякъмашинасыны диваргъа таяндырып, майлы эллерини сабун иле ювды, Незакет пышылдап кяйнагъан бувлу самоварны кетирип софра янына кьойды. Макъсудов кявунны тилим-тилим кесип табакъ четине гульге бенъзетип тизди. Эписи софра башына кечтилер.

— Раметли къартбабам,— деди сыджакъ пителерге ве кявунгъа бакъып Макъсудов,— сабалыкъ энъ яхшы емек—сыджакъ питенен кявундыр,— дей тургъан.

— Къана, бакъайыкъ!— Месуд, шырасы акъып тургъан, кявун тилимини алып кяпты.— Къартбабанъыз пек догъру сёйлеген. Билесизми, эвельки къартлар не айткъанлар: «Кявунны саба ашагъан, юз йыл сагълам яшагъан».

Незакет Салимагъа козь кымып кулюмсиреди:

— Бизим огъланни кявун фельсефеси гъалиба делиртеджек...

— Месуд ака, сиз аталар сёзлерини пек усталыкънен ве ерипдже кьуullanасынъыз,— деди Салима да кулюмсиреп.

Макъсудов гимнастёркасынынъ джебинден узун зынджырлы ку-

мюш саатыны чыкъарып бакъты, сонъра юзюни Месудкъа чевирип:
— Месуд дагъдан даа чокъ меракълы аталар сёзлерини огренип къайтыр,— деди.

Незакет ялт этип акъайына бакъты, ашавуны токътатты. Теляшлы бир сеснен:

— О да насыл дагъ, я?— деп сорады.

— Не вакъыт кетеджек?— деди Салима.

— Месуд бираз токъталып юзъбезнен эллерини, дудакъларыны сюртти. Анасына бакъты.

— Бугунъ кетеджегим, ана.

— Ничюн?

— Кой балаларына оджалыкъ этмек ничюн, айса олар джанлъ къалсынлармы?— джевап берди бабасы.

— Аяджан, сиз унуттынъызмы ёкъса, мен муаллимим. Муаллим олгъан сонъ, окъутмакъ кереким.

— Токътанъыз, бир шей анълап оламайым,— Незакетнинъ мапъ-лайында мерджан киби тер тамчылары пейда олды, элиннен оларны силп ташлады.— Дагъ, дейсинъиз. Насыл койге кетеджек ола?

Незакетнинъ Ходжакентте олып кечкен тюневинки фаджнадан, яни Абидджан Ахмедовнынъ ольдюрильгенинден хабер олмаса да, бундан бир ай эвельси Абдуладжан Алиевнинъ ольдюрильгенни бутюн тефсилятларынен биле эди. Шу мунасебетнен мектеплерде, маал-лелерде отъкерилген топлашувларда шахсен озю иштирак этип, чыкъ-ышта булунгъан эди. Абдуладжаннынъ ресми газеталарда басылды, халкъ ачувиен митинглерде: «Медений инкыляб душманларына олюм!» шиары алтында къарарлар къабул этти.

О огълунынъ насыл койге бараджагъыны даа бильмесе де, сын-фий куреш къызгынлашкъан бир шарапта Ходжакент фаджнасы дигер койлерде де ола биледжегини яхшы анълай, чет-буджакъ ерлерде комсомол азаларына, муаллимлерге япылгъан сыкъ-сыкъ уджюмлер теляшланувынынъ эсассыз олмагъаныны бильдире эди.

— Месуд Ходжакентке бараджакъ.

Макъсудов бу сёзлерни гъает яваш ве муляйим сёйледди, амма терек далыны шарт, узип кеткен йылдырым киби бу сёзлер, бу беклениль-меген хабер Незакетнинъ назик юрегининъ теллерини узыген киби олдылар.

О алсызлангъан бир алда акъайынынъ агъызына бакъып къалды:

— Я, анда якъында янъы муаллим кеткен эди. Шимди ничюн Месуд кетеджек? Ничюн?!

Махкам апайынынъ бу суаллине кене яваш сеснен джевап берди:

— Себеби шу ки, джаным, Месудджан — ишчи огълу, къызыл аскер. Сенинъ бир шипринъ бар эди, окъучу, динълейик!— мураджаат этти Макъсудов огълуна.

Месуд одагъа кирип дутарыны алып чыкъты, кендине зиль тутып шиприни макъам иле окъумагъа башлады:

Огге бас!
Курешинъ,
Талашынъ —
Бахтынъа эсас!
Батыр огълан,
Берме аман
Душманларгъа!
Огге бас!
Сен-ишчи огълусынъ,
Халкъкъа ёлджусынъ,
Нур берювде

Сен кунешке
Ол къияс!
Ёл ачувда
Огге бас!
Огге бас!
Зулум битсин,
Яв кетсин,
Байрагъынъ, огълан,
Ильге нур сепсин,
Ол аман!
Огге бас!

Макъсудов къомшу къызгъа айланып:

— Бу шипри ким язгъаныны билесизми, Салимахон?— деди.

— Екъ, бильмейим...

— Месуд язгъан!— деди баба севинч иле.— Макъамыны да озю уйдургъан. Машалла, огълум!

Макъсудовнынъ козьлерни яшланды, балабан эллерини Незакетнинъ омузына къойды ве онъа анълатып башлады:

— Шуралар акимнетининъ мейдангъа кельгенине алты йыл олды. Эмекдарлар озьлерининъ акъ-укъукъларыны таныдылар. Амма бир авуч куфюр ниетли бейлер, джанллик къуллары къара кошелерде йылан киби пысып яталар. Гъафлет къалдынъмы, апансыздан уджюм этелер. Биз олардан къоркъып эвимизден чыкъмай отурсакъ, алымыз не олур? Ходжакентте олгъан джинаетнинъ илле устюни ачармыз, джинаетчилерни мейдангъа чыкъарымыз маариф-медениет душманларыны джезалармыз!

Бу сёзлерни дикъкъатнен динълеген Незакет яваш-яваш озюни эльге алды, эсини джыйды.

— Месуд анда ялынъыз озю кетеджекми?— деп сорады.

— Эбет, шимди пайнозю кетер,— деди Макъсудов апайына.— Амма бираз вакъыттан сонъ, талелелер чокълашыр, янъы-янъы муаллим кадрлар етишип чыкъарлар, Маариф шубъеси оларны да ёллар.

— Эгер маариф мени ёлласа, кетмеге джан-гонъюльден разы олур эдим!— деди Салима.— Махкам ака, сиз манъа ярдым этип олурсызмы?

— Макъсудов Салимагъа мемнионетликнен бакъты.

— Эльбет, къызым, ярдым этер. Лякин шимди Месудджан озю барып ерлешсин, шараитни огренсин. Сонъ бизге мектюп язар, онъа бакъып иш корермиз.

Салиманынъ юзю алланып, Месудкъа тикильди:

— Мектюп язарсыз, я?

— Эльбетге язарым!— Месуд еринден къалкъты.— Меджлис битти. Меселе аль олды! Айдынъыз, ёл тедаригини бакъайыкъ!

— Сен отур!— эмир берди Макъсудов огълуна.— Ёл тедаригини ананъ бакъар.

Незакет ве Салима эвге кирдилер. Ёл тедаригини бакъмагъа ашыкътылар. Месуд исе бабасынынъ эмирине бойсунып, дикъкъат иле онынъ сёзлерини динъледди:

— Сен шимди маариф шубъесине барырсинъ, огълум. Анда санъа шеадетнаме ве ёл парасы берирлер. Анъладынъмы?

— Анъладым.

— Ходжакентке кеткенде, ёл устю Гъазалкентте токътап кечерсинъ. Гъазалкентни бана санъа идареде харитада косътерген эдим, акълындамы?

— Акълымда.

— Аферин!— Макъсудов огълунунъ джиддийлешкен юзюне тикилип, косътеришлер берювини девам этти.— Гъазалкентте Саттаровнен корюширсинъ. Оны таныйсынъмы?

— Бир къач кере корюшкен эдим.

— Аферин, къалгъаныны санъа Саттаров сёйлер. Яхшымы?

— Яхшы, баба.

Бильмиш ол, сен шу сааттен итибарен ГПУ хадими дегильсинъ, адий муаллимсинъ.— Макъсудов фикирини ачыкъ айдынлатты.— Догърусы, чекистсинъ, амма ходжакентлилер ичюн сен муаллимсинъ! Анъладынъмы?

— Анъладым.

— Ойле олса, устюнъден форманъны ташла да, муаллимлер киби

кийин. Пыштавынъ янынъда къаладжакъ. Кимсе коръмеси, биль-меси!

— Анъладым, баба.

— Иште, санъа айтаджакъ лафларым шулар эди.

— Макъсудов агъыр-агъыр еринден къалкъты, уюшкъан аякъларыны эгилип окъалады.

Незакет иле Салима Месуднынъ къышлыкъ урбаларыны, сызыкъларыны пителер ве дигер зарурий шейлерни онынъ чемоданына ерлештирдилер. Месуд урбасыны денъиштирип чыкъты. Чюйдеки дутарны алып къапына кечирди ве аякъмашинасынынъ эгери артына багълап къойды. Сагълыкълашув вакъты кельди. Месуд анасы ве бабасынен къучакълашты, Салиманынъ исе эллерини тутуп сагълыкълашты. Аякъмашинасыны етеклеп азбар къапыдан сокъаккъа чыкъты.

— Мукъайт ол, эвлядым!— деди Незакет яшлы козылеринен огълуна бакъып.

— Огъурлы ёллар!— деп къол саллады Салима.

— Огъурлы ёллар, ишинъ къолай кельсин, огълум!— кычырды артындан Макъсудов.

Месуд баягъы шей юкленген аякъмашинасына енгильден секирип минди де, ягъмурдан сонъ тозу ятышкъан ёлдан вызнен кетерек, артына бакъып элини саллады. Арадан чокъ кечмеден ёлнынъ айланчыкълары еринде, сагъ тарафкъа бурулып, козден гъайып олды. Салима да эвге кирди. Незакет бана яшларнынъ огюнде акъайына айтып оламагъан лафларыны шимди ынъжынып сёйледди.

— Огълунъызны аджымадынъызмы, бабасы, оны адждерханнынъ агъызына ёллайснъыз.

Макъсудовнынъ озю де тюневин ойле тюшюнген, огълуну «адждерха агъызына» ёллагъанына дешетленген эди. Лякин Шуралар акимнетининъ кучъ-къудретине пек инангъаны ичюн озь-озюне гонъюль берген эди.

— Месуд — Шура акимнетининъ огълу!— деди о Незакетининъ омузына къолуны къояракъ, азбаргъа кирди.— Душманларнынъ къолу кыскъа, джаным. Биз енъермиз!

Незакет акъайынынъ кенъ кокресине башыны къойды. О агълай эди. Сес-солукъсыз козыяшы тёкип, агълай эди...

Учюнджи баб

Месуд аякъмашинасыны эп огге догъру айдай. Ёл кенарында сырапен оськен тюм-тюз сельбилер артта къалдылар. Ёлнынъ чукъурлы, тегизсиз ерлеринде аякъмашинанынъ эгери гъыджырдай, сийрек-серпек расткельген балабан копчекли арабаларнынъ устюнде юкъусырап отургъан арабаджылар бу чабик ве тааджибли ёлджугъа, онынъ машинасына айретнен бакъып къалалар. О исе атларны урькютип, вызнен кечип кете. Эп огге айдай.

Кеткен сайын ёл агъырлаша. Нидже тюзликлер, тарлалар, йылгъалар кериде къалдылар. О кеткен сайын эп юксекке котериле, шуннынъ ичюн аякъмашинаны айдамакъ эп агъырлаша. Дагъ прмакълары, афидан къурулгъан агъач копюрлер сыкъ-сыкъ расткелип башладылар.

Ёлда эки дефа копчеги тешильди, башта ог копчекнинъ, сонъ арттакисининъ резиналарыны денъиштирди. Инает, Гъазалкентке келип етти. Мында геджеледи. Саттаровнен корюшти.

Месуд Ходжакентке акъшам устю кельди. Сыра-сыра оськен гурь чинарлар янынъдаки чайханеге якъышлашкъан сонъ, «аэроплан»ындан тюшти, оны дагъ озенчиги ялысындаки тал терегине таяндырды. Копюр тюбюнден фышктырып чыкъкъан салкъын сув башына келип токътады,

шувулдап, копюрип акъкъан сувгъа зевкъ иле бакъаракъ, эгиллип, элини бетини ювды, тойгъандже авуч-авуч сув ичти.

О озен боюнда бираз ял алып отургъан арада юксекликте оськен ве тёпелери дагъ елинен саллангъан чинарларны сейир этти. Сув андан, шу чинарлар оськен ерден, къоджаман ташлар тюбюнден чыкъаракъ, озен толусы акъа ве ёл устюндеки агъач копюр тюбюне шиддетнен кирип бу тарафтан — Месуд отургъан ерден кене ойле кучъю атылып чыкъа. Ашагъыда, тал тереклери арасында кучюк бир къаралты корюне, киминъдир азбары. Анда бириси буюк, дигери кучюкче эки араба тура. Арабалар янында туварылгъан атлар башларына асылгъан торбалардан ем ашайлар. Даа ашагъыда тёпеси тобанлы балчыкънен сылангъан узунджа эв корюне. Тюневин Саттаров тарифлеген Къабул дегирменджининъ эви шу олса керек, деп тюшонди Месуд. Акъкъатен басма чапанлы, чотсакъал бир къарт андан ун чувалыны котерип чыкъты ве арабаларгъа тараф адымлады.

— Тыпкъы оиъа бенъзер чотсакъал бир къарт даа юксекликтеки чинарлар талдасында отура эди. Лякин онынъ урбасы дегирменден чыкъкъан къартынъкисинден башкъаджа эди. Онынъ устюнде сарыджа тюсте янъы чекмен бар, башына лейлекнинъ ювасына бенъзетип балабан сарыкъ саргъан. О мезар янашасындаки тегиз таш устюне тёшельген миндерде юкъусырап отура. Эбет, Саттаровнынъ мектюбинде шубели шахслардан бириси оларакъ къайд этильген ве тюневин Саттаровнынъ озю тарифлеген Салахиддин шейх — чинар пытакъларына илинген чул-чубурларнынъ къаравулы, шу адам олса керек, деп тюшонди Месуд.

Ел кепарындаки чайханеде учъ-беш адам чай ичип отуралар. Месуд эвеля мектепке барып ерлешеджек, сонъра кой Шурасына бараджакъ эди. Амма о фикиринден вазгечти, багъдаш къурунып, кейфнен чай ичип отургъанларны корип, онынъ да чай ичеджеги кельди. «Я, не? Чай ичмекни маначыкъ этип эм анавы адамларнен танышыр, эм кой хаберлерини билир». Бойле мерамнен о аякъмашинасыны чайхане тарафкъа бурды.

— Селям алейкум!

— Алейк...— башыны такъиесининъ чевресинден явлыкънен сарып багълагъан, басма кольмекли, кокреги ачыкъ къопайчора бир йигит истемей-истемей, зорнен джевап берди. Онынъ сувукъ джевабыны Месуд бегенмеди, гъалиба:

— Алейкумынъызнынъ ярысы богъазынъызгъа тыкъылып къалдымы,— не?— деди йигитке тикилип ве аякъмашинасыны чайханенинъ тахта тёшемесине таяндырып оларнынъ янына келип отурды.

Месуднынъ джесаретли ве мыскыллы суалини бегенселер керек, кокреги ачыкъ къопайчоранынъ этрафында отургъан йигитлер шакъылдап кульдюлер. Бу — къопайчоранынъ зытына тийди:

— Я, сен не истейсинъ! Мени еринден атылып туруп, къаршылап алып беллейсинъми? Бакъса, манъа акъыл огретеджек. Айды, узьдюр мындан!

— Керек олса, огретирим. Биринджида, манъа бу иш кучъ дегиль. Экинджида, огретмек — меним зенаатым. Мен — муаллимим! Ходжа-кентке чалышмагъа кельдим. Я, сен озюнъ ким оласынъ, шу?

Къопайчора сёгюнди.

— Айды, айды хораз киби кекирегинъни къабартаберме! Ачувынъ тилинъ уджунда экен. Эй, чайханеджи, кетирчинъиз чай!— кычырды Месуд самовар янында тургъан адамгъа. Сонъ кене йигитке бакъып лафыны девам этти:— Башта бирер пияла чай ичейик, таныш олайыкъ. Сен исе адам акъыллы селямлашмаздан эвель, сёгюнесинъ.— Месуд даа демни араларында ич бир тюрлю даргъынлыкъ олмагъан киби, чай

ичип отургъан йигитлерге муляйим бакъаракъ буюклерге хас кямилликнен:— Койде не янъылыкълар бар, я?— деп сорады.

Чай ичип отургъанлардан орта яшларда бириси мусафирниинъ суалине джевап бермек ичюн агъыз ачкъанда, къопайчора разы олмады. «Сус», дер киби, ишмар этти ве Месуднынъ кельмесинен болюнип къалгъан икяесини девам этти:

— Бойлеликнен, Мухсин атанынъ козю пек яман назарлы олгъаныны о заман билген эдим. Куньлерден бир кунь о азбарымызгъа тамам юзюм пишип етишкен бир маальде келип кирди. Кельди де, сергилерге бакъып, башыны о ян-бу ян саллап: «Не де бол берекет олгъан!»— деди. Сабасына туруп бакъсам, не корейим? Салкъымлар солгъан къалгъанлар!

— Бакъсапа...— деди айретленип кавказлылар киби къырмазы чызма кийген йигит.

— Эгер буны озь козюмнен корьмеген олсам, Мухсин атанынъ козю назарлы олгъанына, алла бири, инанмаз эдим. Юзюмлеримиз сергисп такъымынен солды къалды...

— Энди мен сейлейим, сиз динъленъиз,— деди къырмазы чызмалы, башына кельген фикирден зевкъланаракъ, тизлерине къолларыны окъалап.— Ана-а, дегирменджи Къабулнынъ дегирмен ташларыны коресинъизми... Къабул ака кечкен сене эскирген дегирмен ташларыны янъысынен денъиштирди. Денъиштирди амма, озю исе тышта, къапы алдында отура...

— Ничюн?— сорады къопай йигит.

— Ничюн оладжакъ? Мухсин атаны беклей... Эбет, о кельсе...

Шу арада аджем чырай, мавы козюлю, азгъын беденли, гурь мыйкъылы самоварджи Къадыр ака къолтугъында софра орьтюсп— дастархан, бир элинде эки пите ве шекер-конфет толу тепси, экинджи элинде исе чайник, пияланен Месуднынъ янына кельди. Элиндеки шейлерни онынъ огюне къояракъ теменнанен:

— Хош кельдиъиз, мусафир!— деди де софра донатаракъ кулом-сиреп къырмазы чызмалынынъ икяесини динъледди.

— Эбет, Мухсин ата кельсе, Къабул оны тышта — къапы янында къаршылап аладжакъ. Ичериге кирсетмейджек. Чайханеге теклиф этеджек. Бир-эки пияла чайнен сыйлап, ёлуна озгъараджакъ. Куньлерден бир кунь, насыл ола, билмейим, Къабул гъафлетте къала. Дегирменде уи чекювнен огърашып тургъанда Мухсин атанынъ келип киргенини дуймай къала. Джиннаспр къарт дегирмен ташларынышъ вызлы-вызлы айлангъаныны сейир этерек, башыны о ян-бу ян саллап: «Не яхшы айланалар!»— дей. Дей, амма шай дегенинен, яп-янъы ташлар чиль-парча олып кетелер. Дегирмен токътап къала.

Бу сачма лафларны динълеп отургъан йигитлер бир-бирине айретли козьлерини тикип: «Яраббим! Яраббим!»— деп аякъларыны туттылар. «Тьфу! Тьфу! Фена козьлерге огърамайыкъ», деп тюкюрп де алдылар.

Бу лафларгъа ялынъыз Къадыр ака инанмады:

— Айды, шуны, етер сачмалагъанынъ!— деп самовары янына кетти.— Амма уфюртесинъ!

— «Уфюртесинъ» дегенинъиз не я, Къадыр ака?— ачувнен сорады къырмазы чызмалы яш.— Мен сизинъ лафынъызны бегенмейим!

— Сен багъышла, къардашым,— деди къолларыны кокюсине басып йылмаяракъ Къадыр ака.— Уфюртесинъ дегеним шу ки, сейледигинъ эписи яландыр!

— Ничюн ялан?

— Шунынъ ичюн ки, Мухсин къарт бир вакъыт чай ичмеге кель-

мей, буны мен яхшы билем. Даа шуның ичюн ки, Къабул озюның саранлыгынен уджуз ташлар алды. Озюнь билесинъ, уджуз этнинъ шорбасы татымай... Ярамай ташлар тарс-тарс ярылды да кеттилер. Сонъ гъайрыдан кене денъштирмеге меджбур олды. Алла оны саранлыгы ичюн джезалады. Ана ойле!

Сачма икяеджи ачувланды. Агъызыны ачып, самоварджыны сөгеджек арада онъа кыый койлю учюнджи яш кедер этти. Элини саллап, лафкъа къошулды:

— Къулакъ асма шунъа! Мына шимди меним сөйледигим къаршысында сизинъ айткъанларыңыз бала масалы олып къалыр! Бакъыңыз, а-а-на, къаршыдаки дагъынынъ тѣпесини коресизми?

Отургъанлар айрет ве къоркъу иле тереклернен орътюльген энъ юксек дагъынынъ тѣпе тарафына козь ташладылар. Дагъынынъ шу ери къап-къара олып корюне эди. Тѣпеден узюлп тюшкен къоджаман ташлар да арча тереклери арасында къап-къара олып яталар. Оларнынъ арасындан шапырып-копюрип акъкъан сув шиддетнен ашагъы ынтыла.

— Мухсин ата кунлерден биринде шу дагъга тикилип бакъкъан да,— деди икяесини девам этип кыый яш,— ва-а-й, бу насыл гузель дагъ экен!— деген.

— Сонъ, десе не олгъан?

— Не оладжакъ? Зельзеле олгъан! Дагъынынъ тѣпесинден гадыргудюр авдарылып анавы къоджаман ташлар ашагъы юварланып тюшкенлер. Коръгеншиз киби, олар аля даа анда яталар. Эй, самоварджы, сонъ, бунъа не дейсинъ? О ташлар коктен эндицерми, ёкъса?

— Айды, узьдюр башымдан! Мен сенинъ масалыны динълемедим,— деди Къадыр ака.

Ел юрип ач олгъан Месуд шекерли чайгъа пите батырып иштиа-нен ашады. Сыджакъ татлы чайнен пите шимди онъа энъ лезетли аш олып корюнди. «Эльбет,— деп тюшюнди о,— бу адамлар акъылсыз дегиллер. Оларнынъ бойнуны ургъап — джанлиик. Икяе эткенлери, бельки догърудыр. Амма ойле вакъялар не себептен олгъаныны оларгъа анълатмакъ кыйын. Буларны балалыкътан анълатмакъ керек».

— Олян, бизим койге кельген киби олсанъ, мукъайт ол, Мухсин атагъа расткельме: корюмли йигит экенсинъ, о сени де назарлап сакъат этип къоймасын!— деди Месуднынъ первасыз ашап отургъаныны эслеген атиклерден дѣрдинджиси.

Чотур ве ренксиз юзлю, тар манълайлы, козьлери кысылгъан бу косе, киргин йигитлерининъ башы олса керек, онынъ айткъанларына къалгъанлары, «эль масхарасы эттинъ», десрек кейфиен шакъылдап кульдюлер. Косе, отъюр-акъыллы лафларымен мусафир оялны пек къолайсыз алгъа къойдым, деп ойлады. Амма Месуд бир шей эшитмеген киби эп первасызлыкъ иле питесини чайнап, чай ичмекте эди. Бунъа айретленген косе, омузларыны кысып, яныдаки аркъадашларына козюни кымды.

Месуд чайны ичип битирген сонъ, джебиден уфакъ капиклер чыкъарып тепсиге ташлады, адетиндже софрагъа фатна окъуп, самоварджыны чагъырды:

— Сагъ олунъыз, ака! Мен кетмек кереким!— тепсидеки капиклерге ишмар этти:— Капиклерин алынъыз, киргинлер айыпдырмасынлар!

Самоварджы мусафир йигитининъ джесюрлигини бегенди, гъалиба, фурсаттан файдаланып, киргинлерден ачувыны алмакъ истеди:

— Олардан эр шейни беклемек мумкюн!

Къырмызы чызмалы сою ачувнен еринден турып, Месудкъа окъ-талды:

— Бакъ мында, кельмешек, яман тиллиге ошайсынъ. Истесенъ, богъазыны тыкъатырым!

— Сен манъа ахыргадже чапмагъа кучю еткен бузавны анъды-расынъ,— деди Месуд, онынъ окъталувына зерре къадар эмиет бермейип. Сонъра, бу вакъыткъа къадар тюшюнип отургъан лафларыны айтып башлады:— Лаф бойле, акъайлар! Иддетленювинъизден, къопайчоралыгъынъыздан файда ёкъ. Меннен котеклешмеге истесенъиз, дёрдинъизни де бир чувалгъа тыккып, анавы терен яргъа котерип атарым. Торгъай къадар джанынъызнен хораз олмакъ истейсинъиз. Макътанып айтмайым: бильмиш олунъыз — куреш боюнджа мен Ташкент чемпионы сайылам! Даа дейджегим бар, лафымны больмей динъленъиз!

Чемпион? Бу сёзден сонъ, косенинъ даа демикки къызышувундан эсер биле къалмады, аркъадашларынынъ да нефеси ичине тыйылып къалды. Самоварджы Къадыр ака арсызларгъа бакъып: «Утангъайдынъыз бош богъазлар!»— дер киби, мыскъыллы бир кулюшнен мусафир йигитнинъ лакъырдысыны зевкъланып динъледиди.

— Шимди сёйледигинъиз, учъ сачма икяенинъизни учю де ялан!— Месуд багъдаш къурунып ерлешерек фикирини исбат этмеге башлады.— Дегирмен ташлары меселесине келиндже, Къадыр ака догъру айтты: Къабул саранлыкъ эткен. Юзюм акъкъында масалынъыз да чул тутмай, чюнки юзюмни вакътында пытамагъанлар, япраклары къарардан зняде чокълашкъан, нетиджеде ава тиймеген салкъымлар солгъанлар.

— Я дагъ?!

— Мухсин къартны чагъырынъыз да риджа этинъиз: сабадан акъшамгъадже дагъгъа бакъып, онынъ гузеллигини макътасын. Спзнен къавиль этмеге азырым! Истегени къадар макътасын, лякин, зельзеле олмаз. Зельзеле олып, бу ташлар арча тереклерни янына юварланып кельген заманда Мухсин ата, бельки, даа дюньяда ёкъ эди.

Самоварджы авучларыны бир-бирине окъалап зевкъ иле кульди:— Машалла, мусафир йигит! Оларгъа шай керек... Коресинъми, эписининъ агъызы ачылып къалды. Сонъ, не сусып къалдынъыз, хоразлар? Ха-ха-ха...

— Энди мен сенден бир шей сорамакъ истейим,— деди Месуд джебиден газета чыкъараракъ энъ атик яшкъа бакъып.— Айт-чы, бу не?

— Газит...— деди къолайсызлыкътан терге баткъан косе.

— Догъру айтасынъ, газета. Айды, окъу бир шейлер! Анда чокъ меракылы хаберлер бар. Ич олмадым адыны окъу.

— Э... Э...

— Коресинъми, о къадар джанльсинъ ки, агъзынъдан «Э» демектен башкъа шей чыкъмай! Газетанынъ ады «Къызыл Озьбекстан»,— деди Месуд ве эписине кене бир суаль берди:— Къана бакъайым, мына бу сэрлеваны ким окъуп олур?

— Берчи манъа газетаны, калям. Бу джанллар оны омюр-билля окъуп оламазлар!— Къадыр ака газетаны къолунда тутаракъ эджелесп окъуды: «Ком-со-мол-муал-лим къа-тил-лерине олюм!»

— Аферин, ака!— Месуд газетаны Къадыр аканынъ элинден аады да, юкъары котерип саллай-саллай:— Дёрдинъиз де дымма сокъур экенсиз!— деди.

— Бу газетаны манъа къалдыр, мусафир йигит.

— Алынъыз, Къадыр ака, окъурсынъыз. Койлерде, шеэрлерде, Ташкентте адамлар насыл яшагъанларыны билирсинъиз. Бизден узакъта олгъан Петроград, Москвада нелер оляйткъаныны анъларсынъыз. Газетада пек чокъ хаберлер басыла. Ялынъыз окъумагъа бильмек керек. Месуд отургъанларгъа мураджаат этти:— Эгер сиз газетада не язылгъаныны окъумагъа истесенъиз мектепке келинъиз, ликбез ачаджакъмыз. Якъын кунълер ичинде сизлер киби уйкенлер ичюн

курслар мейданга кетиреджекмиз. Бир-кѳач айдан сонъ язмага да, окумага да огренирсинъиз.

— Бакъса, бакъса бизге не теклиф эте! Ха-ха-ха...

— Сенден эвель де мында эки кѳутсыз мектеп ачаджакъ олды...— деди кѳылый козѳло пысылдап кулerek.

— Билем,— деди Месуд джиддийликиен.— Оларны ольдюрильген-лери ичюн мен мында кельдим. Кѳоркѳакъ айдутлар бельки мени де ольдюрирлер. Амма янъы муаллим кене келир, ликбез ачылыр. Мен сизге деми, сокъурсыз, дедим. Керчектен де ич биринъизини дюнъяда шимди нелер олайткъанындан хаберинъиз ёкъ. Месея бу газетада: «Комсомол-муаллим кѳатиллерине олюм!» серлевалы макъаледе сиз яшаган койде — Ходжакентте бундан бир ай эвельси комсомол-муаллим Абдулладжан Алиев, учъ кунъ эвельси исе комсомол-муаллим Абиджан Ахмедовнынъ ольдюрильгени акъкъында языла. Макъалеге имза чеккен учъ бинъден зияде адам кѳатиллерни тапмакъ ве джезаламакъны талап эте. Сонъ, сѳйлснъиз, бакъайым, сиз сокъур олмасанъыз, коюнъизде олган бу фаджияны коръмез эдинъизми?

— Хабердармыз... оларны юкѳарыдаки мезарлыкъкъа комъдилер.

— Я оларны ким ольдюрди?— сорады Месуд йигитлерге тикилип.

— Э... э... Биз кѳайдан билейикъ?— джевап бермеге ашыкъты ко-се.— Бизим бойле ишлернен алып береджегимиз ёкъ...

— Я, кимнинъ алып береджеги бар?— Месуд тазирлевини девам этти.— О йигитлер мында сиз киби сокъурларнынъ козюни ачмакъ, джанлииктен кѳуртармакъ ичюн кельген эдилер! Ойле дегильми?

— Ойле, ойле...— дигерлери ичюн де Кѳадыр ака джевап берди.— Олар кѳой агъызындан чѳп алмаган йигитлер эдилер.

— Оларны ким ольдюргеннини мен билем!— деди Месуд.

Онынъ бу сѳзлери отургъанларны бирден сескендирди, олар мыланган киби кѳыбырдамай агъызларыны ачып кѳалдылар.

— Комсомол муаллимлерни Шура душманлары ольдюрдилер.— Месуд эр бир сѳзни салмакълы-салмакълы айтты. Ходжакентте Шура душманлары кимлер олгъаныны яхшы билесинъиз, амма бильмеген киби олып юресиз. О муаллим-йигитлер сизлерге нур алып кельген эдилер, лякин сиз кѳаранлыкъ кошелерде пысып язмага алышкъан-сынъыз. О йигитлер юксекте учкъан кѳарталлар эдилер. Сизлер исе ер тюбюнде яткъан ер--юмранлар тарафындасыз. Языкъ, чокъ языкъ!

Месуд «сури» денильген тахта тѳшемесинден секирип тюшти де, аякъмашинасыны етеклеп сокъакъкъа тараф догърулды:

— Кѳадыр ака, мектеп кѳайда?

— Юринъиз, мен косьтерим.

Кѳадыр ака да суриден тюшти. Олар ёлга чыкътылар.

— Риджа этем, бейнинъ огъурсыз эвине барманъыз. Андан бир ай ичинде эки мевта чыкъарылды. Пек огъурсыз азбар. Барманъыз, кѳардашым! Эйиси, меним эвиме барайыкъ, эвлядым ёкъ, огълум олурсынъыз. Тек Нарходжа бейнинъ огъурсыз кѳаралтысына аякъ басманъыз!

— Сагъ олунъыз, ака,— деди Месуд Кѳадыр аканынъ сѳзлерини дикъкъатнен динълеерек.— Раатсызланманъыз. Чайханенъизге сыкъ-сыкъ келип турарым. Шимди, плък эвеля, мектепте окъувны башламакъ керек. Огъурлы, огъурсыз ер олмай, Кѳадыр ака.

— Ялаварам, мен сизге коре бир кѳач кольмек зияде кийгендирим. динъленъиз мени; анда барманъыз. Анда яшаманъыз! Деми айткъан душманларынъыз, бельки пысып, фырдат беклеп ятадырлар. Алла кось-термесин...

Месуд Кѳадыр аканынъ лафларына артыкъ кѳулакъ асмайып:

— Нарходжабейнинъ азбары анавы... тѳепеликте корюнген эв дегильми?— деп сорады.

— Эбет, шу... Бедбахт эв. Сизинъ адынъыз не я, муаллим?

— Месуд.

— Демек, чайханеге сыкъ-сыкъ келирсиз я, Месудджан?

— Эльбетте, келирим. Сиз де манъа. яни мектепке «огъурсыз» азбаргъа келирсинъиз. Айды, мен кеттим!— Месуд аякъмашинасына секирип минди де ёл бою вызнен айдап кетти.

Къадыр ака бираз вакъыт онынъ пешинден бакъып къалды, сонъ чайханеге къайтып кельди ве аля даа ерлеринден турмай карта ойнап отургъан киргинлерининъ огюндеки софра — дастарханны ачувнен джыйыштырып башлады.

— Неге о къадар ачувлысынъ, ёкъса йылан чакътымы?— сорады косе.

— Йылан мени дегиль, сизни чакъты,— деди Къадыр ака.— Бир окъумыш йигит дёрдинъизни де эль масхарасы этип кетти. Артыкъ, сизге лакъырды этмеге сыра къалмай!

— Ашыкъма, самоварджы, окъумыш йигитинъни де корермиз!— къырмызы чызмалы сою Месуд кеткен тарафкъа ишмар этерек хихилдап кульди.— Къолундан не иш келир экен, бакъайыкъ!

— Бусынынъ арекети башкъаджа,— деди къылый сою,— башымызгъа беля олмасайды...

— Кучьюлю-кучьюлюни корьгенде къуйругъыны къыса эмнш.— Къадыр ака кене оларны «санчып» алды. Сонъ косеге бакъып:— Окъумыш йигитинъ къаршысында лям-лим деп оламадынъ. Энди онынъ артындан чешит лафлар айтмагъа утанмайсынъмы?

— Айды, етер! Сен де богъазынъны кере берме!— косе окъталды.— Ким олгъан шу окъумышынъ? Агъызындан ана сютю кетмеген бала! Оны да озъ авамызгъа ойнатырмыз!

— Ким-кимни ойнатаджакъы даа белли дегиль,— деди Къадыр ака, косенинъ окъталувына кескин сёзнен джевап беререк.— Муаллим-йигитинъ аякъмашинасына багълангъан къаплы сазыны корьмединъизми? Зан этсем, сиз кибиленни ойнатаджакъкъа бенъзей...

Субет девамында бу вакъыткъадже сусып отургъан учюнджи яш, индже сесинен, лафкъа къошулды:

— Бельки де ойнармыз. Къана, башта онынъ авасыны динълеп бакъайыкъ, Не акъта чаладжакъ экен,— деп хихилдап кульди.

— Етер сафсата саткъанынъ! Къана, чай парасыны тёленъиз!— деди Къадыр ака дастарханны джыйыштырып алгъан сонъ.

— Къачып кетмемиз, ярын алырсынъ. Бугунъкисини де къошып тёлермиз!— косе аркъадашларына: «Айды, къалкъынъыз», дер киб ишмар этти. Эписи бирдеп турдылар ве суриден тюшип башладылар.

— Джеплеринде ель ойнай, даа къопайчоралыкъ этелер,— деп мыдырданды оларнынъ пешинден Къадыр ака.

Кунеш баягъы энген, онынъ нурлары юксек чинарларнынъ уджларына тие. Акъшам намазына сайылы дакъыкъалар къалды. Чайхане янындаки тюкянчыкълар пекитильди. Бираздан даа ёлда тоз чанъгытып мал сюрюси келир. Койлюлер эвлерине къайтырлар. Сокъакъта кимсе корюнмез.

Къадыр ака яймаларны, миндерлерни, джыйыштырып, чайхане ичерсине алып кирди. Самоварда къалгъан сувны тёкти, атешин сёндюрген сонъ, чайханенинъ къапысыны килитлеп, ёлгъа чыккыты.

О раатсызлана, Нарходжа бейнинъ эвине кеткен муаллимни тюшюне. Козю огюнде чешит весвесели левхалар кечелер: «Мына, муаллим йигит мектепке — бейнинъ азбарына келип кирди. Анда онъа беклеп тургъан душманлар уджюм эттилер, башына чувал кечирип, муаллимни богъмагъа башладылар...»

Къадыр аканынъ козьлерине къаранлыкъ чёкти. Юреги сыкъ-сыкъ

урып башлады. О дегирмен ашасындаки яр янында срлешкен эвние дегиль де, тѣпеге — Нарходжа бейиниъ эвние тараф ашыкъып кетти...

Дѣрдинджи баб

Къадыр ака Нарходжабейиниъ азбарына чапа-чапа нефеси тутулгъан бир алда келип чыкъты. Азбар къапышыны артынадже ачыкъ олгъаныны корьди де, къоркъудан аз къалды эсини джояязды. Ниичюн къапылар ачыкъ? О азбаргъа кирди, этрафкъа козь ташлады. Эвлериниъ де къапы, пенджерелери ачыкъ, Месуд эв одаларыны аваландырмакъ мерамынен ойле япкъан. Озю де эллине балабан бир сипирки алып азбар ичине тюшкен япракъларны сипире. Сентябрь айынынъ орталарында япракълар зияде тѣкюлип башладылар. Месуд эм сипире, эм хош бир сесиси йырлай. Къадыр ака, ниает, енгиль нефес аларакъ Месуднынъ йырыны дингъледди.

Аман яр, йырпасана, аман, яр,
Белинъни байласана, аман, яр,
Севген яренъ кельгенде, аман, яр
Шеньленип ойнасана, аман, яр.

Сув алдыны кестирсем, аман, яр,
Ташып кетмеге истей, аман, яр,
Яргъа берсем гонъюльни, аман, яр,
Ташлап кетмеге истей, аман, яр.

Кийик алма чаталлы, аман, яр,
Аркъадашым пек шайлы, аман, яр,

Шайлысына кыздыргъан, аман, яр,
Ялынъыз онынъ къайыны, аман, яр.

Чырчыкъ башы, тозлу чыкъты, аман, яр,
Меним ярем назлы чыкъты, аман, яр,
Мен яремни сорагъанда, аман, яр,
Бабасы вызлы чыкъты, аман, яр,

Дамгъа септим седане, аман, яр,
Чѣплеп есин бодене, аман, яр,
Ярем ёлдан кечкенде, аман, яр,
Къарамасын ябане, аман, яр.

Кузь япракъларыны сипириувиен огърашкъан Месуднынъ бу шень йырыны дингълеерек, Къадыр аканынъ даа деми раатсызлангъан юреги тегиз урып башлады. Нидже йыл мында яшаса да, бу азбаргъа о омюринде ильк дефа адым атты. Азбарнынъ дѣрт кошесиндеки зийнетли эвлерни сейир этип бакъты. Одалардан бирининъ ичинде чюйде дутар асувлы тура. «Онынъ санби дутарсыз да пек гузель йырлай экен! Машалла йигитке!— деп тюшюнди о.— Онынъ ликбезинне не къадар талебе келир билмейим, амма йырыны дингълемеге чокъ адам келир». Месуд эп джошып йырлай. Сѣзлерини озю уйдура, гъалиба, йырынынъ сонъу корюнмей...

Месуд Къадыр аканынъ кельгенини дуймады, йырламакъны эп девам этти:

Лампагъа салдым мельте, аман, яр,
Ярем чиркин, эльбетте, аман, яр,
Чиркин олса, зарар ёкъ, аман, яр,
Озю фена адетте, аман, яр.

Къадыр аканынъ тап куледжеги кельди, о артыкъ даянып оламады, тамагъыны къырып, оксюрип алды. Месуд башыны котерип, оны корьгенинен сипиркисини азбар кенарына котерип атты. Онынъ кельгенине зерре къадар тааджиПЛенмей, шимди айткъан йырынынъ сонъки сатырыны текрарлады:

— Чифте лампалар якътым, аман, яр... Якътым амма, Къадыр ака, лякин лампада май къалмагъан. Борджкъа азачыкъ лампа майы берип оламазсынъызмы?

— Лампа майы тапылыр, Месудджан,— деди Къадыр ака муаллим йигитке севинчле тикилип.— Пек джесюр йигит экенсиъ, машалла! Лампа майы тапармыз... Билесизми, мен мында башкъа фикирнен кельдим...— Къадыр ака бираз сусып турды.

— Сѣйлесенъиз, Къадыр ака.

— Мени мында къаравул этип алмасынъызмы? Яшамагъа ер тапылса, апайымнен кочип келир, сизнен берабер яшар эдик.

— Я, чайханенъиз не оладжакъ? Койде расткельген биринджи адамнынъ бойле садакъатлы олувына Месуд эм тааджипленди, эм севинди.— Гузель олур эди, Къадыр ака. Амма: «Бир тавукъкъа эм сув, эм ем керек», дегенлери киби, магъа да ашамакъ-ичмек керек. Мен сизге догърусыны айтмакъ кереким: бизде шимди маашъ ёкътыр. Чайханенъизде исе азмы-чокъмы...

— Чайхане менимки дегиль!

— Я, кимнинъки?

— Къабул керваннынъ чайханеси. Мен онда самоварджы олып чалышам. Анда да къазанч ёкъ. Къабул бир кунъ ола инсафкъа кельсе, иш акъкъымны тёлер деп бсклейим. Лякин инсафкъа келеджек адамгъа бенъземей. Эйиси, сизде маашсыз чалышайым, мектеп ишлерини ёлгъа къюювда бельки сизге файдам тиер.

Эгер ойле къараргъа кельген олсанъыз, чокъ сагъ олунъыз, Къадыр ака!

— Айды, кеч олды, мен къайтайым...

— Токътанъыз, сиз Къабул керван деднинъиз. Ичюн онгъа «керванджы» дейлер?

— Чюнки о бейнинъ керванджысы эди. Бейнинъ сатыладжакъ малларыны кервангъа юклеп узакъ-узакъ шёрлерге алып бара, тиджарет ишлеринен огъраша эди. Эльбет, не къадар чокъ пара кетирсе, бейнен о къадар зияде достлаша эди. Инкъиляб арфесинде араларындан къыл кечмез дост олдылар! Нарходжабей ичюн о керек адам эди. Къабул исе бейге ярамагъа биле, амма озюни де унутмай: бизим койде бейден сонъ экинджи зенгин адам о эди. Дегирмен сатып алды, оны къайта баштан тикледи. Къабул керванджы, артыкъ, Къабул дегирменджи лагъабыны алды. Амма адамлар онгъа керванджы деп алышкъанлар. Шунунъ ичюн мен де онгъа Къабул керван дейим.

— Демек, Нарходжабейнен та эвельден багъы бар, десенъиз!

— Эбет, та эвельден...

— Анълашылды. Я сиз шимди къайда яшайсыз?

— Къабул керваннынъ аран киби бир одасында.

— Ойле исе, анълаштыкъ, Къадыр ака. Мен сизге мына бу зийнетли эвлерден бир ода берем. Не вакъыт кочип келирсиз?

— Бугунъ, мына шимди кочип кельмеге азырым!— деди Къадыр ака, севинч яшлары йылтырагъан козылерини Месудкъа тикип.— Апайымны да алып келейимми?

— Эльбет, кетиринъиз!— деди Месуд ве эллерини кокусине басып, чабик адымларнен азбар къапыдан чыкъмакъта олгъан Къадыр аканынъ пешинден къычырды:— Лампа майы кетирмеге унутманъыз!

Орталыкъ къаранлыкълашты. Бу къаранлыкъ кок къуббесини де орыттю. Ушюген киби липильдеп къалтырагъан йылдызлар кок юзюнде эп чокълаштылар ве айдын корюнип башладылар.

Месуд азбар тёрюндеки софада ве эв ичинде тизилген ралелерни ве долаф-рафлардаки китап, дефтерлерни тоздан темизледди. Одаларнынъ биринде дефтерге язылы талелелер джедвелини тапты. Джедвель эки адамнынъ элинен язылгъан. Абдулладжан башлагъан ве Абидджан девам эттирген бу джедвельде йигирми эки талеленинъ ады, фамилиясы бар. Шу мектеп азбарында атып ольдюрнльген Абдулладжан бир кунъ биле окъутмагъан. Абиджан исе тек он кунъ окъуткъан джедвельде талелелернинъ мектепке келюв-кетювлери къайд олунгъан. Эбет, олгъаны-оладжакъгы он кунъ девамында шойле къайдлар япылгъан.

Месуд ралелерден бирине отуруп, джедвельдеки азыларны, къайдаларны текрар-текрар козьден кечирди. Мининде чешит суаллер догъды-

лар: «Бу балаларнынъ бабалары кимлер экен? Оларнынъ эвлери не ерде? Муаллимлерининъ ольдюрлюви балаларгъа, оларнынъ ана-бабаларына насыл тесир эткен экен? Саттаров оларнен субетлештими, ёкъмы? Бир даа корюшкенде буны Саттаровдан сорамакъ керек. Шимдики энъ муим вазифе — балаларны окъувгъа джелъп этмектен ибарет».

Месуд сонъуна етмеген тедкъикъатлар, устю ачылмагъан джинаетлер акъкъында тюшонип отургъан арада багъча тарафтаки азбар къапыны кимдир мукъайтлыкънен ачты. Месуд сескенерек башыны котерип, къаранлыкъ ичинде къапы тарафкъа бакъты. Насылдыр бир къыз... Аякъ уджунда юрип кельмекте. Яп-яны месу ве калошы, кок-реги бурьмеленген безъ йипек антери, башыны ве юзюнинъ ярысыны сарып алгъан мавы йипек шалы ай нурунда йылтырайлар. О даушсыз адымларнен юрип кельди де, софа къорувы арасындан раледе отургъан Месудкъа тараф тикилип бакъты. Хаялгъа чомып отургъан Месуд къызынынъ арекетлерини ачыкъ-айдын корьди. Қыз да буны сезди.

— Киреберинъиз, къачаджакъ адам ёкъ! — къычырды Месуд.

Қыз хихилдап кулerek, талдагъа пысты. Месуд еринден турып софа кенарына кельди ве мавы йипек шалынен юзюни орыткен къызгъа бакъаракъ кулюмсиреп сёйледи:

— Э-э... Ничюн юзюнъизни орытесиз? Қарт битайлар биле паранджасыны котерип аттылар. Сиз исе аля даа юзюнъизни ачмайсыз. Пантин бурунмысыз ёкъса?

«Панти» деген сёз къызынынъ джаныны агъыртты, гъалиба, керчектен де панти беллемесин, деп шалыны манълайынадже котерип, джесаретленип софагъа якъынлашты. О софагъа кирип йигитнинъ къаршысында токъталды. Артыкъ, Месуднынъ къаршысында дюльбер, козьлери алев киби йылт-йылт эткен, узун кирпичли, назик къошма къашлы, ду-дакълары гондже киби, темиз ве безъ юзьлю мисильсиз бир гузель къыз пейда олды. Онынъ чукъурчыкълы янакълары кули тура эдилер.

Қыз йигитке козь къыйыгъындан бакъаракъ:

— Демн йырлагъан сиз эдинъизми? — деп сорады.

— Эбет, биз эдик, — Месуд къызынынъ дюльберлигине мефтюн олып джевап берди. — Сизни мында насыл еллер кетирди, гузеллер гузели?

— Даа йырларсызми?

— Эбет, йырлармыз... амма бир шартымыз бар, — деди Месуд къызгъа таба бир-къач адым якъынлашып.

— Насыл шарт экен?

— Адынъизны билъмек истейим, гузеллер гузели! — Месуд къызгъа даа якъынджа кельди. Қызынынъ беденинден, индже-индже орюлген къара-къошур сачларындан кельген насылдыр бир аджайип, хош къокъу Месудининъ башыны айландырды. О озюни эльге алмагъа тырышты.

— Шартыгъыз къолай экен, — къыз кене хахылдап кульди. — Адым Дильдор... Я, сизни адынъыз?

— Меним адым Месуд.

Эбет, о Нарходжабейнинъ къызы. Месуд онъа: «Ярын йырларым, бугунъ кеч олды. Эвинъизге къайтып юкъланъыз», — демек истеди. Амма айтып оламады... Бу корюшув бельки файдалы олур, бельки къыз базы муим шейлерни айтыр, деп тюшонди. Чюйден дутарны алды...

— Якъынджа отуругъыз, — деди онъа Дильдор. — Вакъыт кеч олгъанындан къычырып йырламазсынъыз беллейим. Ялынъыз меним ничюн йырларсыз...

— Мен юксек сеснен де йырлая билем, амма догъру айтасыз, вакъыт кеч олды...

— Лампаны якъсанъыз!

— Якъар эдим амма, керосин ёкъ...

Олар ян-янаша отурдылар. Месуд дутарыны къургъан арада:—
Сиз Нарходжа къартбабанынъ кызы дегильсизми?— деп сорады.

Дильдорнынъ джаны агъырды.

— Меним бабам къартбаба дегиль. Онынъ даа торунлары олмады.

— Олмаса... олур! Сиз киби кызы олгъан сонъ торуны да олур,—
деди Месуд утанып ерге бакъкъан Дильдоргъа.— Насыл йыр динъле-
мек истейсинъиз?

— Бильгенинъизини...— деди кызы нефис бир тебессюм иле.

Месуднынъ элиндеки дутар муджизевий сеслер, аэнклер чыкъарып
башлады. Юрекиннъ назик теллерини тепрендириджи назик ава къа-
ранлыкъ ичине синтип, гонъюль джоштурды. Дутар сесине кшошула-
ракъ йигитнинъ шырын сеси янъгырады:

Бу дагълар насыл дагълар,
Ташы бар тепеси ёкъ.
Вадесинде турмаса яр,
Дерди бар, вефасы ёкъ.

Мен таш ёлда ат минсем,
Туякълары урула.
Багъда кызыны кутсем,
Анасы пек дарыла.

Гульгондже, яр, гульгондже,
Якътынъ бени сен нидже.
Ялварсам да къалмадынъ
Яш гонъюм ачыландже.

Бу сокъакъ узун сокъакъ
Яваш адым атманъыз.
Кызыны севгенимни
Анасына айтманъыз.

Бу дагълар толу кеклик,
Ярем иле сёйлештик.
Азбарда корюшкенде,
Татлы ойнап кулюштик.

Тал тюбюнде отурып,
Тал бастымы, яр, сени?
Гуль юзюнь пек сараргъан,
Гъам бастымы, яр, сени?

Яремни ёкълап кельдим
Ташкент деген шеэрден.
Юрегим яралыдыр
Хайырсыз бир хаберден.

Дутар чалып отурсам
Ярем кельди яныма.
Шырын-шекер тилинен
Алев якъты джаныма.

Месуд джошып йырлай. Дильдор исе динъленерек де агъара де
къызара, хыналы пармакъларыны къайырып, шеэрли, корюмли йигитке
козь астындан назлы-назлы бакъып ала. Нелердир хатирине тюше, те-
ренден кокюс кечире... Йырнынъ сонъки, екюнлейиджи бейити кызыны
даа зияде эеджанландырды.

— Даа йырлайыммы?— деди Месуд дутарыны багърына басып.—
Динълеп безмединъизми?

Этрафны бир тамам къаранлыкъ сарып алгъаны ичюн Дильдор
раатсызланып башлады, багъча тарафтаки азбар къапыгъа бакъты ве
башындаки шалыны тюзетип еринден къалкъты:

— Мен кетейим, кеч олды...— деди айдын-саф козьлерини сюзип.

— Ичюн ашыкъасыз, бабанъыз эвдеми ёкъса?— Месуд дутарыны
чюйге илип, азбаргъа, кызынынъ янына кельди.

— Бабам шеэрде,— деди Дильдор. (Бу этрафтаки адамлар Гъа-
залкентни шеэр сая эдилер.)— Амма...

— Сёйленъиз!— Месуд Дильдорнынъ эллерини тутты. Кызы юзюни
онынъ сыджакъ нефесинден четке бурса да эллерини чекип алмады ве
окупчли сесен:

— Агъамдан къоркъам,— деди.— Агъам мени сизнен бойле тур-
гъанымны коръсе, ольдюрп!

— Агъанъыз ойле мераметсизми?— Месуд явашчыкътан кызынынъ
билеклерини сыйпады.

Дильдор энди эллерини кескин суретте чекип алды ве Месудкъа
ачувиен бакътып:

— Ииберинъиз эллеримни, ярамай йигит экенсиз!— деди де азбар
къапы тарафкъа тез юрип кетти.

— Токътанъыз! Дильдорхон, токътанъыз!— Месуд кенъ адымларнен кызынынъ къаршысына чыккып ёлуны кести ве:— Даа не вакъыт келирсинъыз?— деп сорады.

— Ич бир вакъыт!— кыз элини сильтеди.— Чекинъыз элинъизни!

— Йырласам да кельмейджексизми?— Месуд кенаргъа чекилип, кыызгъа ёл берди.

— Бильмейим...— «Йыр» сёзюни эшиткен сонъ Дильдор бираз йымшады, козьлериндеки къоркъу аяаметлери джойылды, незакетли кулюмсиреди ве шарт къойды:— Элимин тутмасагъыз, келирим.

— Яхшы, чин комсомол сёзю!— деп Месуд багъча тарафтаки азбар къапыны ачты. «Комсомол» сёзюни эшитерек, ничюндир, козьлери сёнооккен Дильдор чыккып кеткен сонъ, Месуд къапыны япып, софагъа къайтып кельди.

Дильдорнен субетлешкенде онъа эки шей: Нарходжабейнинъ Гъазалкентте, кучюк апайынен яшагъаны ве Шерходжанынъ Ходжакентке, шу багъча янындаки эвде яшагъан анасына келип-кетюви малюм олды. Месуд ничюн экинджи малюмат гъает муим эди, чюнки Макъсудовгъа да, Саттаровгъа да Шерходжанынъ шу этрафтаки дагъларда «тентиреп юргени» белли олса да (итимал, бу лаф оларны янълыштырмакъ ничюн аселет даркъатылгъандыр), амма Дильдорнынъ озъ агъасы акъкъында берген малюматы мында олып кечкен джинаетликлернинъ ачувда гъает файдалы оладжагъына шубе ёкъ.

Месуд козьге тюртсенъ корюнмейджек дереджеде къаранлыкъ азбар ичинде о якъкъа-бу якъкъа юререк, Дильдорнынъ кене келеджегини не эминлик алгъан олса да, не вакъыт келеджегини сорамагъаны ничюн пешман этти. Амма къальбинде догъгъан бир шубе корюшюв дакъыкъаларыны чабиклештирге ашыкътырмай эди. Бу шубе керчектен де эсаслы шубе эди: Дильдорны онынъ янына агъасы Шерходжа ёлламадымы экен? О бундан эвель де къардашыны Абдулладжаннен Абидджаннынъ янына ёллаяракъ, теджрибесиз яш йигитлерни алдатып башларына еткендир? Бу шубе онынъ ничюн акъыкъаткъа о къадар якъын олып дуядды ки, Дильдорны кене бир кере коръмек, ондан малюматларны сорап бильмек арзусы эп къавийлешти. Айны вакъытта: «Малюм ки, бир койде эки муаллим бир-бири артындан ольдюрилъди, амма аля даа къатилнинъ ким олгъаны белли дегиль, джинаетни тешкерюв ишлери сонъуна етмеди?»— деген суаль онынъ мийини ёра эди. Бунынънен берабер: «Я, сен мында ничюн кельдинъ? Сен къатиллерни тапмакъ, джинаетчилерни мейдангъа чыкъармакъ ничюн кельдинъ де!»— деген фикир онъа авале олунгъан вазифенинъ не къадар месулетли олгъаныны хатырлатты.

Эджнебий бир ерде къаранлыкъта янъгъыз къалмакътаи да мешакъатлы шей олмаса керек. Чыракъ якъмагъа керосин биле ёкъ. Қъадыр аканынъ эшыясыны юклеп, апайы иле келеджеги де малюм дегиль. Бельки багъча тёрюндеки эвге барып Дильдордан лампа майы сорап алмакъ лязимдир? Я, Шерходжагъа расткельсе? Бейнинъ огълу: «Геджеси къардашым яткъан эвге кельди», деген маначыкънен пычакълап ольдюрмезми? Иште, санъа учюнджи джинает... Учюнджи муаллим де ольдюрилр, авале олунгъан муим вазифе кене беджерильмез...

Иш аселет терсине кеткен киби, онъа косътеришлер береджек екане адам — кой Шурасынынъ ренси Исакъ Октамов да шимди ёкътыр. Месуд мектепке келеяткъанда ёл устюнде Исакъ акъсакълнынъ эвине кирди. Қъаравул къарт ренсинъ Хумсангъа кеткенини ве бугунъ къайтып кельмейджегини айтты.

Қъаранлыкъ къоюлашкъан сайын Месуд зияде теляшланып башлады. О озюни Абдулладжаннен Абиджан оларакъ тасавур этти. Олар ничюн бейнинъ азбарында мектеп тешкиль этмек, койдеки чешит адам-

ларнен мунасебетте булунмакъ, балаларны мектепке джелъп этип, ильк дерслерни башламакъ не къадар мушкюль иш олгъаныны козю огюне кетирди. Қъабул керван, онынъ ыргъаты — самоварджы Қъадыр ака, йыр динълемекни маначыкъ этип кельген Дильдор... Бу шахсларнынъ эписи бу койдеки къарышыкълы аятны даа яхшы билъмеген шеэрли яш бир йигитнинъ ой-фикирлерини асть-устъ этмеге етерлик эди.

Чым-чырт бир гедже. Кок юзюнде кяде йылдызларнынъ бир анлыкъ ыз къалдырып учкъаны корюне. Багъча тарафтаки эвиниң дамы устюне котерилген толгъун ай, дерсини, бутюн азбарны ярыкъландырды. Аванынъ салкъынлыгъынданмы яхут ач олгъанынданмы, Месуднынъ бедени ушюди. Софа къорулыгъы янында къапагъы ачылып яткъан чемоданындан анасы тиккен камзолны алып кийди. «Қъадыр ака да бугунъ кочиң кельмеге етиштирмеди, гъалиба», деп тюшюнерек, чемоданыны япып одасына алып кирди. Азбар къапыларны ичериден сюрмелернен къапатты.

Аякъмашинада узакъ ёл юрюв, билъхасса, къазгъакъ ёллардан дагъгъа котерильмек оны текмиль ёрулткъаныны энди сезди. Софадаки долафтан тешек, ястыкъ алып кендине ятакъ азырлады. Бу тешеклернинъ эвельки саиплери Абдулладжан ве Абидджан айны шу ерде ята эдилер. Месуд бир даа оларнынъ фаджиялы олюмини хатырлады: гонъюли бир тюрюлю олды. О тешекте узанып бираз яткъан сонъ, кене аякъкъа къалкъты. Чюйден рубабыны аларакъ теллерини тынъылдатып тынъылдатып къурмагъа башлады.

Билим юртунынъ сонъки курсында окъуп юрген вакъытларында айтувлы дутарджы Давлат Ахун реберлигинде музыка тегерегинге къатнагъаныны, сонъ духовой оркестрге авесленип кларнет чалмагъа огренгенини, кечкен сене Биринджи Майыс нумаиышында шу оркестр чалгъыджыларынен Қызыл Мейдандан кечкенни хатырлады. Бу унутылмаз зевкълы кунълер онынъ козю огюнде бирер-бирер келип кечтилер.

Чалгъы алетининъ теллерини уйдурып, татлы хатырлавлар деръясына даларакъ, Месуд «Чаргях» авасыны чертип башлагъаныны озю де дуймай къалды. О бундан дёрт йыл эвельси, билим юртунда окъуп башлагъан ильк кунълерде достларынен «Рохат багъча»сына баргъан эди. Анда Анхор озени ялысында багъдаш къурып отургъан чалгъыджылар янына келип, бу йырны ильк дефа белли йырджы Мулла Туйчи афыз иджрасында динълеген эди. Кунеш нурлары алтында къаврап къалгъан сахра киби сынъырсыз, деве керванлары кечкен ёллар киби узун, ашыкъ-машыкълар, эфсаневий къушлар, «учан килим»лер акъкъындаки къадим масаллар киби бу аджайип, гузель йыр онынъ яш къальбинде идже-идже назик дуйгъулар уянтты.

Хаялы озю чалгъан ава макъамларына о къадар сини́п кетти ки, атта багъча тарафтаки азбар къапынынъ къакъылгъаныны эшитмедди. О «Чаргях» макъамына бутюн барлыгъынен берилерек, даа демни мийини ёругъан шубелерни, теляшланувларны унутты. Даа догъмагъан, амма юрегининъ сырлы уджейрелеринде уярмакъта олгъан севгининъ, ялынъыз генчликке хас олгъан татлы дуйгъуларынынъ далгъалары ичинде ялдады...

Қъапыны даа кучъюлю къакътылар. Месуд энди эшитти, чалмакъны токътатып, софа артында динъленди. Хаяллар багъчасында акыпкъат деръясына къайтып келерек, не ерде отургъаныны, къапыны къакъкъан адам ким экенини тюшюнди. Дильдор олмасын? Ёкъ, онынъ олмасы мумкюн дегиль. Яш къыз геджелейин бир озю даа шимди таныш олгъан йигитнинъ янына кельмеге джесарет этмез! Қъапыны къакъкъан бельки Шерходжадыр...

Бу фикирден Месуднынъ бедени буз-бузлады. Сувукъ бир фикир мийини йылдырым киби ярыкъландырды: эльбет, Дильдор агъасына

яны муаллим кельгенини, онынъ мектепте шимди пайнозю олгъаныны сёйледі. Шерходжа я бир озю, я да аякъдашларынен яны муаллимни де ольдюрмеге кельди. Багъча къапысыны къакъкъап олардыр... Эгер Месуд къапыны ачмаса биле, олар дувалдан секирип тюшерлер...

Бу фикир Месудны бус-бутюн хаяллар юкъусындан уянтты. Атылып еринден турды да, рубабны чюйге ильди. Қъаранлыкъта пыштавыны элине алып, тешкерип бакъты. Сонъ оны яваш джебине сокъуп, азбаргъа чыкъты.

Шу арада багъча къапысы кене къакъылды. Месуд къапыгъа якъынлашып, пыштав туткъан сагъ элини аркъасына гизлеп, сол къолуны бекитильген къапынынъ мандалына узатып:

— Ким анда?— деп сорады.

— Мен, ачынъыз!— бу Дильдорнынъ чанъ давушы киби темиз сес еди.

«Демек, Дильдор пешинден Шерходжаны кетирген.— Бу фикир Месуднынъ юрегине ханджер олып санчылды.— Шимди мен къапыны ачарым, агъасы балтанен башыма яндырыр!..»

— Шимди...— деди Месуд ве къапыны ачаракъ, озюни деръал кенаргъа алды.— Кириңиз!

Қъапы ачылгъанынен, элинде насылдыр бир савут иле Дильдор кирди ве савутны ерге къойып, къапыны озю мандаллады. Сонъ талдада пысып тургъан Месудкъа сесленди:

— Қъайдасыз шу, ярдымлашсанъыз!

Бутюн шубелери бир аныде ёкъ олып кеткен Месуд пыштавыны джебине къойды да, къызынынъ янына ашыкъты, къапыны яхшы къапатмагъа ярдым этти.

— Мына, сизге керосин кетирдим. Артыкъ, къаранлыкъта отурмазсынъыз.— Дильдор кетирген савутыны Месудкъа узатты.

Месуд къызынынъ элинден савутны алып, софагъа кирди, джебиндеки пыштавыны рафтаки китаплар арасына сакълады ве серник чертип, онынъ ярыгъында лампагъа май къойды да, онынъ мельтесини котеререк, Дильдоргъа бакъты. Чыракънынъ сарылтым-къырмызы ярыгъында къыз даа зияде дюльбер олып корюнди. О антерини денъиштирген. Месуднынъ акъшам устю корьген безя йипек антер дегиль де, къою мелевше тюсте антери лампа ярыгъында балкъылдай: алтын сувлы йипнен тикильген елеги тыгъыз кокюслерини къабартып тура, индже орюльген сачларынынъ теллери безя герданы узерине джайылгъанлар...

Дильдорнынъ янгъыз кельгенинен Месуднынъ гонъюли баягъы тынчланды. Кендине сункъаст этилюви акъкъындаки шубеси артыкъ къалмады. Лякин бунынънен берабер бей къызынен тенада субетлешип, баягъы бир шейни билъмек имкяннети догъгъанындан мемнун олса да, Месудны анылашылмаз бир суаль къыйнай эди: насыл ола да, яш, адий бир кой къызы ильк дефа корьген йигитине ишанып, гедже къаранлыгъында бир озю онынъ янына кельмеге джесарет эте? Бу ягъда бир къыл ёкъ экенми, аджеба?

Месуд липильдеп янгъан лампаны софадаки ралслерден бирининъ устуне ерлештирди. Ятмакъ ичюн азырлагъан тёшегини джыйыштырып, мусафир къызгъа миндер тёшеди ве чемоданындан эки пите чыкъарып, къызы софрагъа давет этти:

— Буярынъыз,— деди о пителерни парчалап, къызынынъ огюне къояракъ. Аям пиширген пителер. Айып этменъиз софрам шимдиллик ойле пек зенгин дегиль.

Сув кечип кельген мубарек пителер экен,— Дильдор бир парча пите алып къапты ве иштианен ашап башлады.— Пителеринъиз сызыкълы экен, пек лезетли...

Месуд онынъ къаршысына отурды да, шубесини чезмек ичюн:

— Гедже къаранлыгъында бир озюнъиз кельмеге къоркъмадынъ-ызмы?— деп сорады.

— Агъам кельмеди... Келеджек олса, бу вакъыткъадже келир эди. Анам юкълай. Бабам шеэрде. Бир озюм дёрт дивар ичинде пек тарсыкътым.

— Ойле десенъиз...— бойле джевап Месудны къандырды. Амма о кызынынъ джаныны агъыртаджагъыны бильсе де, кене бир суаль бермеге джесарет этти:— Эвельки муаллимлернен де бойле корюшип тура эдинъизми?

Дильдор бирден тыртайды. Айдын козьлеринде сувукъ бакъыш пейда олды ве элиндеки ашап отургъан питесини софра яймасы ерине яйылгъан газетагъа къояракъ серт-серт лакъырды этти:

— Бу суалинъизнен не демек истейсинъиз, я? Тюшонмеден бойле лакъырды эткенинъиз не? Айды, шуны!.. Мен кетем!

Дильдор ачувиен еринден тураджакъта Месуд онынъ элинден тутып кене отуртты:

— Пек чалт ачувлана экенсинъиз. Риджа этем, отурынъыз. Сорамакънынъ айыбы ёкъ, дейлер. Абдулладжаннен Абидджанни ич де корьмединъизми, аджеба?

— Корьдим,— Дильдор бираз йымшады.— Абдулладжан алчакъ бойлу, чевик эндамлы йигит эди, гедже-куньдюз демей чапкъалай эди. Мына бу ралелерни шеэрден арабанен о кетирди. Мен оны эв-эвден юрип, балаларны джедвельге язгъанда корьген эдим. Бир кунь бизим эвимизге де кельди. Менден:—«Окъумагъа истейсинъми?»— деп сорады. «Къызым окъумайджакъ!»— деп анам оны таякънен къувды. Сонъ куньлерден бир кунь тюфек атылгъаныны эшиттик. Мен, чапып чыкъаджакъ олдым. Анам исе: «Чыкъма, авджылар кеклик аталар!»— дек эвден чыкъармады.

— Кеклик...— Месуд тааджиплendi.— Кеклик дагъда олатургъан? Ондан гъайры... гедже кеклик не ишлесин?

— Бу ер де дагъ, амма...— Дильдор бир шейни хатырлагъан киби къалтырап башлады.— Шу куню бутюн гедже козь юммай яттым. Саба туруп бакъсам, коюмининъ ичинде адам толгъан. Исакъ акъсакъл шеэрден тедкъикъатчы алып кельген. Олар бизим эвге де кирдилер. Анам: «Къулагъым агъыр эшите, тюфек давушыны эшитмедим», деп джевап берди. Мен кършун атылгъаныны эшиткенимни, амма гедже олгъаны ичюн чыкъып бакъмагъа къоркъкъанымны сёйледим. Тедкъикъатчы дефтерине язып алды.

— О геджеси агъанъыз къайда эди? — деп сорады Месуд Дильдорнынъ дивар киби агъаргъан юзюне тикилип.

— Агъам, бир кунь эвель, эки аркъадашынен берабер келип кеткен эдилер.

— Я, бабанъыз?..

— Бабам Гъазалкентте эди. Джинасир Суюнбике этне эткеп, гъаллиба, бабам онынъ эвинден чыкъмай.

Месуд кызынынъ адийлигине мыйыгъы астындан кулerek, бейнинъ апайлары акъкъында лакъырдыларны сонъ динълерим, деп Дильдорнынъ гонъюне теселля берди:

— Къулакъ асманъыз, бу дюньяда акъыкый вефа сийрек расткеле. Меселя, меним аям да ойле: бундан йигирми эки йыл эвельси бабамны насылдыр бир усулнен озюне табий эткен. Олар бир-бирлеринден айырылмайлар. Бир кунь корюшмеселер, дюнья козьлеринне къаранлыкъ олып корюне.

Бу лафлардан Дильдорнынъ череси ачылды:

— Бу башкъа этне...— деди.

— Мына сиз...— Месуд башына кельген фикирни гизлемеди,—

илък корюшювимизде мени «этне» эттинъиз гъалиба. Айтчинъыз, бу насыл усул?..

Дильдор Месуднынъ бу сёзлеринне инаныр-иналмаз, козь кыйыгъындан йигитке утана-утана бакъты:

— Яланджы,— деди о.— Шеэрде севгиллинъиз чокътап бардыр?

— Емиш этем!— Месуд ант этер киби якъасыны тутты.— Мени озюне ойле нсиндиреджек киби къыз даа догъмады, деп юре эдим... Амма ойле къыз бар экен. Мында — дагълар арасында таштан-ташкъа джейран киби секирип юре экен!

— Айды, яхшы. Тилим суексиз, деп чокъ лаф этеберменъиз,— деди Дильдор джилъве иле.— Дутарда пек гузель авалар чала экенсиз. Бана къапы артында туруп динъледим... Кене йырламаз экенсизми?

— Баш устюне!— Месуд чюйден алетини алып теллерини уйдуруркен:— Агъанъыз аркъадашларынен кельгенде чалгъы чалып, йырламайлармы?— деп сорады.

— Оларгъа тек ичмек олсун,— деп джевал берди Дильдор хошнутсызлыкънен.— Мусаллас ичип айкъырмакътан гъайры шей бильмейлер. Сёюнелер, чеккелешелер. Айды, шуларны... Эйиси, йырланъыз!

— Яхшы, Дильдорхон, бу йыл яратылгъан янъы бир йырны йырлайым.— Месуд устюнде лампа янып тургъан рале янындаки скемлеге аякъларыны хачлап отурды да, Ташкентни, баарьнинъ энъ гузель кунълерини, «Баланд мечит» янашасындаки «Рохат багъча»да олгъан баарь байрамыны хатырлады. Бу — шеэрде къадын-къызлар азатлыгъына багъышлангъан илък байрам олгъаны ичюн онъа айрыджа азырлыкъ корюльди. Месуд байрамгъа аясынен берабер барды. Байрам оладжакъ куню танъда туруп, Шаркъта къадын-къызлар азатлыгъы ичюн куреш мевзусында, анасына багъышлап бир гъазель язды ве шу гъазельнинъ макъамыны озю уйдурды. «Рохат багъча»да таптаналы меджлистен сонъ къадын-къызлар фереджелерини гурь-гурь янып тургъан алевге аттылар. Сонъ авескяр артистлер иджрасында буюк концерт олды. Иште, шу концертте Месуд озю яраткъан «Сеадетли олунъ!» адлы йырынен чыкъышта булунды.

— Бу йыр сизге багъышлана, Дильдор!— деди Месуд йырламагъа азырланып.

— Манъа?— тааджилленип сорады къыз.

— Эбет, анама, сизге ве джумле къадын-къызларгъа!— Месуд теллер узеринде пармакъларыны усталыкънен ойнатып, Дильдоргъа мераметли козьнен бакъты.— Динъленъиз, сизге шимди «Сеадетли олунъ!» адлы йырны йырлайджам...

Юреклерни джоштуруджы, назик ава ве аджайип гъазель янъгъырады:

Сиз саф-темиз гондже киби джазибели олунъ,
Солманъыз, гъам-кедерде атеш-араретли олунъ!

Махв олур зульмет, юзюнъизни ачсанъыз, дильдорлар,
Къоркъманъыз бедат, хурафаттан, джесаретли олунъ.

Саймады зулум-джеалет сизни инсан еринде,
Бахтиярлыкъ девири кельди, урь шерафетли олунъ!

Сиз манъа къардаш, ана, ышкъ йылдызы, нурлу кунеш.
Нур киби сёнмез, айдын ве сеадетли олунъ!

Инсан къальбине дагъ чокъракъларынынъ земзем суву киби синъеджек бу шей ава, ачыкъ-айдын сёзлер Дильдорнынъ рухий дюньясына гонъюль бериджи шырын зевкъ, нурлу умютлер багъышлады ве бираз ойгъа далды да:

— Абидджан тыпкъы сизге бенъзей эди, Месуд ака,— деди уну-

тылмаз бир хатыраның тесиринден эеджанланып. Бир кунь акъшам о бизим эвимиңге кельди. Япъгъыз отурмакътан бездим, я да мени мектепке джелъп этмек истедими, билмейим, не де олса эвимиңге кельди. Анам оны пек сувукъ къаршылап алды. Лякин о бунъа эмиет бермед. Тилинден бал тамгъан йигит экен. Онынъ сёзлери шимди сиз йырлагъан гъазельнинъ сёзлерине ошайлар. Мектеп, маариф ишлери акъкъында чокъ сёйлед. Анам онынъ лакъырдысыны динълемеге истемеген киби олып юзюни япып, дудакъларыны бурюштирип отурса да, Абидджаннынъ лафларындан сонъ менде мектепке барып окъумагъа авеслик догъды. Амма, чокъ языкъ ки, Абидджаннынъ омюри кыскъа экен...

— Оны ким ольдюрген экен?

Месуднынъ юрегинден атылып чыкъкъан къуршун киби агъыр бу суальге Дильдор:

— Алла биле...— деп джевап берди.— Дюнъяда яманлар чокъ, Абидджаннынъ олюсини дегирмен артындан тапкъанлар. Дженазесине пек чокъ адам топланды. Шу куню агъам эвге кельгенде анам онъа меним окъумагъа кирмек истегенимни айткъан. Агъам: «Қардашым, эджелнинъ еткен олса, окъумагъа бар!»— деди де, аркъадашларынен дагъ тарафкъа чыкып кетти.

— Агъангъыз шундан сонъ кельмедими?

— Екъ...— Дильдор ишанчсыз джевап берди.— Абидджангъа пек янам... О сиз киби йырмамаса да, гъает сыджакъ къанлы йигит эди. Мектеп акъкъында джан-юректен айткъан сёзлери аля даа акъылымда: «Окъумагъан — джанль, окъугъан адам исе акъыллы ола. Илим чыракъ киби бир шейдир, онынъ нурунен бутюн дюнъяны коръмек мумкюн!..»

Месуд Шерходжанынъ аякъдашлары, достлары акъкъында Дильдордан даа би шейлер сораиджакъта, багъча тарафтаи къадын сесн эшитилди: анасы кызыны бар сеснен кычырып чагъыра, онынъ эвде олмагъанына пек раатсызланса керек.

Дильдор:

— Вай, не япайым, анам!..— деди де, еринден атылып-турып, софадан секирип тюшти ве башындаки явлыгъыны тюзетип, багъча къапысы тарафкъа чапты.— Сиз чыкъмапгъыз!— кызы башыны чевиререк, Месудкъа муляйим тебессюм багъышлады.— Ярын келирим.

Месуд азбар ортасында бир къач дакынкъа аякъ устюнде къалды. Софанынъ артына кечип, багъча къапысыны мандаллап бир даа софакъа къайтып кельди. Лампаны сёндюрип, курсюге отурды. Ятып юкъламагъа истемеди. Дильдорнен танышувы, ондан алгъан малюматлары, хусусан, кызынынъ Абидджан акъкъында айткъан эйи сёзлери оны терен ойларгъа далдырды.

Месуд элине алетини алып, «Фергъанадже шахноз» авасыны чалып башлады.

Гедже, артыкъ савушмакъта эди. Кокте сайысыз йылдызлар липилдеген юксек дагъ устюнден къараплыкъ чекилерек, тапъ агъарып башлады. Татлы юкъуда олгъан койнинъ багъ-багъчалары узеринде аджайип ве муляйим бир эзги япъгъырап кетти...

Бешинджи баб

Карима бу гедже козь юммады. Локъсалыкътан къуртулгъан сонъ чокъ куплер къундакъ баласынен чекишти. Сабий кунъдюз юкълай да геджелери агълап чыкъа. Иште, бир къач куньден берли акъшам устю эмип тойгъан сонъ, та сабагъадже пышылдап юкълай. Демек, Каримагъа энди раат-раат юкъламакъ мумкюн. Онынъ акъайы Исакъ акъ-

сакъал тюневин саба ишке кетерек, уйледен сонъ Хумсангъа бараджагъыны, анда геджелеп къаладжагъыны айтты. Демек, Карима акъайыны къасеветленмей къапыны ичтен килитлеп раат юкъласа да оладжакъ. Лякин акъшам къаранлыкълашкъан сонъ, олып кечкен бир вакъна онынъ раатлыгъыны бус-бутюн гъайып этти.

Исакъ акъсакъалнынъ эви — Ходжакентнинъ чет-буджагъында ерлешкен, дамы тобаннен сылангъан, азбарында чешит тереклер оськен корюмсиз, адий кой эвлеринден бири эди. Азбар тёрюндеки шу эви ве эв алдындаки софанен азбарнынъ кенарындаки ахырни йигитлик чагъында, ыргъатлыккъа алынмаздан бир йыл эвель къургъан эди. Тыпкмы озю киби фукъаре койлю — къомшу Қъурон аканынъ къызы Каримагъа эвледжек олды. Лякин о 1916 сенеси ыргъатлыккъа алынды ве арадан эки йыл кечкен сонъ, озь коюне къайтып кельгенде той устуне келип чыкты: Қъурон ака къызыны Нарходжабейге дёрдинджи апайы оларакъ берген экен. Исакъ да «такъдирге боюн эгген» йигитлерден дегил экен. Хусусан, Кариманы севгени, ят ерлерде серсерийликте ай-кунъ сайып эки йыл кечиргени ичюн: «Ятып къалгъандже, атып къал!» — дегенлери киби, анасы иле той олаяткъан азбаргъа барып, Кариманы гизлиден бир четке алып чыкъмаккы анасына риджа эткен. Анасы онынъ риджасыны ерине кетирип, кийинген-къушангъан, хымалангъан Кариманы озен ялысына пешинден етип кетирген. Карима Исакъны корьгеннен онынъ бойнуна сарылып окюр-окюр агълагъан, ич олмадым бир кунъ эвель етип кельмегенине янып-якългъан. Козьлеринден яшлар акъзып, никя къыйылгъаныны, Исакъ ичюн энди ят олгъаныны, озюни артыкъ дерьягъа атмакътан башкъа чаре къалмагъаныны айтып, ялы тарафкъа ынтылгъан... Не япаджагъыны билмей, шашмалап къалгъан Исакъ оны багърына баскъан, агълап бетинден, козьлеринден опыкен ве эвине къайтаргъан... Гъарип анасына эсини джойгъан Кариманы кене той азбарына етеклеп кетирмектен башкъа чареси къалмагъан...

Той сабысы Исакъ азбарда яп-янъгъыз отургъан Қъурон ака иле корюшип ыргъатлыккъа юрген вакъытында сонъки эки йыл зарфында койде олып кечкен вакъиаларны, шу джумледен, Қъурон аканынъ башына тюшкен мусибетлерни де сорап билген. Кечкен къышта Қъурон аканынъ башта бабасы, ондан сонъ анасы вефат эткенлер. Мевталарны джыймакъ ве дженазе мерасимлерини кечирмек ичюн Қъурон ака Нарходжабейден эки дефа одюнчке пара алмагъа меджбур олгъан. Бея янъгъыз кельмей, къошакъ олып келе дегенлери киби, шу къатты къышнынъ сувукъларына даяналмай огюзи де оле. О баарьде бейден кене одюнчке пара ала... Қыскъасы, мына шу борджлары ичюн екяне къызыны бейге бермектен башкъа чареси къалмай...

Исакъ никъиляб олгъанына, бейлернинъ топракъ-сувлары мусадере этилип, фукъарелерге пайлаштырылгъаныны, энди омюр бир тамам башкъа ёлдан кететякъаныны сёйлегенде Қъурон ака: «Орталыкъта шойле лафлар къулаккъа чалына... Қъайдан билейим!» деп омузларыны къысты.

Қъурон аканен олгъан субет Исакънынъ козюни ачты. О эвге къайтып кельген сонъ, анасы пиширген шорбаны ашады да, азбарда тюблери къатып башлагъан тереклерни сувармакъ иле огърашкъан арада Руснеде, Ташкентте корьгенлерини хатырлады ве о ерлерде энди чокътан къайнап-ташкъан никъиляб денъизининъ далгълары аля бу койлерге етип кельмегенини анълады ве бу вазифени беджермек ичюн белъ багълап ишке тюшмек къарарына кельди.

Исакъ шу куню, озю киби он-он беш фукъаре койлюлерни азбарына топлап, гъурбетликте корьгенлерини икяе этти. Зулум пычагъы сюеклерини келип къадалгъан бичарелер топракъ, сувларыны тутып

алмакъле, оларны да озьлери киби чалыштырмагъа меджбур этмек акъкъында Исакънынъ айткъан сёзлерини меракънен динъледилер. Амма иш къолайлыкънен олмайджагъыны, бейлер де эль къавуштырып отурмайджакъларыны, нетиджеде къан тёкюледжегини айтышып, шу-белендилер. Исакъ инкъилябий комитет мейдангъа кетирмекни ве снляланувны теклиф эткенде койлю фукъарелернинъ чокъусы разы олды. Эм ойле комитет мейдангъа кетирильди. Исакъ комитетке ренс оларакъ сайланды ве халкънынъ агъызында онынъ ады «Исакъ акъ-сакъал» олып къалды.

Иште, шимди отуз учъ яшына кельген, къыскъа къара сакъалы ченъгесини ортыкен дюльбер, мазаллы Исакъ акъсакъал инкъилябий комитет чалышып башлагъан куньлерде энди йнгирми едиге адымлагъан, ят эллерден азып-тозып къайтып-кельген, севгилсинден айырылгъан, къыйналгъан бир йнгит эди. О бейлернинъ топракъларыны тартып алып, фукъарелерге пайлаштырып бермек акъкъында хабер учъдёрт кунъ ичинде дагъ койлерине даркъалгъаныны, топракъсыз койлюлерининъ дёрт буджакътан топ-топ олып кельгенини ве бир афта кечкен сонъ, топракъ алмакъ ичюн джедвельге язылгъанларнынъ сайысы бинъден кечерек, чайхане, ёллар, чинарлыкъ, сай бойлары адамларнен толгъаныны аля даа хатырлай. Гъазалкенттен волость иджра комитетинден векиль кельген сонъ, Исакъ акъсакъал инкъилябий комитет азаларынен берабер Нарходжабейнинъ эвине келип, эвининъ янындаки ве тышындаки азбарларны тутып алды ве бейни чагъыртып, онынъ бутюн топракъ-сувлары фукъарелер файдасына мусадере этильгенини, ялынъыз багъдан учъ таноб ернен багъча тёрюндеки бир софалы эв онъа къалдырылгъаныны илян этти. Чагъырувгъа огълу Шерходжанен кельген бей Исакъ акагъа багъырып, агъызына расткельген пис сёзлернен сёгюнип, инкъилябий комитет тутып алгъан балаханадан ачувлы-ачувлы энди. Лякинъ малы-мулькюнден айырылып къаладжагъы оны зияде къоркъузгъан олса керек, сыра-сыра къурулгъан эвлерден бутюн варнетини, апайлары ве бала-чагъаларыны арабаларгъа юкледи, чифт-чифт сыгъырларыны, огюзлерини, къой-эчкилерини ахыр-малханелерден ёлгъа айдап чыкъты. Инкъилябий комитет онъа ялынъыз бир огюз, эки сыгъыр, беш-алты къой-эчки къалдырды. Қъалгъанларыны халкъ файдасына мусадере этти.

Бу вакъианы сейир этип тургъан бинълердже адамлар арасындан зый-чув, алектет, сес-шамата ичинден Нарходжабей арабаларынен чыкъып кеткен сонъ, эки шей малюм олды: бейнинъ уйкен апайы Фатима биби къызы Дильдорнен берабер шу багъча тёрюндеки эвде къалгъан, кучюк апайы Карима исе къачып кеткен...

Азбардаки къалабалыкъта, «копек шорбаджысыны танымагъан» фурсаттан айдалангъан Карима тойдан сонъки бир афта девамында гедже-кунъдюз тюшюнип юрген инетини омюрге кечирди ве багъ-багъча ве дагъ ичинден къачып, севгилсин Исакънынъ эвини кельди де, бей койден чыкъып кеткендже мында гизленип турмакъ мерамы олгъаныны йнгитининъ анасына билъдирди.

Шу куню инкъилябий комитет ерине кой Шурасы тизилип, онъа ренс оларакъ сайлангъан Исакъ ака яры геджеде эвини къайтып кельгенде, софада къара лампанынъ зайыф ярыгъында та къызлыкъ вакъытындан къалгъан гульгюли басма антернини кийген Карима анасынен субетлешип отургъаныны коръди де, санарсынъ ич бир шей олмагъан киби кулюмсиреп селямлашаракъ, чапаныны алмагъа азырлапып тургъан Каримагъа аркъасыны айланды...

... Шундан берли арадан алты йыл кечти. Кариманынъ беш яшына кирген огълу Салиджаннен, бир айлыкъ къунадакъ баласы Алиджан бу эвде, къайипанасынынъ багърында пышылдап, юкълап яталар. Ялынъ-

ыз о теляш ичинде: акъшам ятсы маалинде олып кечкен бир адисе оны пек къоркъузды. Къапы къакъылды... Ич бир ярамайлыкъ тюшюнмеген, софада насылдыр эв ишлеринен огърашкъан Карима азбар къапы янына келип, килитнин ачты. Къапы ачылгъанынен таныш олмагъан насылдыр бир йигитнин элинде пычакъ йылтырады... Карима деръал кенаргъа чекильди ве шу саниде атылгъан пычакънын урюк терегине къадалгъаныны корьди... О элиндеки бош чанакъны йигитнин юзюне фырлатты. Йигит: «Их-х...» деди де, гурс этип йыкъылды. Карима алель-аджеле къапыны япып, килитледи...

Карима дешет ичинде, эль-аягъы йнберилип, алсыз бир вазиятте урюк терегине санчылгъан сюйрю уджлу пычакъкъа тикилип къалды. Эгер бу пычакъ терекке дегиль де, юрегине санчылгъан олса, бир сёзсиз олер эди, явулары оксюз къалыр эдилер. Бойле сувукъ фикир оны аякътан чалды, тизлери букюльди. Бар кучюнен озюни эльге алмагъа арекет этти.

Къапы артында йыкъылгъан йигит котерилип аякъкъа къалкъты, нелердир сёгюне-сёгюне узакълашып кетти...

Шу дакъыкъадан башлап Кариманын юкъусы къачты. Этрафтаки койлерге сыкъ-сыкъ барып, геджелеп къалгъан акъайынын бу гедже эвде олмагъаны зияде сезильди. Эгер Исакъ акъсакъал эвде олгъан олса, къатилни тутып, яхшы этип зыкысыны берир эди. «Олмагъаны да эйилликке экен,— деп тюшюнди Карима.— Я, барып да къапыны акъайы ачкъан олса... Пычакъ онъа санчылыр эди. Кене яхшы Исакъ акъсакъал эвинде ёкъ... Хумсангъа кетти...»

Карима бол мейвалы пытакълары майышкъан сыкъ тереклер арасында мукъайтлыкънен аякъ уджунда юрип кельди де, софа четине отуруп, къапыдан козюни алмады: «Я, къатиль бир даа къайтып кельсе?.. Бу сефер бир озю дегиль, бир къач адам олып кельселер, дувалдан секирип тюшип, Кариманы, балаларны, къайнанаасыны ольдюрселер?..»

Бу къоркъунчлы ве титис ой вакътында, апансыздан Каримагъа насылдыр бир кучь кельди. О акъайынын чюйге илинген бешатар тюфегини алды. Онъа патрон толдуруп, къайышыны омузына кечирип, азбаргъа чыкъты: «Къана бакъайым, къатиллер келип корюнсинлер!»— деп джесаретленди.

Чимян дагълары тёпесинде танъ агъаргъандже о кирпич сыкъмады, азбарны айланып юрди. «Къатиллер акъсакъалнын эвде олмагъаныны билмейлер, гъалиба,— деп тюшюнди Карима.— Эгер билселер, бир даа келир, бала-чагъларнын джанына къаст этер эдилер. Ольдюрер эдилер...»

Шу этрафтаки къоралар артындан хораз сеслери эшитильди. Азбар кошесиндеки тавукъ кумесинде къозлагъан ана тавукълар раатсызланып, къа-къакълап башладылар. Эв сачакълары тюбюнде гогерджинлер гу-гулап сес чыкъардылар. Азбарнын куньдогъуш тарафылдаки юксек юзюм сергисине асылгъан чилтер къафесте Исакъ акъсакъалнын боденелери сайрап башладылар.

Сабанын серишлгинде уянакъта олгъан табият, къушларнын чивильдиси, джевиш тереклери тёпесинде юва къургъап майна къушларнын бульбульге такълид этип сайрагъанлары Кариманын юрегини тычландырды. «Бешатар»ындан патронларыны чыкъарып, тюфекни кене эвельки ерине — чюйге илип къойды.

Карима элине сипирки алып, азбаргъа тёкюльген япракъларны сипирген арада сокъакъта ат туягъынын давушы эшитильди. О башыны котерип, къапы тарафкъа динъленип бакъты ве Исакъ акъсакъалнын минип юрген атыннъ туякъ давушларыны танып, къапы тарафкъа чапты.

Қыпы ачылған сонъ, Исакъ зенгиге аяғыны тиреп, секирип аттан тюшерек, апайындап:

— Сонъ, яхшы ятып турдыңызмы, тынчлыкъмы?— деп сорады.

— Тынчлыкъ...

Исакъ акъсакъал атны азбарға етеклеп киргенинен, Карима чевикликнен югенин онынъ элинен алды ве айваины ахыргъа бағлап чыккъан сонъ, акъайынынъ союномасына ярдым этмеге ашыкты. Онынъ кър-ягъмурларда, кунеште агъарып тюсюни джойған чекменин алып чюйге ильди.

Ёл юрип болдургъан, яваштан сабырнен союнмакъта олған Исакъ акъсакъал урюк терегининъ къабугъына санчылған пычакъны корип, апайынынъ козюне тикильди.

— «Тынчлыкъ» дсгенинъ шуму?— деп сорады.— Ким кельди?

— Бильмейим...

Карима геджеси олып кечкен вакъяны бутюн тафсиллятынен акъайына икяе этти.

— Атны ахырдан алып чыкъ!— эмир этти акъсакъал.

— Къайда, я? Сабалыкъ чай ичсенъиз!— деди Карима акъайынынъ къара сакъалды юзюне айретнен бакъып.— Иш къачмаз!

— Акъсакъалнынъ теляшланувы эп артты. Акъылына кельген сувукъ бир фикирден раатсызланаракъ, юкъусызлыкътан ёргъунлашкъан козлеринен апайына тикилип аджеле сорады:

— Тюневин акъшам устю узунджа бойлу, яш бир муаллим йигит кельмедими?

— Ёкъ...— ахырдан атны етеклеп чыккъан Карима акъайынынъ янына келип токътады.— Насыл муаллим?

— Янғы муаллим... — акъсакъал аткъа мишерек апайына апълатты.— Тюневин саба Алимардан ака Гъазалкенттен телефон этип, Месуд Махкамов деген муаллим аякъмашинанен ёлгъа чыккъаныны айткъан эди. Занымджа, муаллим уйледен сонъ келип чыккъмакъ керек эди. Аселет олған киби, мен де Хумсада ятып къалдым.— Акъсакъал атнынъ югенинен тутып сокъакъкъа чыккъа башлады.— Не де олса, кене бир бахтсызлыкъ олмагъайды...

Акъсакъалнынъ къасвети Кариманы да раатсызлады. О акъайыны озгъарып сокъакъкъа чыккъаракъ:

— Озюнъизге мукъайт олунъыз,— деди.

— Мени къасвет этме!— сонъ акъсакъал апайына:— Къапыны яхшы пекит! Терекке санчылған пычакъкъа тийме! Къысмет олса, уйлекке муаллимни алып келирим. Пиляв азырла!— деди.

Исакъ акъсакъал атына енгильден бир-эки къамчы урып тар, таш тешельген ёл бою ашагъы — Ходжакент гузари тарафкъа чаптырып кетти.

Алтынджы баб

Исакъ акъсакъал гузаргъа якъыплашкъанда атнынъ юрюшини явашлатты. Азбар къапы янында, курсюде тюфегини ташлап, юкъусырап отургъан къаравул Ахмад атанынъ кършысында токътады да уфакъ ташлар тешельген къалдырымгъа эгерден тюшерек онынъ первасыз ве гъамсызлыкънен отургъаныны корип: «Шукюр, тынчлыкъ экен!» деп ойлады. Шай олса да, онынъ кельгенинен абдырап козлерини ачкъан ве тюфегини омузына илип, курсюден къалкъкъан къаравулдан:

— Кимсе кельмедими?— деп сорады.

— Тюневин самоварджы муаллим баланы алып кельди,— Ахмад

ата чокътан тыраш олмагъан гуръ сакъалыны сыйпап, юкъулы сеснен джевап берди.— Самоварджы къайтып кетти, амма, муаллим бала мектепке насыл кирди ве бир даа чыкъмады.

— Сизге узур, къайтынъыз,— деди Исакъ акъсакъал къаравулгъа.— Акъшам эртедже келинъиз!

— Яхшы, акъсакъал.

Ахмад ата тюфегини омузына асып, тик байыр ёл бою кетти. Исакъ акъсакъал араба къапыны артынадже ачып къойды ве атны югенинден етеклеп, азбаргъа кирди.

Бу — дёрт коше кениш азбар Нарходжабейнинъ тышкъы азбары эди. Ёл тарафта — балаханалы мусафирхане, гузардаки чинарлыкъ тарафта — кене балаханалы эки эв ве бойдан-бой софа; дагъ тарафтан узундап-узун ат ахыры; къаршыда исе — ичерки азбарнынъ эвлери, ортасында ичериге кирильген къош къанатлы, дюльбер орьнеклернен безетильген араба къапы. Бу энди мектепнинъ къапысы эди.

«Мектеп ёлу ярамай — джемаат азбарыны кесип кече, — деп тюшонди Исакъ акъсакъал атыны багъламакъ ичюн ахыргъа етеклер экен. — Лякин башкъа насыл ёл олмакъ мумкюн? Арт тарафта — багъча. Сагъ тарафта исе чинарлыкъ — зиярет этильген ер...»

Исакъ акъсакъал ахырдан чыкъаяткъанда къаршысына мектеп къапысыны ачып чыкъаяткъан Месуд расткельди. Онынъ устюнде тринкадан тикильген зарафетли китель ве джиклерни бозулмагъан штан; беллини энли къушакънен сыкъып багълагъан; башында маш тюсте Ташкент такъисен, аякъларында янъы потюклер, элинде къалын дефтер ве къалем.

Месуд азбар ортасыны кестирип чевик адымыларнен юрип кельди де, сагъ элини кокусине къойып, мулайим теменнен:

— Асалоуму алейкум, акъсакъал эмдже! — деп къол узатты.

— Ваалеёкум селям, Месудджан, — Исакъ акъсакъал муаллим йигитнинъ низамнен селямлашувына, низамнен джевап беререк, эки элини узатып, онынънен самимию корюшти. — Насыл, раат юкълап-турдынъызмы?

— Дагъ авасы чокъ аджайип экен, — Месуд алтын танъ нурларында тавланып тургъан кок тюсте дагъ уджларына тикильди. — Дженнет десенъ ери бар!

— Аферин, — Исакъ акъсакъал гузель манзарагъа бакъып зевкълангъан йигитни бироз козетип турды да, мыйыкъ астындан кулип: — Дженнетининъ янында джесеннем олгъаныны да унутманъыз, — деп ташлады.

— Эбет, — Месуднынъ дюльбер козьлери аля даа зевкъланып яна эдилер. — Биз джесеннемни ёкъ этип, дженнет къурмакъ ичюн догъгъан несильмиз!

— Аферин, Месудджан, — Исакъ акъсакъал балахананынъ басамакълары тарафкъа юрди. — Юринъиз, бироз мушавере этейик, субетлешейик. Тюневин Алимардан агъа Гъазалкенттен телефон этти.

— Я, телефонынъз да бармы? — севинип сорады Месуд.

— Бар, кечкен афта теллерини чекип кетирдик. — Исакъ акъсакъал тахта мердивенни гъыджырдагып юкъарыгъа котерильди. Месуд онынъ пешинден чыкъты. — Алимардан агъа сизинъ келеджегинъизни сёйледди. Сиз Макъсудовнынъ огълу экенсиз, я?

— Эбет, онынъ огълу олам.

Балахананынъ сыра-сыра дирекли узун софасына котерильген сонъ, Исакъ акъсакъал джебинден бир топ анахтар чыкъарып, оларнынъ биринен ортадаки къапынынъ килитини ачты.

— Бабанъыз Ходжакентке келип, бизге чокъ акъыллы меслеатлар берген эди. — Исакъ акъсакъал ода ичерсине кирди ве дымыкъкъан

аваны тазертмек ичюн пенджерелерни ачты. Месудны кырмызы басманен ортыюльген стол янындаки курсюге давет этти:— Отурынъыз!

Исакъ акъсакъал озюниъ репслик ерипе — устюнде кырмызы къаплы китаплар, кягъытлар, къалем-дефтерлер яткъан стол къаршысына кечип отургъан сонъ, Месуд столнынъ экинджи къаршысындаки кучюк курсюге отурды.

— Сиз окъума-къ-язмакъны къайда огрендинъиз?

Месуднынъ бу суалине Исакъ акъсакъал джиддий джевап берди:

— Къызыл вагонда.

Месуд анъламады, акъсакъалгъа тааджипленип бакъты.

— Къызыл вагонда, ыргъатлыкъкъа кетяйткъанда ёлбашчымыз — Шамырза адлы ташкентли бир дохтур окъумагъа истегенлерни бир ерге топлап, баягъы дерс берген эди. Иште, о вакъыт мен де «окъумыш» олдым. Сонъра орманда Алексеев деген большевик азачыкъ рус тилини огретти... — Исакъ акъсакъал шу ерде икяесини битирди де, эсас меселеге кечти:— Эвелики муаллимлернинъ ольдюрюльгеннинден хабаринъиз бармы?

— Эбет,— Месуднынъ юзюндеки тебессюм сёнди.— Тек бу вакъыткъадже къатиллернинъ тапылмагъанына акъылым етмей.

— Тапармыз.— Исакъ акъсакъал тюшюнджеге далды.— Дюнь гедже олар кене уджюм эткенлер...

О апайындан эшиткенлерини Месудкъа бутюн тафсилатынен икяе этти.

— Карима апа чанакъны онынъ юзюне фырлаткъанмы?— деп со- рады Месуд меракъланып.— Демек къатилынинъ я юзюнде, я да башын- да яра тамгъасы олмакъ керек,— деди де, атылып аякъкъа къалкъ- ты: — Шу тамгъа къатилни кыдырып тапувда ярдым этер. Оны де- ръал кыдырмакъ керек.

(Девамы бар).

Озъбекчеден **ЧЕРКЕЗ-АЛИ** ве **ШАКИР СЕЛИМОВ**
терджиме этти.

Алим аткъа минди

Роман

Алим пычкыны деръал халатынынъ къолтугы астына кысып, бирден фалташ киби алевленген козылерини пенджереге тикти. Аджеба, демирни кесерми экен? Кескен сойы олса керек, машалла санъа, гузелим! Я онынъ озю бу тарачыкъ пенджереге сыгъармы? Сыгъмаса биле, дивар ташларыны да пычкысынен кесер, керек олса тишлеринен кемпир...

Алим пенджереге барып, башыны ольчештирип бакъкъан арада, кене анахтар тысырдысы эшитилди. Аман керн дѣнип, элине бир парча лизмирли сары отъмек алып, оны иштианен ашап башлады.

Бу кересинде Миша бир озю кирди. О Алимден де эеджанлы эди.

— Алим агъа, Сара ханым сизге асретлик селямыны бильдирди. Буны демир айтмагъалымнынъ себеби бар эди,— деп онынъ элиндеки демир бугъавны ачты.— Исмаиль бу гедже эки атнен сизни Кантар сокъагындаки танышынынъ азбарында беклейджек. Буны Сара айтты. Пычкы ишлетмекни билесинизми?

— Чаресини тапарым,— деди Алим эминликнен.— Я къаравуллар.

— Оларгъа, аз бучукъ олса да, байрамлыкъ спирт берилди. Мен шегиртим де анахтарларыны менде къалдырып, оларгъа барып къошулды. Бу гедже кейф чатаджакълар. Кысмет олса, ярын Зуя орманында корюшпмиз.

— Не, мындан сеп де зувасынъмы?

— Кыачам! Бу геджеден кечн ёкъ, мында мени шек-шубеге алдылар.

— Акъылынъда тут, Миша, кысмет олса, орманда Мемедла агъанынъ дурагында корюшпмиз.

— Мен о ерлерни яхшы билем. Бакъий сагълыкъ, Алим агъа...

Джума куню якъын ве узакъ койлерини бай-мырзалары, губернаторнынъ эмиринен, сабелейин койлюлерни шеэр бетке айдадылар. Даа байрам мамурлигинден айынмагъан шеэр мешанлары да эрте-ярыкъ кийинип-къушанып, сейир этмеге, озьлерине ер алмакъ ичюн, бастырыкъ майданына ашыктылар. Эснафлар, уфакъ-тюфек тюкянджылар, аммаллар ве азбар сиппиджилер озьлерининъ эвлеринде къалдылар.

Мейданнынъ ортасында тазе эмен агъачындан ёнулып-бичилип тикленген дарагъач озюннъ къурбаныны беклемекте эди. Ель эстикче, багъаналар арасында саркъып тургъан ильмекли къалын йип, къурбаныны кендише чагъырып киби, о якъ-бу якъ кетип кельмекте.

Бу джемаат мында ибрет алмакъ ичюн чагъырылды. Мында акъ

Сонъу. Башы учюнджи, дёрдинджи ве бешинджи санларда.

падишанынъ эмирине, онынъ низам ве тертиплерине бойсунмаювнынъ акъибетини косьтереджеклер. Бугунъ «Алим айдамакъ» асыладжакъ!

Мына, джеллятнынъ озю де пейда олды. О къапкъусар черели, къалын билекли, йылтыравукъ таз башлы ве шпшман къурсакълы бир адам эди. Дарагъачкъа асувлы йип тюбюндеки юксек туякълы скемлене ич бир себепсиз аягъынен къакъыштырып йыкъты ве топлангъан джемааткъа котерилип бакъты. Базылары онъа эль шапылдаттылар. Джеллят айны шу скемлене кене озь ерине чекип, онынъ устюнден башыны плъмекке кечирди, эллерини котерип аякъларыны скемле устюнде трампетедай дюмбюрдетип, чалгъан авасына чечётка ойнады.

— Аферин!... Браво!... Маладес!— деп багърышты байлар ве мешаплар табакъасы.— Ойна, даа ойна, санъа акъча берирмиз.

Оларны оюн дегиль де, скемле авдарылгъаны такъдирде джеллятнынъ башына келеджек фелякет меракъландыра эди.

— Ойна, ойна! Секирип ойна!...

Джеллят бетининъ ве тазынынъ терини халатынынъ енъинен сюртип, башыны кене плъмекке сокъты ве аякъларыны къайтадан дюмбюрдетеджекте, мейдан кенарындан тоз къопарып кельмекте олгъан атлы корюльди. Юзлернен адамынынъ башы онъа чевирильди. Хаберджи олса керек. Ингирмиге якъын трампетеджи саф туруп, эллериндеки таячыкъларыны азыр туттылар. Шимди бугъавлы айдамакънынъ озюни де алып келирлер.

Мейданнынъ ортасына вызнен келип кирген ат суръатыны эскильтмек ичюн дарагъач этрафында бир къач кере айлангъан сонъ, джеллятнынъ огюне келип токъталды.

— «Концерт» битти, тюш санадан!— деп джекирди атлы забит ачувисен.— Алим къачкъан. Къана, мындан эпинъиз деф олунъыз!

Халкъ кутълеси, бир сание олса да, гурюльтидай янъгъырагъан къуванч ве шадлыкъ ишдаларынен, тургъан еринде къалды.

— Ахмакълар, сагъырлаштынъызмы не мараз!— деди забит атыны адамлар сюрюси ичине айдап.— Алим зувгъан, алълашылдымы? Ибрет дерси башкъа заманларгъа къалдырылды. Къана, джойылынъ мындан! Трампетеджилер, оларгъа чапып кетюв маршыны чалынъ!...

...Алим ве Усеин Мемедла агъанынъ орман теренлигиндеки эвчингинде танъда пейда олдылар ве бирер фильджан къара къаве ичип, Алим Сараны сорапштыргъан арада, Михаил Петров да келип етти. Албу исе Миша Алимин араштырув сеферлеринде эвельден бир къач кере иштирак эткенинден, бу эвнинъ тургъан ерини биле экен ве бастырыкъ аранындаки атны югенлеп, оны дос-догъру мында айдаштырып кельген.

— Алим агъа, сенинъ ёкълугъынъны анълап, шеэр гарнизонындаки бутюн атлыларны аякъкъа турсаткъандырлар,— деди о.— Шакъа дегиль, беш юз солдат! Башта якъын орманларны ве биринджи небетте Зуя дагъыны тарап-тинтип чыкъарлар. Бу орталыкътап узакълашмакъ керек.

— Азиз къуртарыджым, сен не ерлерге ёл тутасынъ?

— Алим агъа, омюримнинъ сонъунадже сенин олмакъ истейим. Бабамны сархош помещик атып ольдюрген эди. Эвде анам янъгъыз башында къалды.

— Сен даа пек яшсынъ, Миша. Девлет «джинаетчисине» къошулып, джанынъны фида этме. Я ананъ къайда яшай?

— Ораснеде, Орёл шеэри дживарларында...

— Миша, къардашым, эйиси о тарафларда сагъыр бир койге барып ерлеш. Ананъны сонъундан озь янынъа чагъырып алырсынъ. Арбий урбанъны да денъиштирмек керек олур. Айды, сенинъ джан-сакъларынъ шимдилек мен олайым...

Олар алель-аджеле Мемедла агъанен сагълыкълашып, орман бойлап кеттилер. Джыллы бааръ авасынынъ тесиринен гурч, бике, юке, эмен ве къарагъач тереклериндеки бурьлер патлап, энди биринджи уфакъ-тюфек япрачыкълар пейда олгъан. Қыш айларыны узакъ диярларда кечирген чевик къарылгъачлар, пытакъ-пытакътан секириклеп, боджеклерни чёкичлейлер, озьлерининъ тюкенмез челик нагъмелеринен келеяткъан кунешли язны шерефлейлер.

— Акъбардакъ!— деп багъырды Алим баладай къуванып.— Чиченелер де ачкъанлар! Кореснигъизми, меше терегни тюбюнде мисгъамбер къокъулы инджи чечеклерни даллангъан...

О атындан тюшип, абул-къубул бир десте ильк бааръ чечеги топлады ве оларны инджи осюмликлерининъ ешилъ япракъларына орап, къынаппен сыкътырып багълады.

— Усени, достым, ялварам санъа, чаресин олса бу дестени Сарагъа берирсинъ. Не нчюндир бильмем, чечек корьген сайын козьлеримде ёсмам джанлана.

Учъ атлы орманнынъ сонъунадже берабер кеттилер.

— Сара шеэрде къалдымы?

— Ефетнинъ огълу Майкъапар тюневин оны геджейлейини каретасынен Қъарасувгъа озгъарды.

— Майкъапармы?— деди Алим сия козьлерини телашпен Усениге тикип.— Ёкъса?...

— Раатсызланма, достым, тек Сара дегиль, Бабахайнынъ озю де шу парахордан вазкечти. Сарагъа тюневин мытлакъа полислерининъ козюнден чекильмек керек эди. Ефетке озю риджа эткен... Валлан, башында бу маджара олмагъан олса, къызынынъ сагълыгъы ашкъына, Бабахай санъа киевим демене де разы олур эди.

— Усени, ташла шакъаны. Туткъан ёлума мен шимди де пешман олмадым. Бу ёлнынъ сонъу-ахыры корюльмесе де, омюримни къайтадан башламакъ керек олса, кене бу ёлгъа минер эдим. Анама селям айт, огълунъ сагъ-селяметтир, гедже-куньдюз сени тюшюне де. Чечеклерни де унутма. Биз Мишанен чёлликке далармыз. Айды, бир даа корюшкендже, бакъый сагълыкъ...

Алимнен Миша ёлсыз дере-тёпелерден, багъ-багъчалардан кечип, къаш къаранлыгъы къоюра башлагъан вакъытларда Феодосиянынъ шималь бетлериндеки Учкъую койининъ кенарына келип еттилер. Атлы йигитлерден бири: «Мен Алимим, алла мусафирини бир геджеге къабул этмейсинъизми?» дегенинен, азбарда маджар огюзлерини тувараяткъан сабанджы чевре этрафына бакъып алгъан сонъ:

— Хош сефагъа кельдинъиз, огъуларым! Атларынъызны мен озюм гизлерим,— деп, оларны якъын тувгъанлары киби джам софалы буюк бир одагъа алып кирди.— Эй, Гульшерфе, къайда къалдынъ, эвимизге Алимнинъ озю буюрды.

Олар диварястыкълы миндерлерге чёкип отурдылар.

— Бирн-биринден мазалы беш огълум бар!— деди къарт къонакъбай макътанып.— Эвли-баркъылылар, амма къомшу олып турамыз. Оларнынъ тиллеринде сен сакъыз олдынъ, къардашым. Эгер келип сени озъ козьлеринен корьмелерине разы олсанъ, о вакъыт мен мына шимди оларны...

— Озюнъиз ольчеп-бичинъ, мутерем къонакъбай, сизге зарар кельмейджек олса, буюрсынлар...

Қъарт къонакъбай къапыдан къуванчпен чыкъкъан арада, янаша одадан къаве табагъынен узун бойлу бир къартый келип кирди. Атлыларны о пенджеренен бакъып корьген эди.

— Хош кельдинъиз, огъуларым!— деди о муляйим бир давушпен ве фильджанларны мусафирлерининъ огюндеки къонагъа ерлештирип,

тынч, айдын козылеринен оларны сюзип алды.— Бизим къарт айтмагъан олса да, сенинъ Алим олгъанынъны бир кереден анъладым, огълум. Якъан эйиликлерини эшиткен сайын козылеримде сен киби далфидан бойлу, дюльбер черели бир йигит джанлана эди. Алла санъа узун омюрлер къысмет этсин, къазалардан-белялардан сакъласын. Огълучыгъым ред этме, мына бу амелиени юрегинъ устюнде ташы. Оны джумаджами имамына махсус сен ичюн яздыргъан эдим. Умют дюньясы, бельки чареси олур да, озюне берирум, деген эдим.

Амелие узун йипиш йипли тегерек ез къутучыкънынъ ичинде эди.

— Сагъ олунъыз, къартийим, эвлятларынъызгъа, торунларынъызгъа бахтиярлыкъ къысмет олсун!— деди Алим амелиени бойнуна кечирип.

— Айтынъ огълуларым, джанынъыз не истей, сизге оджакъта насыл бир емеклер пиширейим? Бизим къарт даа тюневин къысыр къойымызны сойды. Шукюрлер олсун, алты джан олып ишлейлер, куню-куню не ете иште... Яшыгдаки огълан аякъташынъ олса керек.

— Аякъташымдыр, къартийим. Мени зиндандан къуртарды. Оны тувгъан ерлерине озгъарам.

— Япылгъан эйилик яхшылыкънен ярашыр, огълум. Бир кунь ола санъа да ана-баба къанаты астында яшамакъ насип олсун...

Къартий кене янаша одагъа чыкъты. Чокъкъа бармадан андан къавурылгъан эт къокъусы келип башлагъан бир вакъытта, ичери къонакъбай ве онынъ пешинден огълулары сюрюшип кирдилер. Олар, акъыкъатен, бири-биринден кельпентли ве сыджакъ къанлы йигитлер эдилер. Селям-келямдан сонъ, олардан энъ уйкени айтты:

— Алим агъа, биз озъарамыз сёз бирликке кельдик, разы олсанъыз, беш агъа-къардаш сизге къошуладжакъмыз!

— Бала-чагъанъыз бармы?

— Менде дёрт дане. Къардашларымда да бирер сюрю.

— Балаларгъа языкъ... Бильсенъиз керек, меним джаным къыл устюнде асувлы тура. Тутунгъан ишим пек телюкелн, мени дарагъач беклей...

Эки дост шу геджени тынчылыкъта кечирдилер. Экинджи куннинъ сааринде Алим ве Миша къонакъбайнынъ устра пычагъынен бири-бирининъ сакъалыны алып ве онынъ огълуларындан джыйыштырылып кетирилген урбаларгъа къушанып, ёлларына ич бир маннасыз реван олдылар. Губернаторнынъ теляш къопарыджы эмирлери даа бу якъларгъа келип етмесе керек. Олар увалар ве энишликлер ичинден, чёллер ортасында котерилип тургъан тёпе ве къургъанлар артындан гизленип кеткенлеринден, ёлда ич бир дубарагъа огърамадылар. Къонакъбайнынъ ёллыкъ берген чантасындаки отъмек ве къакъач оларгъа эки кунъге — Ор къапысына баргъандже етти. Ялынъыз сувдан замет чектилер. Ёлларында расткельген гольчиклердеки сув тузлы эди.

— Сагълыкълашмакъ вакъыты кельди, достым,— деди Алим Сиваш ялысындаки тарачыкъ ёлнынъ эндегинде аттан тюшип.— Янъы урбанъ, хусусан къаракуль къалпагъынъ санъа пек яраша. Оны омюрбилля сагълыкъ-селяметликте ташы. Ярым ададан чыкъып, Украинна топрагъына аякъ баскъанынънен, андаки шайлы къызлар сени челек челек салкъын сувнен сыйларлар. Сакът ол, олардан бирине урунып, ёлдан къалма,— деп кульдн.

Олар экиси де аз бир вакъыт Сиваш ялысында сусып отурдылар.

— Миша, манъа мектюп язарсынъмы?

— Джан-къурбан, Алим агъа, лякин къайдаларгъа язайым?...

Эм, акъыкъатен, ери-дурагъы олмагъан адамгъа мектюп язылырмы?

— Қъарасувбазаргъа, Бабовичнинъ къызы Сарагъа, деп язарсынъ.

Амма мектюпте озь адресинъни кьойма, адымны да анъма.

— Не ичюн?

— Кьокъунъны алырлар, сени излеп тапарлар...

Шу куньден сонъ баягъы вакъытлар Алимниъ сергузештлери акъкъында янгы хаберлер эшитилъмедн. Эвеллери койкеит я да шеэр сакинлери озь аралары расткелишкенде лакъырдыгъа «эшиттинъми, Алим фелянча койде тюгенче байныпъ...» деп башлай иселер, энди бу субетлернинъ мундериджеси кечмиш замангъа айланды: «Хабериъ бармы, Алим якъалангъан эмиш, падишадан джеза эмири кельгендже, оны бастырыкъта джезалап тутаджакъ эмишлер», «Мен эмиш-демишлерге инангъан адам дегилим! Сен манъа байларнынъ уйдургъан мартавалыны окъума. Алим иляий бир адамдыр, дюнья тургъандже тураджакъ!».

Ойлеми-дегилъми, лякин эвеллери эвлеринден чыкъмагъа кьоркъкъан мырзалар, туджджарлар ве базиргяилар кене фйтонларыны, талекелерини ектирип, яиларына джансакъларларыны алмадан, шеэр-шеэрден къатнап, узакъ-якъын той-зияфетлерде гезип башладылар.

Алимниъ къайтадан тутулгъанына Джелял мырза да инанмай эди. Онынъ зиндандан къачкъанына мырзалар тухумындап ялынъыз о къуванана эди. Эм ойле бир къуванды ки, шу кунинъ озюнде Симферополь базарындаки шарап ахырындан бутюн метилерни мейдан бир ерге чыкъартып, базар джемаатыны бедава шараппен сыйлагъан эди. Акъшамында исе «сый магъаричи» ичюн полисмейстерден къатты джеза ашаса да, шадлыгъы ексилъмедн. Аксинне, озюнинъ баштакълар сюрюсине беш-он атлы даа кьошты, Алимни кьыдыргъандан олып, шимди орталыкъны кыйыр-чыйыр этип юрмектелер. Кимерде, джанлары сыкъылгъанда, узакъ месафелерден бири-бирини нишангъа алып аталар. Бу «талимлер» кетишатында олардан бири козьсиз къалды, экинджики де шимди акъсап, топаллап юре.

Джелял мырза бундан бир ай эвельси Къара мырзанен Меравинниъ къавехансинде расткелишкен эди. Энди сюмелеген ве мерум базиргян бабасынынъ амель дефтерини къарыштырып, бабасына борджлы къалгъанларнынъ пешинден чапкъалап юрге меджбур олгъан Къара мырза, буюк мешребеден башбуза сюзип, этрафындаки айдут черели адамларгъа къураштыргъан сеферлерининъ эльверншлигини агъыз патлатып икье этмекте эди.

— Олян, батырлар-батыры, Алимге къаршы курешмек энди сен киби онъмазгъа къалдымы?— деди Джелял мырза куле-куле.

Къара мырза индемеден къадифе кисесини чыкъарды, андаки кумюшлик кягъыт парагъа тютюн сарып, оны чакъмакъ ташынен думаплатты ве бир къач кере чеккен сонъ, ачувлы оппа козьлерини Джелял мырзагъа тикти:

— Эбет, онынъ джанына мен етеджем, бунъа дееджегинъ бармы?

— Бар!— деди Джелял мырза ве о да джебинден пускюлли кисесини чыкъарды, он кумюшлик ешилъ кягъыткъа агъыр-сабыр тютюн кьойып, оны серникнен якъты.— Джесюр адам экенсинъ Къара мырза, лякин не ичюндир бильмем, бастырыкъта Алимге йымшакъ ерлерини юмрукънен эдиргенсинъ. Ярашты гъалиба, энди ачыкъ мейданда онъа къабыргъаларыны сайдыраджакъсынъмы?

— О кереси кьолайыны кетирип, Алим силиштирди, бу кересинде невбет менимки оладжакъ. Бильмиш ол, маджаргъа огюз ерине ич бир вакъыт скильмем. Онынъ озюни талекеме ат ерине екер де, бабам сени, къамчылай-къамчылай полисмейстериниъ узуруна алып келирим. Анълашылдымы, кьопайчора Кипчакский?

Софра башындакилер къахкъаха котерип кульдилер. «Огюз» месе-леси антылгъанынен, къызматабан Кипчакскийнинъ ачувы богъазына келип ныхтланды ве не япаджагъыны бильмегеннен, сагъ элнин салмакълап, панджа кенишлигиндеки шамарыны Къара мырзанынъ янагъына яндырды.

— Котеклешмек истейсинъми, колек огълу колек,— деп, Къара мырза ве онынъ аякъташлары бир кереден аякъкъа атылып турдылар.

— Бусы къавиль багълав шамарыдыр. Алимни къавиллешип тутаджакъмыз,— деди котеклешмеге козь батырмагъан Кипчакский.— Оны башта сен тутсанъ, шамарны янагъыма силиштирип керн къайтарысынъ. Истесенъ, беш-он шамар даа къошарсынъ. Лякин, умют этме, оны мен тутаджакъым! О вакъыт экинъизни де бир джелътирменге екип, тобулгъымнен ананъызны-олюнъизни айдарым. Бойле джезагъа разысынъмы?

— Разым! Амма бильмиш ол, онынъ башына ильмекни мына бу арсланларнен башта мен кечиреджегим. Джезанъны чекмеге разысынъмы?

— Насыл джеза?

— Толып-ташкъан кенефимни къопкъанен бошатырынъ...

... Даа кеченлерде губернатор падишанынъ озюнден къатты косътериш алды: зат алийлерни оны энъ яман сёзлернен первасызлыкъта, анкъавлыкъта, ачыкъагъызлыкъта къабаатлап, «юкъу серсемлиги бейутлигинде олгъан» бу юксек рутбели хадимине «оль-къал айдамакъны тирн тутмакъны ве махкеме шеренинъ джеза укюми шахсен онынъ тасдыкъына берильмесини» эмир этти. Этти амма, орталыкъта Алимнинъ озю ёкъ эди. Санарсынъ ер ярылгъан да, онынъ тюбюне батып кеткен. Ярым аданынъ бутюн кошелеринде текрар аякъкъа котерильген полис ве жандарм мемурылары, оларнынъ мааллердеки козетиджилери ве джасуслары, ялы бою койлеринден чыкъмагъан рум ротасынынъ аскерлери, чёлликте ат ойнаткъан арнаутлар аскерлери «февкъуль-аде чарелер корьгенлери» акъкъында оны хабердар этип турсалар да, Алимнинъ изине тюшип оламадылар. Керчек, олар арасында шек-шубе догъурыджы рапортлар да бар: сонъки эки ай ичинде ярым аданынъ хусусан чёлъ виллетлеринде учъ бейликнинъ азбар къаралтылары туташтырылып, олардаки бей сарайларынынъ, ахыр ве килерлерининъ тютюни авагъа савурылгъан. Янгъынларнынъ себеплерини тешкерюв изаатларында айтылгъанларына коре, янгъан эвлерининъ сёндирильмесине, къаралты хызметчилеринден башкъа, ич бир койлю ярдым этмеген. «Бедава темашаны сейир этер киби», чет буджакътан бакъып тургъанлар. Олардан соралгъанда исе, эписи сёз бирлик олып, «корьмедим», «бильмейим», «чёлъде иште эдим» дегенлер. «Я сен къаралты азбарында эдинъ, янгъынны сёндирмеге не ичюн сув ташымадынъ?» деген суаллерге чокъусы: «Чёлъде сув къайдан кельсин,— деп джеватлангъанлар.— Ашымызны бакъа ятакъларындаки тузлы сувнен пиширемиз.»

Бельгисизлик июльнинъ орталарынадже девам этти. Сонъ, энди текмиль джанлангъан ве берекеет асыл этеяткъан табиятнен бир вакъытта, ёкъсулларнынъ ой-фикирлери де гъайры баштан къозгъалгъан киби олды. Агъыз-агъыздан кене эмиш-демишлер юрип башлады. Алимни Евпатория орталыкъларында корьгенлер. Онынъ пешинден излеп юрген байлардан Зумбиловнынъ тозлаторусыны тутып алгъан да, шимди кой-койден долашып: «Бейлерининъ мулъкю къан-тер тёкип къазангъан малынъыздыр, оларны кендинъизге къайтарып алынъыз» дей экен. Онынъ тозлаторусы пек чалыкъ бир айван экен. Оны ель киби дагълардан, орманлардан учурып, истеген ерине алып бара экен. Сонъки айтымларгъа коре, кечкен джума куню Алим чёлъ ичиндеки

чадырларда яшагъан къоранталарнынъ акъсакъалларыны янына алгъанда, оларнен купс-кунъдюз Копюрли койнынъ джамисине барып кирген. Мемнш Челеби де анда экен. Алим минберде джума ваазыны окъу-макъта олгъан молланынъ огюне кече де:

— Багъышланъыз менн, койдешлерим, бойле япмаз эдим амма, сизлерин бойле топлы алда ялынъыз джамиде расткетирмек мумкюн,— деген.— Бу койден къувулгъан эски койдешлериннъизни де яныма алып кельдим. Олар тексакъал мынавы айдутнынъ себебинден эв-баркъларын-дан марум олдылар, аяз къышта, язнынъ чиллесинде там-такъыр тогъайларда чекишселер. Бильсенъиз керек, мен даа ич кимсенинъ джанына къасд эйлемедим. Лякин бу мелъушынъ джанына, мубарек джамин ичинде олса да, не къуршунымны ве не де пычагъымны аямам,— деп пыштавыны терн къылыфтап чыкъаргъан.— Мемнш Челеби, айт бакъайым, игренч къанынынен бу мукъаддес джамини арамлайджакъ-сынъмы, ёкъса факъыр-фукъарелерге оларнынъ къануний топракъла-рыны къайтарып береджексинъми? Бильмиш ол, мында «э» деп, джамиден чыкъкъан сонъ сатлыкъ акимлернен иш кореджек олсанъ, мен сени ер астындан да къыдырып тапарым. Озюнъ билесинъ, сенинъ кольмегинъде Меръем аптечигимнинъ, раметли бабамнынъ ал къаны бар. Гебермек истемесенъ, минбердеки къуран азмишанынъ элинъе ал ве оны учъ кере оипп, айткъанларымны япаджагъынъа тевбе эт. Тез ол, вакъытым битетыр: бир... эки...

Къоркъусындан отю патлайызгъан Мемнш Челеби:

— Токъта, токъта, атма!— деп, минберге чапып чыкъкъан да, къура-ны оипп, манълайына кетирген сонъ, шойле деген:

— Джемаат, багъышланъыз менн, насип олса обир дюньягъа озъ эджелимнен кетейим. Бугунъден отеде эпинъиз озъ эвлеринъизге къайтып кирип, топракъларынынъизны сачып-экинъ. Ант-емин этип айтам, бугунъден сонъ, сизге ич бир давам ёкътыр...

Алим даа баягъы бир вакъыт тутулмаз олды. Ондаки, акыкъатен, «илянй» бир кучъ эди. Асырларнен истипдат эскенджеси астында иш-леген джарлылар Алим шахсында озълерининъ бирден-бир азатчыла-рыны корип, оны юреклерининъ тёрюне ерлештирген ве Алимни гиз-лемекни, эллеринден кельген ярдымны косьтермекни озълерининъ мукъаддес боюн-борджлары деп сая эдилер.

... Бугунъ о Къарадагънынъ чытырманлыгъындан чыкъып, Отуз койине якъынлашайткъанда, Феодосиядан Судакъкъа кеткен ёлдан вызнен кельмекте олгъан учъ атлы, зонтикли файтонны корип къалды. Аджеба язнынъ чиллесинде терге пишип, тоз юткъан бу дженап ким экен? Шу орталыкълардаки ёлларда пейда олмакъ пек телюкелн олса да, Алим тозлаторунынъ башыны къайырып, дос-догъру файтоннынъ огюне келип чыкъты.

— Токъта!— деп багъырды о эмир давушынен арабаджыгъа.— Файтондаки дженап кимдир?

Араба токътады. Файтондаки гуръ, къабарыкъ сачлы, чот сакъал-лы, алтын пенселен адам башыны зонтик тюбюнден узатып, ачувлы мавы козьлерини Алимге тикти.

— Айтчы, ёлдан кечкен арабаны токътатмагъа сенинъ не акъ-къынъ бар?— деди о къалып ве серт бир давушнен.

— Мен Алимим!

— Адынънен къарт ол, къардашым. Бу адны эшиткен эдим. Чокъ шейлер эшиттим... Мен исе князь Голициним! Лев Сергеевич. Бельки биледирсинъ?

Алим шашып къалды. Албу исе онынъ огюндеки мына бу адам Судакъ ялысындаки къоджаман дагъны тештирип, онынъ ичинде къо-джаман шарап ахыры ясаткъан, юзлернен десатине багъ къаздырып,

топраксыз койлюлерге иш ве кечиниш берген бир зат экен! Ыргатларнын айтканларына коре, йыл он эки ай оларнен берабер багъ къаза, кутюк отурта ве пытай, пич ала ве юзюм джыя экен. Оларнын къазанчларыны вакъыты-вакътында ич бир капиклерини тутмадан тейлей экен.

— Къардашым, арабамны нафиле токътатмагъандырсынъ, сыкълет бир арджынъ бардыр,— деди Алмининъ ойларгъа далгъаныны эслеген Голицин.— Утанма, айт, белъки сапъа пара керек олып къалгъандыр?

— Мен парасыз яшайым, Голицин агъа,— деди Алм миннетдарлыкънен янгъырагъан сакни бир давушнен.— Койлюлерге косьтерип кельген мераметли мунасебетлериниш ичюн мен озюм борджлым. Келинъ, биринджи корюшювинизиниш хатирде къалмасы ичюн къалпакъ денъиштирейик,— деп, къалпагыны онъа узатты ве оннынъ алып, озь башына кийди.

— Голицин агъа, меним къалпагым сизге пек яраша. Валлан, деликъанлы бир яш олдыгъыз! Оны парлагъандже кийип юрьмек кысмет олсун.

— Сагъ ол, къардашым. Корюшкенимизге мен де пек къуwandым. Ёлынъ къайда?

— Алла билсин.. Голицин агъа, Кефе ялысында бунджа арбий гемилер не ичюн топланды?

— Ярын анда той бар. Рессам Иван Константинович Айвазовский эвлениджек. Гемилерден топ атып, той мерасимини хайырлайджакълар.

— Керчекми?! Языкъ, бойле усть-башнен тойгъа барылырмы?— деп, Алм теренден кокус кечирди.

— Сен не, тойгъа бараджакъ оласынъмы?— деди Лев Сергеевич шашкынлыкънен.— Къоркъмайсынъмы? Келин-киев арабасыны Шейх-Мамайгъа юзлернен мусафирлер, атлы офицерлер озгъараджакъ. Айды, оларнын арасында барсын бир дане айдамакъ да олсун, той даа зияде гурьдели кечер,— деди о гудюрдили давушнен кулип.— Халкъ агъызында «Аванес агъа» адынен тесни олып къалгъан бу мешур зат танышынъмы?

Алм индемеди.

— Эльбет, Иван Константинович гъает бир алидженап адамдыр. Денъизджи рессам оларакъ намы бутюн дюньягъа кеткенине бакъмадан, тувгъан шеэрини де унутмады, оннынъ эалисине буюк эйиликлер япты. Сеиниш тойгъа бармакъ мерамынъны мен де бегенем, амма пек сакът ол, эйилик япаджакъ олып, дубарагъа огърама. Озюндеки йигитликке базанып, анда мытлакъа Аванеске корюнип алайым десенъ, бу гедже кеч мааллерде Судакъкъа буюр. Байрамлыкъ урбанъ да, той бахшышынъ да «Енъи адем» шарап ахырынынъ къаравулында олур. Эр итималгъа къаршы, къаравулгъа адынъны айтма. «Голицин дженепларынынъ эмиринен, сизге алла мусафирни олып кельдим» — дерсинъ... Къардашым, сеиниш туткан ёлунъ юрсгимизге чокъ ятмаса да, алидженап ишетлеринъ намуслы адамларны къуwandыра. Биз, гизли-яшырып олса да, санъа гъурурланамыз. Айды, сагълыкънен къал, къардашым...

Экинджи куниниш сабасы уфакъ виляет шеэри Феодосия узакъ Петроград ве Москвадан, Украина ве Белоруссенинъ чешит ерлеринден, ярым аданынъ десрлик бутюн кошелеринден кельген тасвирий санаат мухлислеринен толып-ташты. Олар арасында гемилерден кийинип-къушанып ялыгъа чыккъан денъизджилер де пек чокъ эди. Шеэриниш тарачыкъ сокъакъларында чешит бичимлердеки карсталар, файтонлар, джуйрюк атлар екильген талекелер ве саде арабалар пейда олдылар.

Къушлукъ мааллеринде гемплерден атылгъан топларнынъ гурюльтиси этраф дагъларгъа урунаракъ, акс седалары семада янгъырап тургъан бир вакъытта, бутюн арекет шеэрининъ меркезиндеки эрмени кильсесине догърулды. Анда киевнен-келиннинъ никях дуалары окъулып башлады. Чевре-четтеки сокъакъ ве мейданларны арабалар, пияделер ве кой-кентлерден кийинип кельген атлы йнгитлер сарып алдылар.

Дуа тез битти. Джемаат бири-бирини сыкъыштырып, кильседен чыкъмакъта олгъан къара костюмли, йнпек шеритли, бутюн кокюси орденлернен къаплы Иван Константиновичке ве онынъ къолтугъындаки баштан-аякъ ап-акъ кийинген, юзюни йнпек марамапен оръкен келинге ёл ачтылар.

Келин-киев даа якъынларда ясалгъан ве шимди кунеш нурларында балкъ-балкъ парылдагъан каретагъа минип, башта олар кочътылер. Шеэр сокъакъларындан чыкъкъандже той джемаатыны азбарларда, чардакъларда, топракъ дамларда топлангъан бинълернен къадын-къызлар, яш-явкъа, эсли-башлы, бала-чагъа озгъарды. Олар эллериндеки гуль ве чечек дестелерини, нагъышлы явлыкъ ве чешит ренкли чемберлерни каретагъа козьлеп аттылар. Бир чокълары келин арабасынынъ огюне чыкъып, богъдай ве арпа септилер.

— Иван, бу насыл бир адеттир?— деп сорады каретанынъ пендже-ресинден бакъмакъта олгъан келин.

— Бу пек дюльбер бир аныанедир, джаным. Олар бизге онъгъанлыкъ, бахтиярлыкъ ве огъурлы омюрлер тилейлер.

Къалабалыкъ той мерасими бираздан чёлу ёлуна чыкъып, арабалар ве атлылар зынджыр алкъалары киби узанып кеттилер. Энь арттан джаяв-джалпылар кельмекте эди. Атлылардан бири каретагъа якъынлашып, къойнундан къавалыны чыкъарды ве назик бир давушнен «Бей огълунынъ сарайлары» эгисини сызгъыртты. Сонъ, эшитиле-джек тарзда октемли бир сеснен айтты:

— Хатиринъдеми, Аванес агъа?

Шу ан каретанынъ къапысы ачылып, Иван Константиновичнинъ тебессумли чырайы корюнди. Эльбет, олар той-джыйыларда расткелишкенде, джемаатнынъ риджасынен, бу аваны кемане ве къавалнен чала эдилер. Иван Константинович танышынен селямлашып, къапыны орътеджек арада, козьлерине авлакъта пейда олгъан тоз уйрюми чалынды. Уйрюм джанлы бир ёлакъ киби созулып, той мерасимине догърулды ве чокъкъа бармадан, тоз къопарып кельмекте олгъан атлы сечильди. Лякин онъа ич кимсе къулакъ асмады, чюнки Шейх-Мамайда оладжакъ ат къошуларына деп, койлерден эп кельмекте олгъан деликъанлылар той сюрюсине къошулып, башларына ренкли явлыкълар багълангъан атларыны о якъ-бу якъ чаптырып юре эдилер.

Къапы къапалды. Чокъкъа бармадан, башында сачакълы акъ къалпакъ, сыртында къара бюрк, патронташлы черкез урбасы олгъан атлы адам каретанынъ янашасына келип токъталды.

— Селям алейкум, Аванес агъа?— Къапы текрар ачылды.— Тойынъыз хайырлы олсун, Аванес агъа? Келин ханым мына бу къызчыкъмы?— деди о козьлеринен онынъ янындаки къызны косътерип.

Киев бала Алиминъ эслегенинен, къуванчлы чересин бир кереден ап-акъ кесильди.

— Эльбет... эльбет, келин... Мадмуазель Гревс Юлия Яковлевна...

— Хайырлайым, Аванес агъа, адым аткъан топрагъынъызгъа алтын йылдызлар сепильсин,— деп, Алим къойнундан топузлы бем-безд нагъышлы бир пошу чыкъарып, келининъ тизлери устуне джайып къойды.

Каретаны шу ан атлы офицерлер сарып алдылар. Олар сачакълы

къалпакълыгъа шек-шубе толу козьлерини балкъылдатсалар да, киевнен келинде теляшланув сезмегенлеринден, субетке къарышмакъны эдебсизлик сайдылар. Айвазовский башыны Алимге созып, эп йыгъылмакъта олгъан атлыларны ишарет этип, ялынъыз онъа эшитилир бир давушнен пышылдады:

— Сагъ ол, достум, санъа гъает миннетдарым. Сездинъми, къокъунъны алып, борюлер айынып башладылар? Мукъайт ол, парчаларлар...

Демиден берли Алимнинъ этрафында доланып, онынъ сачакълы къалпакъ тюбюндеки бетини коръмеге тырышкъан арнавутлар юзбашы Ахмед бей Сулейман, къалпакълы адам еринден кочъкенинен, янындаки аскерлерге хытап этип «Алим!» деп багъырды ве атыны деръал онынъ пешинден чаптырды. Онъа бир къач солдат ве офицер даа къошулдылар. Тезден олар ат туякълары тозы ичинде гъайып олдылар. О тарафтан пыштав сеслери эшитилди.

Чѣль бойлап узанып кеткен той мерасими аз бир вакъыт токъталгъан киби олды. Эр кеснинъ козю узакълашмакъта олгъан тоз уйрюмлерине тикленди. Теляшлы «Алим» сѣзю шемшек тезлигинен бутюн кутълеге барып етти. Юлия ханым киевден сорады:

— Айтчы, Ваня, бу халкъ неге абдырады? Алим дегенлерни ким ола?

— Алим дегенлерни, джаным, бу ярым адада йигитлернинъ йигитидир. Тизлеринъ устюндеки пошу онынъ бахшышыдыр. Коръдинъми, манъа той хайырламакъ ичюн, озюни атешке ташлады. Аферин, йигитке!...

Иван Константинович Алимнинъ къачып къуртуладжагъына эмики эди. Шунунъ ичюн де той агъасы вазифесиндеки Серопкъа эмир этти: — Арабалар кочъсинлер!...

Елнынъ ярысы энди кечильген эди. Авлакълардаки тоз думаны авагъа синъип, атлылар козьден гъайып олгъан сонъ, арекет тезлешти: Шейх-Мамайда оларны той зияфети, куреш ве ат къошусы темашалары, артистлерининъ ве чалгъыджыларнынъ чыкъышлары беклей эди.

Алимнинъ пешинден къувып кеткен атлылар керни къайтмадылар. Шейх-Мамай ве Шейх-Али койлерни дживарларындан кечейткъанда излейиджилерининъ артларындан етип кельген беш-он атлы даа оларгъа къошулды. Юзбашы Ахмед бей Сулейман етекчилигиндеки излейиджилер экишер-учер болунип, атларыны тараф-тараф чаптырдылар.

Алим юзбашынынъ мерамыны тез анълады, тозлаторуны бар кучюнен айдаштырып, олардан узакълашмагъа тырышты.

Чѣль тер-тегиз аланлыкъ эди. Алимнинъ пешинден къалмагъан атлылар энди дѣрт бир тарафтан сюрюшип кельмекте эдилер. Лячаре чѣльден чыкъмакъ ве онъайтлы ерлерден биринде гизленмек керек эди.

Ниает, Қъаракъую, Ишун ве Мелек койлерини кечкен сонъ, авлакъта Қъарасув орманлары къарарды.

Онынъ козьлеринде кене Юлия ханым джанланды. Эля козъю, сарышын бетли бу къыз тыпкъы онынъ Сарасына бенъзей. Бою, табияты, давушы насыл экен? Итимал, онынъ севимлиси киби, Юлия да сѣзлерини эзгинен айтадыр. Аванес агъа, акъыкъатен, бахт йылдызы тюбюнде догъгъан. Алла оларгъа узун ве муаббет яшайышлар къысмет этсин...

Бирден патлав асыл олды. Сонъ бир даа текрарланды. Экинджи кересинде Алимнинъ сагъ омузына токъмакъ урулгъандай олды. Элини узатып бакъса, пармакълары къанланды. Демек, артындан етсеытырлар.

— Ну-о — ну-о! деп багъырды о аякъларыны атнынъ къурсагъына къакъыштырып. — Ну-о, тувгъанчыгъым...

Атнынъ туякълары ерге тиймегендай, олдылар, дерсинъ учып кете.

Лякин излейиджилер де ондан узюльмейлер. Олардан бир кьачы кьуршун месафесине якьынлаштылар, лякин атмайлар. Падиша «айдамакъ» тири тутулсып, деген. Алим тозлаторуны оларгъа кьаршы бурып, озю атеш ачаджакъ олды, лякин бу мерамдан шу дакъкъасы вазкечип, ёлуны девам этти. «Козьленмеден атылгъан кьуршун сокьур бир шейтандыр, аягъына я да кьолуна дегиль, юрегине, башына барып саплапыр,— деди о.— Меним антым бар, джаным кьыл уджына асылып кьалса да, адам ольдюрмейджем. Оларнынъкинн ярадан акъ таала азретлери алсын...»

Мына орман этегиндеки сийрек-сепелек биринджи тереклер. Тезден чытырман эменлик, юкелик, ювезлик башлар. Онынъ ичине кирген сонъ Алимни тапса алсынлар!

— Ну-о!...

Зорнен нефес алып-бермекте олгъан ат тёпеликке тырмашып башлады. Даа экинди мааллери олса да, куньдюзлери биле чокъ ярыкъ олмагъан орманнынъ ичи энди зифт кьаранлыкъ эди. Пытакъларыны ерге саркьыткъан сыкъ тереклер арасындан шорбаджысыны алып бармакъта олгъан атнынъ кьопаргъан эр бир шытырдысындан даллар устюнде геджелемеге азырлангъан сурю-сурю кьушлар яйгъара кьопарып, дёрт бир тарафкъа учушып кетмекте эдилер.

Ел эп сарплашты. Алим югенлерни бошап, атны сербест кьалдырды. Лякин тозлатору адымларыны экспилтмедн, огде, орманнынъ динка тёпесинде оларны имдат беклер киби, зорукъа берип, ердеки кьуру пытакъларны, чалыларны бастырып кечти.

Алим баягъы тынчланды. Излейиджилер, ола биллр, онынъ кьуйругъындан узюльгендилер. Олар кьараныкьлашкъан сонъ орманларгъа терен далмайлар. Итимал, дагънынъ экинджи ямачына кечип, оны анда беклейджектирлер. Не псе кьуртулды гьалиба...

Тамам бу арада янашадан арды-сыра эки кере тюфек патлады. Абдырап сескенген ат итааттан чыкьып, козьлери бакъкъан тарафкъа алып кьачты. Алим адым сайын онгъа-солгъа янтайгъан, чалыларны атлап-басып кечкен атынынъ чылгъынлыкънен чапувыны токътатаджакъ олып тырышты. Лякин айваннынъ адымлары сакинлештикче, онынъ акъсагъаны даа зняде сезильди. Алим эгерден ерге секирип тюшмеге меджбур олды. Тозлатору арт аягъындан яралангъан! Тиз кьапагъындан тамчы-тамчы кьан акъа. Шу саат пычагъыны кьынындан чыкьарып, яраны темизледи ве суюкке кьадалгъан уфачыкъ кьуршунны тартып чыкьарды...

Демек, пешинден кьалмагъанлар. Озьлери корюльмеселер де, якъын ерлерде олсалар керек.

— Къана, атчыгъым, бир даа давран! Эллерине тюшсек, ярыкъ дюньяны бизге арам этерлер...

Ат «давранды». Лякин ёл тим-тикине котерильгенинден, адымларыны зорнен ала ве даа зняде акъсай эди. Алим текрар атындан тюшти ве югенлерини элине алып, оны озь пешинден етекледн.

Не псе, орталыкъ ярыкълашкъан киби олды. Батмакъта олгъан кунеш дапресининъ ярысы кьаршыдаки дагънынъ артына энди. Огде бакъмасы биле кьоркьунч олгъан «Кеткен кьайтмаз» учурымы. Онъ кьолда ямачтан энильген кьаялыкъ бар. Алим оны яхшы биле. Тозлатору пек сакът бир айвандыр, андан бельки атыны да тюшюрлр. Лякин Алим кестирмеге догърулаяткъанда, орман ичинден кьаба бир давуш кьопты:

— Кыбырданма, атарым! Сени кьамачава алдыкъ, кьапкъана тюшюрдик. Санъа диёрым, беяд, тегин дур, ёкъса джанынъ иблислерге гедип, бурада тек лешинъ кьалыр.

Алим кене аткъа секирип, керн айланып бакъты. Оны чевре-четтен

он бешке якъын сипялы атлы сарып алгъан. Бу ерлерни олар да яхшы бильселер керек, учурымгъадаже пешинден келип, оны тузакъкъа тюшюргенлер!

— Ахмед бей, мен къоркъакълар сюлялесинден дегилм. Къана бакъайым, элинъизден кельсе, мени тири тутынъыз!— деп, Алим атны юзбашынынъ устуне чаптырды.

— Гебертирим!— деди юзбашы пыштавыны учъ кере авагъа патла-тып.— Сонъки эки къуршун сенинъкидир. Теслим ол!

Атлылар тюфеклериндеки сунгюлерни азыр тутып, Алимни тар бир даире ичине алдылар.

— Екъ, атамазсынъыз! Падишанынъ «айдамакъны тири тутынъ» деген эмирини козюнъиз огюнде бозам!— деди Алим ве омюринде би-ринджи кере къамчысыны тозлаторунынъ къабыргъасына шыплады.

Ат, ог аякъларыны юкъары котерип, джанавардай айкъырып алды.

— Ну-о!— деп къычырды о ачувынен ве къамчысыны авада сыз-гъыртып, атны учурымгъа догъру айдады.— Ну-о!...

Сипялы арнаутлар буз-бузлап къалдылар. Неге огърагъаныны бильмеген айван чылгъын бир суръатнен огге чапып, Ахмед бей: «Беяу, сен не япиёрсынъ?» дегендже, ат да, онынъ сыртындаки Алим де учу-рымдан ашагъы учтылар...

Атлылар учурымнынъ огюне келип, ашагъыда тим-тикинне котери-лип тургъан къоркъунч къаяларгъа, олар арасындаки оюкъларгъа, юкъарыдан зорнен сечильген ташлы дередекни озенге бакътылар. Юз-башы, ниаат, озюне келип, тедитли бир давушнен айтты:

— Гиделим, ушакълар, онынъ фатнасы энди окъулды. Эджель олю-ми дарагъач дейиль, бурада эмиш...

Эртеси куню акъшамы къойларны яйля сырымындан къошкъа та-ба айдагъан Садриддин акъай авада къайнашкъан ве гъаргъылдынен дереге энип, деръал юкъары котерильген къартал, къузгъун ве къаргъа сюрюлерини эслеп, айретте къалды. Аджеба олардаки бу «байрам-нынъ» себеби неми экен?

Къойлар къошкъа къайткъанда сырымдан чыкъмайлар, елчилерни-де топлангъан сютнинъ сагъылып алынмасына ашыкъалар. Оларны сюрюнинъ огюндеки серке алып бара.

Садриддин акъай артындап келеяткъан эгерсиз джюйрюкке атла-нып, оны къыр устюнден дереге чаптырды. Анда, акъикъатен «зияфет байрамы» девам этмекте эди. Уфакъ-тюфск леш парчаларыны чёкчи-леп, агъызларына алгъан онларнен кийик къушлар авагъа котериле ве оларнынъ ерине башкъалары келип къона эдилер. Насылдыр бир ба-лабан айваннынъ бем-без суюклерни анда-мында обаланып ятмакъта. Сыгъындыр, деген фикирге кельди о. Бу айван авджыларнынъ тазы копеклерни я да борюлер къувгъанда учурым башына чапып келе де, къоджаман кевделерининъ суръатыны токътатып оламагъанларындан, андан ашагъы юварланып кетелер.

Бойле фикир этеяткъанда, онынъ козьлерине суюк обасындаки эгер илшти. О яп-янъы ве алтын кульсемли эди. Бойлеси тек байларда ола. Оларны Багъчасарай къайышчылары ве демирджилерни япалар. Демек, бу айван сыгъын дегиль, эгерли ат экен. Я онынъ саби къайда?

Эр ер ташлыкъ ве къаялыкъ эди. Хусусан бааръ ве яз айларында, ягъмурлар кесиллип, топракъ къуруп башлагъан бир вакъытта, «Кеткен къайтмаз»нынъ афы таш-топрагъы шувулдынен дереге акътарылып тю-ше. Онынъ дикъкъатыны къызыл къангъа боналгъан сиври къая джелъп этти. Якъын барып бакъса, къулакъларына агъырдан эшитиль-ген инълевлер чалынды. Кимдир джан берип чекишмекте эди. Садрид-дин акъай къая астындаки джанлы джесетини эслеп, авучларыны бетине

кетирди, фатна окъуп, таш тубюнде серилип яткъан адамгъа шуфледи. Бундан сонъ кене джюйрюкке атланып, чобанларгъа етип кельди.

— Акъайлар, тез олынъ, дереде бизни кечинейткъан адам беклей... Орталыкъкъа къаранлыкъ тюшкен эди. Хастаны тери яйым устюне къойып, къошкъа алып кельдилер. Онынъ бети, парча-кесек олгъан бурки ве черкез урбасы къан ичинде эди. Чал сакъаллы одаман оджакътаки атеш ярыгъында козьлерини хастадан алмадан, Садриддинге буюрды:

— Къардашым, санъа айтаджагъымны замет сайма. Башлагъан эйилигининъ сонъуна чыкъ. Мына шимди Багъча-Эли койинне барып, табиб Аджи-Муратны мында чагъырып кель. Хастанынъ алы пек муш-колю. Намлы бир адам олса керек. Джаны къуртарылса, табиб пара, сен де севап къазанырсынъ...

Одаман бардакътаки джыллы сувнен хастанынъ бетини ювды, онынъ ачыкъ агъызына бир къач къашыкъ ёгъурт текти. Сонъ, чобанларнынъ ярдымынен, онынъ буркюни чыкъарып, озюнинъ тешегине яткъызды.

Хаста эп инълемекте эди. Онынъ вазиятине юректен аджынгъан одаман, яш йигитнинъ башы уджундан чекильмеди. Вакъыт-вакъыт онынъ агъызына сув текти, уфакъ кесечиклернен кюй къаймагъы къаптырды. Хаста бир къач кере юткъунгъан киби олды.

Сабанынъ ильк хоразлары чалгъан ве чобанлар сюрюлерни отлакъларгъа айдагъан бир вакъытта, Садриддин акъайнен табиб етип кельдилер. Аджи-Мурат акъай хастанынъ огюнде тиз чёкип, онынъ юзюне бакъкъанынен, теляшлы бир давушнен къычырып алды:

— Алим!!!...— ве эгилип, онынъ набызыны динъледди.— Шукюрлер олсун, сагъ экен. Я сиз оны къаерден таптынъыз?

— Дереден алып кельдик, бичарени,— деди одаман.— Итимал, учурымдан йыкъылгъандыр. Табиб эфенди, бу йигитнинъ Алим экени керчекми?

— Кечкем башкъасы олгъайды, языкъ ки, онынъ озюдир... Бир къач кере козьме-козь корюшкен ве субетлешкен эдик. Тюф-тюф, энди не ишлейик экен? Чобанларгъа айтынъ, агъызларыны килитлеп тутсынлар. Бу ер Тёбенкой къошу дегильми?

— Эльбет, Джелял мырзанынъ къошыдыр,— деди Садриддин акъай.— Амма биз оны учкъан къушлардан да козь бебегимиз киби сакълап тутармыз.

— Бугунъден кечи ёкъ, хастаны башкъа бир къошкъа авуштырайыкъ, Джелял мырзагъа къурбан олмасын.

— Табиб эфенди, бизни ынджитманъыз, мутерем къонагъымыз озъ аякъларынен чалаштан чыкъмагъа ярамагъандже, оны ич бир кимсеге эманет этмемиз, — деди одаман кесеп-кес.— Замет акъкъынъызны озюмиз тёлермиз. Алим аякъкъа тургъан кушу сизге элли къойым элял олсун! Бойледже, Алимни тедавийлемек сизден, оны къорып тутмакъ бизден олсун. Анълаштыкъмы?

— Къана, ярдым этинъ, хастаны союндырып бакъайым, сюеклеринде къырыкъ-чыкъыкъ ёкъмы экен...

Табиб «бельгисиз бир ерлерде» къаладжагъыны айны шу Садриддин акъайнен къарысына билъдирип, ярым айдан зияде бир вакъыт къоштан чыкъмады. Онынъ эр бир риджасыны чобанлар ишмарындан анълай ве шу ан ерине кетире эдилер. Шукюрлер олсун, Алимде сыныкъ-чыкъыкъ тапылмады, лякин бедени пек эзилген. Табиб оны чаптасында кетирген иляджларнен, чобанларгъа джыйдыргъан махсус отларнен тедавийледди. Олардан базыларыны сувда къайнатып, хастанынъ беденине окъалап сылды. Геджелери эки кере Симферопольге атнен барып, эски танышы Вадим Мердиевичнен корюшти, эзикликини

тез яхшы этюв хусусында онынънен акъыл танышты, ондан чешит иляджлар алды, лякин хастанынъ адыны анъмады. «Чокъ балалы факъыр бир адам бытыр сырыкънен джеviz къакъкъанда он беш саженик теректен йыкылып, бир оджакъ баласынен ач-зелен къалдылар,— деди. — Элимден кельсе ярдым этеджек олам».

Аджи-Мурат акъай теджибели бир табибдир. Оны аскерге чагъыргъанда арбий госпитальде хызметчи оларакъ къалдыргъан эдилер. Табиатынджа минки, айны вакъытта атик ве зекий олгъан бу генчи, арадан ярым йыл кечмеден, Вадим Мердиевич озъ янына ярдымджы этип алгъан эди. Ингирами йылгъа якъын бир вакъыт агъа-къардаш олып, берабер чалыштылар. Бетлинг нуфузлы адамларнынъ эвлерине чагъырылгъанда, палаталардаки агъыр хасталарны шахсен онъа ишана эди...

Алимининъ хасталыгъы агъыр кечсе де, къошкъа тюшкеннининъ учунджи акъшамы эси башына кельди.

— Мен къайда булунам?— деди о шашкъын бир давушнен.

Шу ердекни табиб даа деми миндерге чёкип, бир чырымлыкъ юктугъа кеткен эди. Хастанынъ чокътан бекленген давушы онынъ юрегине дерман мельэмни олып тёкюльди.

— Тедитленме, къардашым, сен достларында булунасынъ,

— Аджи-Мурат агъа, сизни сесинъизден тандым.

— Меним, къардашым... Сени тедавийлемеге, аякъкъа турсатмагъа кельдим...

Къош ичинде перде чёкип, Алимини онынъ артына ерлештирген эдилер. Перденинъ огюне исе къарт одаманнынъ озю ятты, гуя «хаста» экен, табиб мында онынъ ичюн кельген. Кунъдюзлерни яйлянынъ чешит кошелеринде олгъан чобанлар озьлерининъ анле азаларыны биле къошкъа къоймадылар, кетирильген емеклерни ёлда къабул этип, оларны кери къайтардылар. Акъшамлары исе бу емеклернен Алимини сыйладылар, онынъ янында топланып, къавал чалды, чынъ-мане айтып, озьлерине коре оны эглендирдилер. Алимини ят козьлерден къорумакъ, аякъкъа турсатмакъ ве атландырмакъ оларнынъ екяне мерамы ве макъсады олгъан эди. Мына бу самимий къайгырув ве яйлянынъ темиз-пак, сагълам авасы, табибининъ гедже-кунъдюз демей ичирип ве силни тургъан иляджлары Алимге куъ-кунъден тендюристлик ашлады, мучелерини гъайрыдан аракетке кетирди. Онынъ манълайындаки ве омузларындаки эзиклик жаралары да сонъки кересинде безлерни дегиштиргенде тегизленген ве морлыкъларыны джойгъан эдилер.

— Къатыкъны маaddenъ олгъандже ич, къардашым,— деди табиб.— Къой ёгъурты энъ яхшы мельэмдир. Экиде-бир къаймакъ да къап. Оны даа шимди сют устюнден алып кельдилер. Иримчик, кобюк, пеннрбаш да пек файдалыдыр. Бойле емеклерни Исвеч сарайларында шифалангъан зенгиллер де коръмейдилер.

Арадан къарарнен эки афта кечти дегенде, шу куннинъ сабасында Алим тёшектен туруп, балабан къошнынъ ичинде адымлап башлады.

— Башынъ айланамы?

— Екъ!

— Чапып бакъчы!

Чапты. Къош төрюндеки бир къач джампи метини атлап кечти.

— Аферни, санъа! Тамирининъ битти гъалиба,— деди табиб джошкъунлыкънен.

— Биткен олса, манъа мындан деръал зувмакъ керек.

— Къонакъбай одаман разы олурмы?

Мында мени чобан этип къалдырмакъ истейми?— деди Алим ша-къанен.

— Екъ, чобан дегиль, сюрюсиндеки озъ къойларыны санъа асаба-

лыкъ къалдырмакъ истей. Онынъ да озюне коре дерди бар: эвлят къуванчы корьмеген — бутюн омюр баласы олмагъан. Эльбет, инсан ичюн бу да чекильмез бир фаджиадыр. «Огълум догъып дегиль де, къошкъа озю кельди. Къайиль олса, онъа той-дюгюн япып, киевге келинни озь эвие тюрюр» эдим», деп хаяллана.

Алимнинъ хатиринден Сара келип кечти.

— Одаман пек алидженап бир къарт экен. Лякин, не япайым, мени дагълар, яйлялар, орманлар, мырзаларнынъ тобулгъысы астында инълеген къара халкъ беклей. Тынч омюрге къайтмагъа ёлум бир тамам кесильди. Кесе туткъан ёлумнен кетерим. Бугуньден кечи ёкъ, манъа Джелал мырзанынъ къашкъыр ювасындан — Тёбенкой топрагъындап чыкъмакъ керек.

Шу куню акъшамгъа таба койден одаман къайтып кельди. Алимге деп, бир тулуп къымыс кетирген. Къонакынынъ кетеджегини эшитип, кейфи пек яман бозулса да, оны тетик ве тендирист, кийинген-къушангъан бир алда аякъ устюнде корип, чокътан эвлядыны беклеген бабалардай къуванды. Демек, Алим кене аткъа минеджек, кене зенгинлерининъ отьлерини патлатып, ёкъсулларнынъ козяшларыны спледжек!

Ятсы мааллеринде одаман мусафирлерге ве чобанларгъа бирер мешребе къымыс улештирип, эрте-ярыкъ ятмаларыны, сабагъа якъын Алимни озгъармаларыны теклиф этти. Озю исе джылкъыдан кетирилген джюйрикин эгерлеп азырламакъ ичюн къоштан чыкъты. Мас-мавы кок къуббеси алтын йылдызларнен безенген эди. Орталыкъ чым-чырт. Кимерде бир чырчырмазинлер чырылдап алалар. Лякин ат эгерленген арада, къартнынъ мергин козлерине дере беттен келеякъан къаралты чалынды. Мегер, Чёмеэ экен. Джелал мырза оларгъа бир чанта фурун янтыгъы ёллагъан.

— Чёмеэ, яйлягъа бойле кеч мааллерде кельмей эдинъ де?

— Мырзам зорлады, — деди бала ве къошкъа таба адымлады.

— Токъта! Анда сенинъ ишинъ ёкъ, чобанлар юкълайлар.

— Табиб Аджи-Мурат агъа мындамы? Мырзамнынъ башы пек яман агъыра экен, оны чагъыртты.

— Табибининъ мында не иши бар? Аллагъа шукюр, эпиниз сагъ-селяметмиз.

— Ёл тедаригиниз бар гъалиба?

— Борюлер чокълашты, Чёмеэ. Сюрю-сюрю олып, къошкъа «мусафирликке» келип кетелер. Атланып, бу гедже оларны авлайджакъ олам.

— Я мырзам берген тюфегиниз къайда? Къашкъырларны сопанен авлайджакъсынъызмы?

Одаман сертейген киби олды:

— Сен бала, яш олсанъ да, чокъ шей билъмек истейсинъ. Ашыкъма, дюньянынъ къач буджакъ олгъаныны даа огренирсинъ. Къана элинъдеки чантаны бер де, джойыл мындап!

Чёмеэ кетти. Чобанлар оны мырзанынъ джасусы деп билелер. Пек огъурсыз ве ошекчи бир бала. Эгерленген атны да корьди.

Къарт хавфсырагъан бир алда къошкъа къайтып кирди. Андамында серилип яткъан чобанлар къатты юкъуда эдилер. Перде артындаки Алим къолларыны джайдырып, акъырындан нефес алып-бермекте. Одаман элиндеки чыракъны онынъ бетине кетирип, мусафирнинъ чересине сукъланувнен бакъты. Даа эки афта эвельси онынъ къан ёлакъларынен, мор бенеклернен, яра тамгъларынен аялангъан эсерни юзюндеки чатма къашлары, окъ киби къатайып тургъан кирпичлер, ортасындан аз бучукъ къамбырайгъан тегиз буруны ве инджечик мойса киби юкъары котерилген сия мыйыкълары онынъ сымасына джесарет, себат, къаттылыкъ ве айны заманда дюльберлик чизгилерни ашламакъта

эдилер. Къартнынъ бутюн анълы омюри мына бойле бир эвлятны арз-ламакънен кечти. Оны биринджи кере корьгенде, Алим къан ичинде олгъанына бакъмадан, не исс огълум озю сюрнп кельди, серсерилниктен безгендир, бельки менде къалыр деп тюшонген эди. Лякин хаялий арзусы кене бошуна чыкъты. Не япаджакъсынъ, баш язысы эвлятсызлыкъ экен. Бу йнгит дегенинден къайтмагъан бир зат экен...

Одаман чыракъны къона устюнде къалдырып, кене азбаргъа чыкъты ве черенден бир сенек пичен алып, атнынъ огюне къойды. Бу айван тай экachte эки йыл эвельси оны къомшусындан беш къойгъа алып, джемаат джылкъысына къошкъан эди. Демек, Алимге къысмет экен. Элял олсун!

Кенъ-къулан чёльде бири-бирине суйкенип яткъан къойлар къабир тынчлыгъы ичинде эдилер. Оларны борюбогъарлар къаравуллайлар. Борю къокъусыны сездилерми, шу ан яйгъара къопарып, чобанларны уянталар, озьлерни де ябанийлернинъ артындан къувып кетелер.

Саарьгедже даа баягъы вакъыт бар. Къарт, ешилъ отларгъа чёкп, бир чырым юкъу аладжакъ олса да: «Ернинъ де къулагъы бар, бу пич бала мында нафиле кельмегендир» элесленювинен, башыны ыргъагъына эгип, аякъ устюнде ойларгъа далды. Пек инат адам экен бу табии деп, кулюмспреди. Хызметни ичюн адалгъан элли къойны бугунь онынъ эвине айдатаджакъ олса да, Аджи-Мурат «ёкъ» демектен вазкечмедил. «Алим халкъ огълудыр. Хызметим онъа элял олсун» деди. Ойле амма, атылгъан окъ, берильген сёз керн къайтырмы? Саба ола — хайыр ола, къойларны эвине озюм айдап барырым...

Бирден копеклер увулдап башладылар. Одаман немн экен деп, бейутлик абайсызлыгъында айынгъан арада, кимлерининъдир кучьлю къоллары онынъ башына къасыр чувал сокъуп, ерге авдардылар. Шу ан къошта шамата къопты. Яткъан ерлеринден секирип тургъан чобанлар гедже къаранлыгъында къошкъа сокъулгъан силялы адамларнен пат-кут дёгюшип башладылар. Олар чокъ олсалар керек. Копеклер чалаш этрафындакилерини таламакъта эдилер. Вайылтылар, тюфек ве пыштав патлавлары эшитилди.

Чувалдан чыкъкъан одаман атнынъ башындан джетип, чалашкъа ашыкъты ве бутюн кучюнен къычырды:

— Огълум, эгерли ат сени беклей!

— Огълунъ кимдир? Алим айдамакъ дегильми? Эмир этем, къутургъан итлерни тый!

Оларнынъ козьлерни чатышты. Къаба сесли адам Джелял мырза Кипчакский эди!

— Екъ, тыймам! Олар къошны борюлерден къоруйлар. Эй, копеклерим, парчаланъыз бу езитлерни!

Джелял мырзанынъ къуршун башлы тобулгъысы салмакънен къартнынъ башына тюшкенинен, бичаре ихтиярийнъ аякълары букюлип, кевдеси ерге серилди.

— Итке ит олюми! — деди мырза ачувнен.

Чалаштан, кимининъдир элинден къуртулып, Алим чапып чыкъты. Ерге яткъан къартны корьгенинен, къамчысыны беш-алты кере ачувнен Джелял мырзанынъ энсесине шыплап, аткъа секирип минди.

— Бу пейидир. Къалгъаныны бир даа корюшкенде алырсынъ.

Ну-о!..

Лякин Алимге дегенини япмакъ насип олмады. Мырзанынъ айдутлары, олар пешинден етип кельген юзбашы Ахмед бейнинъ башкесерлерни атны къуршунлап, ондан авдарылып тюшкен Алимни къамачавгъа алдылар. Эль-аякъларынен афакъанлы къаршылыкъ косьтермесине бакъмадан, бир сюрю мазалы адам оны къайышларнен ормалап, скильген арабанынъ устюне ташладылар.

Танъ энди агъармакъта эди. Орталыкъ кене тынчылыкъ ичинде къалды, чюнки копеклер атылгъан, чобанлар исе багъланып ташлангъан эдилер.

Арабанынъ янашасына Саранынъ агъасы Юсуф ве Джелял мырза келип токъталдылар.

— Ту-тылдынымъ, гай-дамакъ?— деди Юсуф къуванчпен пельтек-ленип. Сар-ра эрге чыкъ-къаджакъ, онынъ къоджа-джасына сенден селям айтайыммы?

— Пейиннин алдым!— деди къуванчыны тыйып оламагъан Джелял мырза къанлы козьлерини Алимге тикип.— Обир дюньягъа кетеджек-синъ, санъа борджлы къалмайым, гунахтыр, мына буны да менден ал!— деп, Алимнинъ янагъына шамарыны чертти.

Бель устюнде яткъан Алимнинъ бутюн кевдеси сарсылып, череси ком-кок кесильди.

— Багълы адамны урмагъа утанмайсынымъ, къоркъакъ мырза?— деди о тишлерини гъычырдатып. — Къуртулдыкъ деп, къуванма. Меним ериме юзлернен, бинълернен Алимлер атланып, ананъзыны-олюнъизни айдарлар.

Араба кочъти. Оны сунгюлерини азыр туткъан юзлернен арнаут гонъюллилерни ве Джелял мырзанынъ баштакълары озгъардылар...

Шу кунинъ сабасында Джелял мырза алтыпатыны кок юзюне патлата-патлата, губернаторнынъ сарайына етип кельди. Атындан секирип тюшкеннен, азбар бекчилерине:

— Губернатор азретлерине аলেখусус ишнен кельдим!— деп къапыгъа догърулды.

Бекчилер оны таный эдилер. Лякин сарай камердинерни яш офицер онынъ ёлуны кести:

— Олмаз! Дженап азретлери кийинелер!

— Тёшек ичинде олса да, киреджем! Мен яшырын кенъешчийим,— деди о джошкъун бир давушнен ве ичери сокъулды.

Губернатор дон аскъыларыны омузларына кечирмекте эди. Къапы тарсылдысындан абдырап, артына айлангъанынен, томбул янакълы мырзаны коръди.

— Не олды? Кене маджаргъа екильдинъми?

— Алим айдамакъны озъ къолларымнен якъаладым, дженап азретлери!

— Къайда о?

— Бастырыкъта.

— Тирими?

— Шимдилик тиридик. Эмир ойле эди.

— Яхшы, чокъ яхшы!— деди севингеннен делиреязгъан Пестель ве челик тумбадан бир десте акъча чыкъарып, мырзагъа узатты:

— Магъарич!

Джелял мырза параны алмады.

— Дженап азретлери, ярарлыгъым ичюн манъа дворянлыкъ унваны ве аниз Елена орденини ишандыргъан эдинъиз.

— О да олур. Падиша аллийлерининъ ферманыны бекле. Озюнь де низамлы ол, шарап ахырларындаки метилерни ёлгъа чыкъартып, кене баштакълыкъ ялма. Айды, огъурлар ола...

Зат азретлерининъ ятакъ одасына сынъырсыз шадлыкънен сокъулып кирген мырза, андан къайнакъ сувда джибитилип тинтилген та-вукъдай чыкъты. Губернатор исе кийинип-къушангъан сонъ къавалты емегине чыкъмадан, догъру департаментне кетти. Анда полис ве жап-дармерия идарелери башларыны деръал кендине чагъырмаларыны эмир этти. Онынъ фикириндже, айдамакъны бастырыкъта дегиль де,

итималгъа къаршы, шеэр дживарындаки демир къошыкъкъа къапап, айны шу полис ве жандарм башлыкъларынынъ шахсий козетювлеринде тутмакъ керек эди. Эгер айдамакъны бир даа къолдан къачырса, оны тек губернаторлыкътан дегиль, бутюн унванлардан махрум этеджеклерни шубесиз эди. Ёкъ, деди о, Ахмед бейнинъ башкесерлерни Алимнинъ джанына кефиль олмасалар да, джанийнинъ тенине къуш биле къондырмазлар.

Губернатор бойле бир хулясанен озюни тынчландырып, язы столы башындаки креслогъа келип отурды. Огюне бир табакъ туралы акъ кягъыт чекип, къанат къалемге узанды.

Онынъ мына шимди догърудан-догъру падиша алийлерни Николай Павловичке язаджакъ рапорты къуш-къуру эмиллерни тасвирлев дегиль де, уруш майданында къазанылгъан буюк зафернинъ козбайдын байрамдай янъгъырамасы керек.

Губернатор падишанынъ улулыгъыны ве къолу астындаки къуларанынъ онъа садъкълыгъыны энъ кучлю сёзлернен тарифлеп ярым саифени къаралап чыкъкъан сонъ, Алим меселесине кечти. «Дженап алийлерине малюм олгъаны киби, чокъ вакытлардан берли ярым ада-да къарабаджакъларны къозгъагъан, барлыларгъа гедже-кунъдюз аман бермеген Алим Азамат огълы, зор-беянен олса да, ниает якъаланды. Онынъ екяне таянгъычы авам халкъ эди. Мына шу халкъкъа баштакълыкъларны акъибетини ве хулясасыны косьтермек ичюн, макеме шерпенинъ о сагъ экечте чыкъаргъан къарары муджиби, джеми джемаатнынъ козю огюнде, айдамакънынъ бойнуны дарагъач нльмегине кечирмек къарарына келинди. Падишалыкъ буюк бир резалеттен даа къуртулды...»

Мектюбининъ сонъуна о эки сатыр даа къошып, бу иште алельхусус хызметлерни ичюн, Джелал мырза Кипчакскийге ве юзбашы Ахмед бей Сулеймангъа задекяныкъ унванлары берильмесин ве оларнынъ азиз Елена орденлеринен мукафатланмасыны риджа этти.

Бундан сонъ стол устюндеки алтын кумсемли кучючик зильни элине алып, оны сурекли тарзда чынъылдатты.

— Дженап азретлери, эмиринъизге азырым!— деди ичери кирген кятип тим-тикине къатып.

— Буны деръал темизге чектир.

— Баш устюнде! Багъышланъыз, дженап азретлери, сизни демниден берли полис ве жандарм башлыкълары беклейлер.

— Кирсинлер...

XI

Айны шу ерде къайтадан дарагъач тикленди Симферопольде яшагъан бей ве мырзалар, задекян ве базиргянар акъшамлары бала-чагъларыны файтонларгъа, рессорлы арабаларгъа ве енгиль талекелерге юклеп, дарагъачны сейир этмеге кетире ве оларгъа айдамакънынъ сергузештерни акъкъында чешит къоркъунч масаллар айта эдилер. Башкъа темашалары олмагъан шеэр ичюн бу да бир эглендже эди.

Бабасындан гизли мында бир къач кере Сара да келип кетти, лякин бекчилер оны бастырыкъкъа якъын биле къоймадылар. Алим бу бастырыкъта олмаса да, полис хадимлери Сараны арбий арабанен эвлерине озгъарып, бир даа итаатсызлыкъ косьтерсе, зиндангъа ташланаджагъыны айтаракъ, бабасына тенбеледилер.

Алимнинъ кене якъаланмасы ве бастырыкъ майданында гъайрыдан дарагъач тикленгени хаберни ярым аданынъ энъ чет-буджакъ кошелерине, джарлы ве барлыларнынъ эр бирининъ эвине барып этти. Олар къоджамаи дюньянынъ кучюк бир кесегинде, бир топрагъында

яшасалар да, андаки мазлумларның башлары кене төбөн алынды, агъызларыны юмып, талийлеринне лянет окъудылар, залымлар исе, сарсарсынъ дженнетке ёллама алгъанлар, кене шераметликлеринне берилип, зияфет софраларыны донаттылар, дервизалар, ат къошулары яптылар, барып-келювлери, къонушувлары чокълашты. Ярым аданынъ эки къутубгъа болюнгени, халкъ кутълелери арасындаки барышылмаз зиддик даа кескин сезильди...

Бинъ секиз юз къыркъ докъуз сенесининъ къарлы-бораилы сентябрь куню. Бастырыкъ мейданында джеллятнен берабер учъ солдат пейда олып, эллериндеки куреклернен дарагъачнынъ тюбюн къазгъалады ве оны ерге авдарып йыкътылар, багъаналарны парча-парча бычып, арабагъа юкледилер.

Аджеба не олды? Ёкъса...

Алимнинъ къапалмасына баягъы вакъыт олгъан эди. Шу куннинъ сабасында дженап азретлери резиденциясына келип, кабинетине киргенинен, кятип онынъ элине мумнен тамгъалангъан балабан бир пакет туттырды. Падиша алийлери Николай Павловичнинъ бу мектюби шахсен онынъ адына эди. «Не исе, джевап кельди!»— деп, енгильден нефес алды о ве башыны кятипке котерди:

— Муфти Сент-Джелиль дженапларына хабер этинъ, айдамакъкъа озьлериндже фатна окъуп, оны обир дюнья ёлджылыгъына азырласынар.

Пестельнинъ къуванчы иск буюк эди. Не демек олсун, бу джевапны ярым айдап зияде бекледи.

Зат азретлери столдаки орьнекли пычачыкъны алып, пакетни агъыр-сабыр ачты, чюнки макеме шеренинъ къарары такъдирленгенине эмни эди. Лякин мектюбининъ биринджи сатыры оны шемшек ургъандай сарсытты. Анда «Алим къатиль дегильдир, омюринде ич бир адамнынъ джанына къасд эйлемеди» денильген. Аджеба асмакъны-кесмекни чибин ерине корьмеген падиша алийлеринне не олды, деп кедерленди. Сонъ озюне келип, окъувыны девам этти: «Эмир этем, башкъаларына пбрет олмасы ичюн, айдамакъ Алим Азамат огълы беш юз солдат арасындан, алты кере кечирилп, онъа учъ бинъ чубукъ урулсын ве бундан сонъ Балтыкъ деңизиндеки Аланд адаларына эбедий каторга ишлерине айдалсын».

Мектюпин ачкъанда чырайына къар ягъгъан губернатор, бирден къахкъаха къопарып кульди. «Догъру! Пек догъру, падишайым! Дарагъач къолай шей, джаны бир кереден чыкъар, оны котеклеп ольдюрмели. Каторгасыны джеэннемде кечирп».

Падишанынъ эмиринде Джелял мырза ве юзбашы акъкъында сёз ёкъ эди...

Дарагъачнынъ йыкъылмасы эфкяр умумнеге язнынъ чиллесинде къуракъшып къалгъан ашлыкъ занына чертильген серникдай тесир этти. Акъшамгъадже бу хабер бутюн шеэрни айланып, узакъ дживарларгъа туташып кетти. Онынъ себебин эр кес озюнде тарифледі:

— Падиша олюм джезасыны имзалайджакъ куню сагъ тарафындан тургъандыр,— деди бирлери.— Солакъай олгъанындан эр кунъ сол тарафындан тура ве ялынъыз «олюм» деген эмир чыкъара экен. Шу куню исе...

— Мартавал окъума, Сейдамет. О пезевенк банкъа сёз билмей. Обир дюньгъа ёл пек кеништир, асмасалар, атарлар, кесерлер, къой киби юварлатып соярлар, эписи бир дегильми?...

Бастырыкъ мейданында дарагъачнынъ алынгъаныны акъшам базары эшиткен Джелял мырза, деръал атланып, ятсы мааллеринде койден шеэрге — муфтининъ эвине келип этти. Балчыкълы этиклеринен къонакъ одасына сокъулып, килим устюнде наргиле тютетмекте ол-

гъан Сент-Джелиль эфендиге селямдан эвель ачувлы суални берди:
— Айтчы эфендим, падишалыкъта джеми джемаатымызны, мусульман умметини резалетке чевирген бу масхаралыкънынъ сонъу-ахыры оладжакъмы?— деп алып кочты.— Екъса, онынъ кене къамчысыны беклейсинъизми? Макеме шерпенинъ къарарына не олды? Сизден сораыйм, дарагъач къайда?

Сент-Джелиль эфенди бу асабийликинъ себебини яхшы анътай эди, чюнки Алим эр кестен зияде Джелял мырзагъа къылынды. Ресуль эфенди киби хас душманы да делиханеден шу айдамакъ къачырды.

— Тынчлан, Джелял мырза, эр шей блунда!— деди муфти сакин бир давушнен.— Джума куню фатнасы окъуладжакъ. Сен чамурлы этиклерининъ чыкъар да, эйиси диварястыкъларгъа ясланып отур. Қаймакълы емен къавесинден сонъ, бирер мешребс козъайдын башбузасы сюзермиз. Губернатор азретлери бугунъ саба падишадан эмир алгъан, анда денгле кил...

Анда денлигенлер ресмий мемурларнынъ ве ярым аданынъ чешит диварларына ёлланылгъан махсус эльчилерининъ тырышувинен, бутюн джемааткъа белли олды. Шеэрдеки устаханелернинъ ве якъын ерлердеки топракъ саиплерине джума куню эалнинъ «темашагъа» айдап кельмелери эмир этилди. Мына шу кунлерде авам халкъ арасында озьлюгинден аджайип бир арекет къозгъалды: эр шей парагъа сатылып алынган бу дюньяда мегер чубукълар да парагъа алынадыр, деп тюшонген мераметли адамлар тапылды. Эйи тилекли бу эмиш-демишлер деръал къанат керип, тез арада узакъ-якъын шеэрлерге, кой-кентлерге барып етти. Эр ерде акъча джюв башланды. Гоньюллерден къопкъан беш-он капиклер «Алимге элял олсун!» сёзлеринен джемаатчы адамларгъа бериле, олар исе бу параларны аман шеэр ве виляетлердеки полиц-жандарм идарелерине теслим эте эдилер. Айткъанларына коре, энъ чокъ параны севастополли Кузьмин андаки рус деңизджи-лери ве балыкъчыларындан топлагъан.

Джумагъадже учъ кунъ даа бар эди. Шу куню Усени уста Қарасувбазарда бутюн маллелерни доланып, козъ батыргъан адамларындан йигирми кумюшлик бир чанта бакъыр ве кумюш акъча джыйгъан сонъ, шу кунининъ акъшамында Бабахайнынъ сарайына кетти. Сара кене тешекте экен. Иш пек аджеле олгъанындан, ятсы мааллеринде, Ниярыннъ ярдымынен, гизли-яшырын Саранынъ одасына кирди. Сарарып, даа зияде инджерип-арыкълап къалгъан дживан къыз Усенининъ давушыны эшиткенинен, абдырап уянды. Чубукъ уруладжакъы хаберини онъа агъасы — Юсуф кетирген.

— Ольдюреджеклер! Джаныны ёкъсуллар ичюн фида эткен алидженап батырны ботен ерде ёкъ этеджеклер. Айт Усени, бунъа мен насыл тэзерим. Я анасы Кериме татай...— деп юрек сызлатып агълады Сара.

Нияр къапыны орытип, онынъ янына келип отурды.

— Қычырып агълама, жанчыгъым, дуярлар, эр кес эвдедир.

— Сара ханым, мен сизге ишнен кельдим,— деди Усени.— Алимге уруладжакъ чубукъларны сатып алмакъ ичюн эр ерде пара топлайлар. Мен де Қарасувдан йигирми кумюш джыйдым. Бельки...

Сара бель устуне котерилип, эля козълерини Усениге керди.

— Чубукълар да сатыламы? Фияты къач капиктен?

— Йигирми капиктен, дейлер.

— Ойле исе...

Ичери алель-аджеле Бабахай сюрп кирди.

— Қызым, сен кене сыкълетлендинъми? Агълай экенсинъ...— деген арада, скемледеки Усенини корип, шашып къалды. Лякин индемедди, шимди о къызынынъ сагълыгъы ашкъына онъа бутюн шаянлыкъ-

ларыны багышлай. Ялынъыз Нияргъа терс бир назар ташлап, эсалет оксюрип алды.— Сара, Вадим Мердиевич къонакъ одасындадыр, оны чагырайыммы?

— Манъа эким дегиль, сен озюнь керексинъ, бабачыгъым,— деди о ёргъан астындан антерисини аякъларына чекип.

Бабаджан бирден джанлангъан ве шенъленген киби олды, чюнки Алимнен Сара къачкъан шу хайырсыз ягъмурлы геджеден сонъ къызынынъ агъызындан летафетли «бабачыгъым» сёзюни биринджи кере эшитти.

— Айт, къызчыгъым, менден истегинъ недир? Озюнь билесинъ, барым-ёкъым сенинъ эмиринъдедир.

— Алимге уруладжакъ учъ бинъ чубукъны парагъа сатып алмакъ истейим. Мына шимди, бу дакъкъада манъа алты юз кумюш пара керек.

— О-ой!..— деди Бабахай бирден кедерленген чересини тёбен алып.— Падиша джинаетчиси сайылгъан адамны къуртармакъ ичюн алты юз кумюш! Къызым, бунынъ не демек олгъаныны анълайсынъмы?

— Анълайым! Онынъ биринджи кере къабаатланмасында сенинъ къолунъ олгъаныны да билем!— деди Сара иддетнен ве шу саат кроваттан бабасынынъ аякъларына тюшип, окюр-окюр агълап сёйленди.— Юрегинъде аз бучукъ иман олса, бабачыгъым, шу параны ярын саба полис идаресине алкетип бер... Алимни кефилликке ал... Оны омюр-билля озъ янынъда арабаджы тутаджагъынъа ант-емин этип сёз бер... Мени олюмден сакълайджакъ олсанъ, башта оны къуртар...

Сара агълай-агълай бабасынынъ аякъларында байылып къалды. Ниярнен Бабаджан оны яткъан еринден котерип, кроваткъа ерлештиргенде, бабасы оны манълайындан оип:

— Тынчлан, къызым, озюнье кель,— деди.— Къасеветленме, эр шей дегенинъ киби олур...

Джума куню Симферополь адамгъа толып-ташты. Битакъ, Борчокъракъ, Булгъанакъ, Бадракъ, Михайловка, Къаракъият ве башкъа койлерден шеэр сокъакъларына ташкъын олып толушкъан адамлар акъшамдан берли ягъгъан ве тизден кельген къарны чарыкъларыисн, къадынлар исе галош ве налынларынен ёгъурып, бастырыкъ мейданына акътылар. Оларны мында тек шорбаджыларнынъ зорбалыгъы дегиль, гонъюльден арз эткен адамларыны — Алимни сонъгъулыкъта озъ козьлеринен коръмек истеги алып кельди.

Мейдан пек буюк эди. Солдатлар тюфек къундакъларынен иш корип, халкъ кутълесини мейдан ортасындан итеклеп чыкъардылар ве меркездеки къоджаман даирени эль-эльге берип, зынджырлап алдылар.

Мейданда ине ташламагъа биле ер къалмады. Арттакилер, козь къыйыгъындан олса да бакъып коръмек ичюн, байырлар, тёпелер, къалкъыкъ ерлер устуне чыкътылар.

Къар энди япалакълап ягъды. Даа деми аякъ излеринен чанакълашкъан ерлер кене къаргъа толып, тегизленип къалдылар. Орталыкъ чым-чырт. Хайырлы хабер гонъюльдеш адамларны тез тапа экен. Топлангъанлардан бир чокълары Алимге уруладжакъ чубукъларнынъ акъчагъа алынгъаныны бильгенлеринден, онынъ солдатлар арасындан бош-бошына кечириледжегини бекледилер.

Ниает, трампетелер теляш котерип тасырдадылар. Халкънынъ башы сол тарафкъа бурулды. Энъ огден бойнуна къайыш кечирильген, бели букюльген, къушагъынадже чыплакъ Алим кельмекте. Бедени тек без донынен оръюльген. Онынъ пешинден трампетеджилер ве чокътан-чокъ солдатлар корюльди.

Даире ичине келип киргенлеринен, Алимни кыйышындан етеклеп кельген юзбашы Ахмед бей токъталды, чубукълы солдатлар исе оларны ортада кялдырып, эки саф олып тизилдилер.

— Ушакълар! Алимни биринджи вурмакъ шерефи сизе насип олды,— деди юзбашы саф башында токъталган арнаутларга.— Башлаюрыз! Бисмилля...

Шу ан Алимнинъ сыртына онълы-соллы чум чубукълары тюшип башлады.

— Вурунъ, вурунъ, кучюлю вурунъ!— деп багъырды Ахмед бей кыйышны огге чекип.— Аджыманъыз, вурунъ мелъунны...

Сыранынъ сонъуна етеяткъанда Алимнинъ когерип къарарган аркъасы ал къанга аяланды. Оны кыйтадан солдатлар арасына чевирген юзбашы тыныш алмадан къарыкъ давушынен джекирмекте эди:

— Кучюлю вурунъ, беденинде эти кялмасын, сюеклери тоз олсун! Вурунъ...

Бойнундан тартылган Алим экинджи кере сафнынъ ортасына келяткъанда, аз бучукъ башыны котерип, агърылардан кыйшаган чересини халкъ кутлесине чевирди. Анда, ог сырада, бир ан олса да, Сараны ве онынъ янашасындаки анасыны корип кялды. Заваллы къартый къурып кялган инджечик кюллерыны котерип, недир багъырмакта эди.

Башы кене тебен тюшти. Беденинден ягъмур олып къарга тамчылаган къан буртюклерни ап-акъ ерни кызыл renkке боямакта эди. Онынъ кюлакъларында халкъ гурюльтиси ичинден айрылып чыккъан афакъанлы ве октемли бир давуш чалынды:

— Олды, олды энди, фравунлар, сизде асла мерамет деген шей бармы? Ольдюрдинъиз де...

Онъа башкълары да кюшулдылар:

— Езитлер, токътатынъыз бу масхаралыкъны! Чубукъларны парага сатып алган эдик, кялганы падишанынъ озюне урулсын!

— Джемаат, эвлеринъизге кыйтынъ, темашанынъ сонъуны падиша озю келип сейир этсин...

Агълав фигъанлары, сёгюшли ве къаргъышлы давушлар эп кескинлешип, сурекли ве кюудретли умумий гурюльтиге чевирильди. Бу кюркюнч ве дешетли гурюльти эди. Алим вуджудындаки сонъки кучьни топлап, салланмадан, тентиремеден адымлады.

Оны дёрдинджи кере аскерлер сафына бурдылар. Не исе онынъ да ярысыны кечти. Эгер бу джеза сафыны уч кере даа кечсе... Гурюльти тынган киби олды. Авада сызгырган чубукълар арасындан тек агълав окюриги эшитиле. Анасы дегильми экен?... О зорлана берип, текрар башыны котереджек олды. Башы котерильмеди, итааттан чыкты. Аякълары да таш кесилдилер. Козьлери огюнде бинъ бир renkте тамгалар чапышты. Кене юзбашынынъ титис давушы эшитильди:

— Вурунъ!...

Бастырыкъ мейданында солдатлардан башка адам кялмаган эди. Мында топланган юзлернен, бинълернен татарлар, руслар, румлар ве каранмлер бу джанаварлыкъка чыдалмайып, гъадаплы, козьяшлы, къаргъышлы ве сёгюшли давушларыны этрафка яйратып, тараф-тараф олып кеткен эдилер. Кериме татайнен Сара къанлы къар устюнде серилип яткан Алимнинъ яшына кельмеге чапкъылсалар да, оларны якъын кюймадылар, зорнен полис идаресининъ талекесине ташлап, конвойнен Къарасувга аткъардылар.

— Дик дурунъ!— деп багъырды юзбашы озюнинъ джеллятларына.— Сола дён! Серт адымларла, илери!

Солдатлар мейдандан чыккъан арада, эки атлы япыкъ кюпа арабасы келип, Алимни онынъ ичине ташладылар...

Къар аля даа ягъмакъта эди. Даа деми Алимнинъ къанынен аллангъан къып-къызыл ёлакъ да бем-бесяз олып къалды...

Шеэрнинъ четинде бычма таштан къурулгъан учъ къатлы балабан госпиталь биасы къоджамаи байырны къаплагъан эмен орманлыгъы ичинде эди. Мемлекет дженк вазнетинде олмагъанындан, шимди бу бица да яры-ярыгъа бош ве тынчлыкъ-амаплыкъ ичинде эди. Анда арбий болуклерден патта-сатта кетирильген хаста офицер ве солдатларны тедавийлейлер.

Хастахане азбарында айры башында тургъан эки козьлю уфакъ эвчик де бар. Онъа изолятор дейлер. Анда юкъунчлы хасталарны туталар. Бу эвге тек экимлер ве шефкъат эмширелери кирип чыкъалар.

Фаджналы джезадан сонъ къарарнен бир бучукъ ай кечти дегенде, джума куньлеринден биринде мында бир атлы арабачыгъынен Бетлинг келип, догъру изоляторгъа киреджек олды. Лякин онынъ ёлуны баштан-аякъ силялы арнавут солдатлары кесип, ондан рухсетнамесини талап эттилер.

— Мен экимим!— деди Вадим Мердиевич полисмейстер берген сары джылытлы кягъытны косътерип.— Хастаны манъа ишандылар, бугуньден одеде оны мен тедавийлейджегим.

— Къутунъда не бар?

— Экимде не ола билир: чешит мельэмлер, къурутыджы тозлар, ичледжек ве тешине якъыладжакъ иляджлар...

— Ичери буюрынь!

Биринджи оада оны ал янакълы шефкъат эмширесни къуванчен къаршылап, бетинден опыти.

— Селям алейкум, къызчыгъым!

— Хош кельдишгиз, баба. Хайырлы ишми?

— Хастанынь мындан тез арада тедавийленип чыкъмасыны истейлер.

— Я сонъ?

— О къадарыны бильмейим. Итимал, джезасыны девам эттиреджектирлер. О вакъыт онъа биць еди юз отуз бир чубукъ урылгъан эди.

Эмшире бирден алевленип кетти:

— Джанаварлар тенинде сагълам ери къалмагъан бу алидженап адамны текмиль...

— Яваш ол, Лица. Хастанен танышлыгъымызны да ич кимсе бильмесин. Онынъ вазияти шимди насылдыр?

— Башталарына коре, шимди бир ёрукъ. Энди сырты устюне ята. Маддеси де ачылды... Онынъ гъает инсаннетли ве алидженап бир адам экенини кереги киби мында анъладым. Даа кеченлерде...

— Алимни балландырып макътамасанъ да олур, оны озюм билем. Эр алда тилинъни тыйып тут, ресмий шахслар оны «девлет джипнаетчисин» саялар. Шек-шубеге тюшсень, сени госпитальге якъын биле къоймазлар. Падиша ордусынынъ офицери олгъан акъайынъа да зиян келир. Керчек, Сергейнинъ алы не вазиятте?

— Текмиль тюзельди. Затен мында о хасталыкъ сыкълетлигинден себеп дегиль, эр кунъ мени коре бильмек ичюн тюшкен.... Къач куньден берли тюфегини янына алып, сабадан акъшамгъадже эменликте авлапып юре. Тюневин кийик бир чокъкъа урып, оны мында сюйреп кетирди. Ярын акъшам сизге сагълыкълашмагъа бараджакъ оламыз.

— Сагълыкълашмагъа? Сувукълаткъан джигерлери Сергейни раатсызламаймы?

— Айттым да, хасталыгъы уйдырма шей. Оны Ор къапысында къалды башы этип танилегенлер. Бириси кунъ ёлджумыз.

— Мытлакъа келинь, къызым. Ананъ ве битанъ сени пек сагъын-

дылар. Бильмейим, асретлигинъе чыдарлармы экен. Айды, мен хаста-
гъа кирейим, даа корюшир ве лаф этермиз...

Дёрт-беш койкалыкъ ода ичинде Алим бир озю эди. Киреяткъан
экимни корьгенинен, бель устюне тураджакъ олып ыдырынды, лякин
бунъа меджалы етмедди.

— Вадим Мердиевич, сизсинъизми?

— Таныдышмы, къардашым? Сени шифаламагаъа кельдим. Полис-
мейстернинъ озю йиберди. «Бар, шу айдамакъны тездже адам эт» деди.
Къана, аркъаыны чевир.— Къан къускъан ёлакъларнынъ эт парчалары
бири-бирине битишселер де, сырты къоркъунч ве дешет бир вазиятте
эди.— Олды, олды къардашым, энди кери бурул,— деди эким чересин-
де пейда олгъан тедит аляметлерини зорнен гизлеп.— Эр шей ёлунда...

— Багъышланъыз, Вадим Мердиевич, бельки биледирсинъиз, бу
алидженаплыкъларнынъ себебин неде я? Ёкъса, «бордж» одеттирмеге, къал-
гъан чубукъларны урмагъа ашыкъалармы?

— Бильмейим...— деди эким башыны тёбен алып.

Бетлинг тюневин оларгъа мусафирликке кельген Саранынъ ялва-
рувынен, бугунъ полисмейстерининъ узурна барды ве эгер дженап аз-
ретлери разы олса, тери хасталыкълары мутехассысы оларакъ, Алим
айдамакънынъ чеккен азапларыны енгиллештирмек ве оны тезджерек
аякъкъа турсатмакъ мерамында олгъаныны айтты.

«Сокъурнынъ беклегени эки козь экен» дер киби, забит бирден
джанланды.

— Тамам вакъытында кельдинъиз. Ичерики ишлер министри со-
раштыра-сораштыра текмиль башымы ашайджакъ. Риджа этем, шу
арам айдамакъны тезджерек адам эт де, бизни бу белядан къуртар.
Чокъу дегиль, азы къалды. Андан сонъ каторга, я да догърудан-догъру
джезнем ёлу. Бойледже, бу ишке нокъта къойылыр, веселям!

Бетлингнинъ макъсады бир чарелер тапып, Алимни корип чыкъ-
макъ ве буну Сарагъа билдирмек олса да, зат азретлерининъ ачыкъ-
тап-ачыкъ ифаделенген мерамыны эшитип, тутунгъан ишине бинъ-бир
пешман олды. Демек, онынъ вазифеси Алимнинъ «чеккен азапларыны
енгиллештирмек» дегиль де, оны джезаларгъа азырламакъ экен!...

Алим экимнинъ кельгенине лек къуванды, чюнки мында тюшкен-
деп берли корьген биринджи танышлары Лиза ве Бетлинг эдилер.

— Вадим Мердиевич, кене Сарагъа барып келесинъизми? Юсуф-
тан Сараны эвленеджек деп эшиткен эдим, тойлары олдымы?

— Сара мендедир,— деди Бетлинг лакъырды мевзусынынъ денъ-
ишкенине къуванып ве онынъ оюкъларына батып къалгъан сны козь-
лерине тиклешип бакъты.— Санъа чокъ-чокъ селямы ве мына бу келя-
мы бар,— деп, эль къутусундан пошугъа багълангъан уфакъ бир уй-
рюмни чыкъарды.— «Кобетени озюм пиширдим, оны мытлакъа козьле-
ринъиз огюнде ашасын» деди. Мына бу мис къокъулы мензиль де
санъадыр. Озю нагъышлагъан.

Алим дёрт букленген ешилъ йипек явлычыкъны асретликнен ду-
дакъларына кетирип, сонъ оны ачып бакъты. Сап-сары ве мавы йиплер-
нен нагъышлангъан язылары окъуды: «Олюм бар — айрылыкъ ёкъ».

— Демек...— деди Алим козьлерини ортып. Дудакъларында шы-
рын тебессюм пейда олды.

Эким фурсаттан файдаланып, дикъкъатнен онынъ чересине бакъ-
ты. Анда эвельки йигиттен эсер биле къалмагъан. Оюкъ япакълар,
чыкътыкъ ченъгелер, кокрегине саркъкъан къара сакъал...

— Сен, къардашым, Юсуф адлы о пезевенкининъ лафына къулакъ
асма. Эгер олюм кедер этмесе, севгинъиз керчектен де эбедий экен.
Эски заман риваетлериндеки ашукъ-машукъларгъа мен де ишанып баш-
ладым.

— Вадим Мердиевич, сиз бир шейге даа эмин олсаныз керек: тек Сараның дегиль, халкының севгисини де акыкътперверлигимнен кызандым, ойлеми?

— Чубукъларны да олар ичюн кызандың, — деди Бетлинг муляйимликнен кулюмсиреп.

— Мен, инсан оларакъ, орталыкълардаки бу хызырлыкъларгъа чыдап оламадым. Фурсат кельсе, кене аяккъа турар ве аттан тюшмез эдим!

— Кене якъаланыр ве кене... Айткъан эдим, къардашым, джемнет къануны ойле, башыңны ташкъа урмакътан ич бир файда чыкъмаз.

— Вадим Мердиевич, шувулдап эскен аван еллер, къуйып ягъган къар ве ягъмурлар таш диварларны да омрап, тозгъа чевирелер. Мен эминим, ойле бир кунъ келир ки, бири-биринден корип, юзлернен, бинълернен йигитлер атланыр, «къанун» деп уйдыргъан диварыңыздан таш устюнде таш биле къалдырмазлар...

Эким кызышып кеткен Алимниң давушыны бастырмакъ ичюн, эсалет оксюрип-оксюрип алды ве аяккъа туруп, бир джамлы пенджерениң орьтюси арасындан азбаргъа бакъып алды.

— Мен сиясетчи дегилим, адий бир экимим, — деди о керп бурулып. — Элимден кельген екяне иш адамларың агърысыны енгиллештирмектир. Қана, ишке киришейик. Санъа ойле бир иляджлар кетирдим ки, оларны эки-учъ кере сильсем, кене анадан догъма бенъсиз-тамгъасыз бир сабий киби олурсың.

— Вадим Мердиевич, сизге бир суалим даа бар.

— Сёйле къардашым, — деди эким къутусындаки илядж шишечиклерини тумба устюне бошатып, — къулагъым сендедир.

— Бельки Сара айткъандыр, анамның сагълыгъы не вазнетте экен?

Бетлинг абдырагъан киби олды. Эльбет, Сара джеза куню эвлери-не къайтаткъанда Кериме татайның полис арабасында кечингенини агълай-агълай айтты. Алимниң аякъдашлары севастиополли Кузьмин, Қырасув табаналары Сент-Мурат акъай, Усеин ве чокъ мыкъдарда башкъаларының къапатылгъанларыны да сёйледі. Лякин тешек хастасының онсыз да азаплы юрегини шимди къайтадан аджытсынмы?

— Екъ, къардашым, ич бир шей айтмады. Сагъ-селямет олса керек. Қана, сыртыңны чевир, къыбырданмай ят. Иляджның кескинлигине эмнет берме, даян, тез тюзелирсинъ...

Бинъ секіз юз элли сенесиниң март айы башлагъан эди. «Март къапыдан бакътырыр — къазма-курек якътырыр» дегенелери киби, хышымы айының энди биринджи кунълеринден ярым аданы бузлы еллер, гедже-кунъдюз увулдап эскен къарлы боранлар къаплап алды. Чёль районларының къар куртюклеринен орьтюльген тер-тегиз ве ич бир терексиз там-такъыр ёлларында инсан огълы инсан къалмады. Куниниң ярыларында Сиваш беттен улып акъкъан къарлы боран тап шу дередже кучълешти ки, орталыкътан кунъ ярыгъы чекилип, къап-къаранлыкъ кокнен ап-акъ ер юзю бир ерге къошулгъан киби олды. Мына бойле дешет бир вакъытта, уйрюлип, къуйып ягъган бузлы къар шувултысы арасындан кочерлери майланмагъан арабаның титис гырчылдысы эшитильди дер экеч, къарнен комюльген ёлда тонларына бурюнген дёрт-беш атлынен, юксек тегерчиклери устюнде демир чабакълы балабан къафеси олгъан худжур бир могодек пейда олды. Атлылар пек ямаң ушюгенлеринден, могодекниң де огюне кечип, де артына къалып, къайдадыр ашыкъа эдилер.

Қафестеки джанавар дегиль, джанлы адам эди. Сарсылып къалтырагъанында аякъ устюнде зорнен тургъан чуха джуббелі бу адам

ачыкъ могодекте озюне джыллы ер араштырыр киби, къолларынен де бир, де дигер чабакъкъа япышып, ардыны узьмеден онъгъа-солгъа бурулып турмакъта эди.

Арадан ярым саат кечмеден, огде къар обасы корюльди. Онынъ тѣлесиндеки къара баджадан будакъ-будакъ тютюн чыкъмакъта эди. Атлылар озь аралары аз-бучукъ субетлешкен сонъ, олардан чал атлысы тюфегини омузларындан алып, учь кере авагъа козьлеп патлатты.

Могодек энди тютюнге якъышлашайткъанда, къар обасы орта еринден эшилип, къапы ачылды ве анда безь юн шалына орътюнген аял бир киши чыкъты.

— Агъаларым, сиз текмиль бузлагъансынъыз да!— деди о аджынувнен.— Юкюнъиз алтын дегиль, анавы ёлбасарлардан бири экен. Алланынъ бу къулан чёлюнде онъа бир шей олмаз, кимсеге тансыкъ дегиль. Сиз эйиси эвге буюрынъ, бираз къызынырсынъыз. Соба устюнде борчым бар. Ашар-пчер, сонъ кене ёлунъызгъа кетерсинъиз...

Бекчилер хошнутлыкънен разы олдылар. Могодек чегердеклерине багълангъан атларыны арабаджыгъа ишанып, къадыннынъ пешинден алель-аджеле эвге сокъулдылар. Лякин арабаджы да зеэр сувукъкъа чокъ чыдап оламады, къозладан тюшип, эвге догърулды.

Арадан баягъы вакъыт кечти. Токъталып турмакъ Алимге даа зор корюнди. Араба юрьгенде тегерчиклернинъ гъырчылдысы, кимерде бир атларнынъ кишневлерни, бекчилернинъ сигар якъувлары онынъ дикъкъатыны джелъп этсе де, шимди исе табиятнынъ бу баштакъ хышымынен янъгъыз башында къалды.

Языкъ, оны экинджи ве учюнджи кере бастырыкъ мейданында солдатлар арасындан кечирип, сонъки чубукълары ургъанда таныш-билишлеринден ич кимсе ёкъ эди. Ёкъса, джемааткъа хабер этмедилерми? Итимал, бойле бир маизараны халкънынъ озю де корьмек истемегендир. Оны сонъки кересинде госпитальде тедавийлеп, тюневини гедже мына бу «къафеске» сокътылар...

Бирден текрар къапы ачылып, андан айны шу шаллы къадын чыкъты.

— Багъышланъыз, Алим агъа,— деди о къабаат ишлеген адамнынъ кедерли даушынен,— оларны ичирип тоюргъандже, башымдан эсим кетти. Не исе ятып къалдылар. Бекчилер башынынъ джебинден мына бу анахтарларны чекип алдым,— деп къафеснинъ екяне къапысындаки балабан килитлерни ачты.— Сиз мени танымадынъыз, гъалиба,— деди о бетине тюшкен шалыны юкъары котерип.— Лизаветта Бетлинг. Акъылынъыздамы, госпиталь... Алим агъа, сизге дакъкъасы паалы, ашимди айынырлар. Мынавы эгерли атлардан бирине мин де...

— Сагъ ол, къардашым, эйилигинъни омюр-билля унутмам. Корюшмеклер къысмет олсун!...

ХІІ

ХАТИМЕ

Сурьатнен кельмекте олгъан гемн ельден къабаргъан елькенлерини топлап, айны шу вызнен Босфор ялысына бурулды ве скелеге кирейткъанда гемиджилер онынъ бурундаки ленгерини денъизге ташладылар. Сувда къаралты пейда олгъанда берли козьлерини андан алмайып теспи чекип бакъып тургъан чал сакъаллы, къызыл фесли ихтияр адам, ленгер ташлангъанынен еринден туруп, скелеге ашыкъты. О кенъ омузлы, оламан бойлу бир адам эди.

— Огъурлы ёллар олсун, къартым!— деди о гемиден биринджи тюшкен акъ сарыкълы, бол донлы къарт кишиге хытап этип.

— Кябе шернеге!— деди сарыкълы адам ве авучларыны бетине кетирип, бир ялыдан экинджисине аман-эсен чыкъкъанлары ичюни, ёкъса плеридеки ёлларына огъурлылыкъ тилепми, дуа окъуды. Къалгъан акъ сарыкълылар да къыблагъа чевирилип, эллерини котерди ве дудакъларыны ойнаттылар.

— Урьметли мусулманлар, сиз денъиз кечип кельдинъиз,— деди къызыл фесли адам оларгъа хытап этип.— Энди акъшам олаятыр. Девелер ве атлы арабалар Шамгъа ялынъыз къушлыкъта ёлгъа чыкъалар. Риджа этем, ляйыкъ корьсенъиз, меним къавеханемде геджеленъиз.

Мусафир къартлар озь аралары мушаверелештилер. Эллериндеки шеадетнамелер тешкерилген арада, гумрюк башы эр кеске эшитилир бир даушнен айтты:

— Бу деде къасабамызнынъ энъ итибарлы ве мухтерем мескенидир. Сиз онда геджелейинъ.

Олар докъуз адам эдилер. Эписи къонакъбайнынъ пешинне тюшип, къызыл кираметли, азбар багъчалы эвге догърулдылар.

— Огълум, Ахмед, абдестликлерни чешме огюне алып чыкъ,— деди о къувурчыкъ къара сачлы етишкен бир огълангъа айланып.— Мусафирлер ёл кечип кельдилер. Абдест алсынар, акъшам намазларыны къылсынлар.— Сонъ, азбар ичиндеки къыз балагъа чевирильди.— Къызым, Айше, джезвелерни ас. Унутма, емен къавеси олсун. Мен аш тедагриги корейим.

Бойле деди де, арангъа кирди. Анда балабан согъумлыкъ къойны ерге авдарып йыкъмасынен, элиндеки пычакъны онынъ богъазына кетирмеси бир олды...

Халкъ риваетлеринде арды-сыра текрарланып айтылгъаны киби, фесли адам бу ерлерге бундан беш-алты йыл эвельси бир озю денъиз ялдап кельген. Генчлик ве къырджыманлыкъ чагъларыны Батумиде аммалджылыкънен кечирген. Лякин кушьлерден биринде залым скеле башыны аммаллар ортасында котеклеп, кене полис элине тюшмемек ичюн, скяне къуртулыш оларакъ, озюни денъизге ташлагъан. Бойледже, геджелери гизли-яшырын ялдап, мында келип чыкъкъан. Омюрининъ сонъларында янгъыз башында яшамакътан тёньюлип, оксюз тюрк балаларыны — агъа-къардаш Меметнен Айшени эвлядлыкъкъа алып, фуртуналарда ялыгъа ташлангъан геми парчаларындан мына бу къавеханени къураштыргъанлар...

Чевик арекетли къонакъбай ихтияр ченъеге асылгъан къойны тез арада абрап, эт кесеклерини оджакътаки чёюнге ташлады.

Сарыкълы мусафирлер къонакъ одасындаки миндерлерге ишелип, кейфнен къаймакълы къаве ичмекте эдилер.

— Хош сефагъа буюрдыгъыз, сайгъылы мусафирлерим!— деди къонакъбай ве эллеринен чал сакъалыны сыйпап, олар арасында миндерге чёкип отурды.— Кимерде бир денъиз къутура тургъан, сизлерни чалкъамадымы?

— Екъ, чалкъамады, мухтерем къонакъбай, бешикте саллангъандай аман-эсен кельдик,— деди банаки къарт.

Къонакъбайнынъ сия козьлери томбул янакълы, патлакъ козьлю къарткъа тюшти. Оны таныш сымагъа ошатты, лякин къачан ве не ерде корьгенини хатырлап оламады. Итимал, пек чокътан расткелишкендирлер.

Мемет чёюннен кирип, оны мусафирлерининъ огюндеки къонагъа къойды. Айше агъач къашыкълар ве бир табакъ тилинген отъмекнен пейда олды.

Емекке буюрынъ, азиз къартларым,— деди къонакъбай къашыкъпы чёюнге далдырып.— Бисмилля! Айып этменъиз, элимден кельгенн будыр, къалгъанына акъ таала хыдырдыр...

Олар индемеден, иштианен ашадылар. Томбул янакълы адам къалын майлы дудакъларыны ягъбезге сюртип, бир къач кере кекирип-кекирип алгъан сонъ, къызарынтылы козьлерини къонакъбайгъа догърултты:

— Сагъ ол, къонакъбай, кисенъе бишъ берекет олсун! Мусафир-первер ве мерамстли бир адам экенсинъ.

— Сизге де тешеккюр, даветимни ред этмединъиз. Адамзадлыкъ адети: мерамст эйле де, деъизге ташла дегенлер, бир кунъ ола мытлакъа огюнъе келип чыкъар.

— Ойледир о, къонакъбай, эйиллик деген шей бир вакъыт унутылмаз.

Къонакъбай чёюнин къонадан алмакъ ичюн аякъкъа котерилъсе де, деминден берли фикирлерини тырмалагъан суаль онъа тынчлыкъ бермедн.

— Мени багъышланъыз, сайгъылы мусафир, сизин таныш бир адамгъа ошатам. Ким оласынъыз я?

— Бейлеринишъ бейи десем де къопайчоралыкъ олмаз. Мени бутюн дюнъя биле. Сен де билип къал: Джелал мырза Кипчакский дегенлери мына меним!

Къонакъбайнынъ элиндеки чёюн тарсылдынен къонагъа тюшип, къапакъланып къалды. Онынъ эли-аягъы къалтырап, чырайы бир кереден ап-акъ кесильди.

— Огюз?!...— деди къонакъбай богъазындан титреп чыкъкъан къарыкъ бир давушнен.— Маджаргъа екнлип, губернаторгъа мусafirликке айдалгъан огюз!

Томбул янакълы апансыздан инеге отургъан адамдай аякъкъа секирип турды ве джан аляметн къоркъусынен козьлерини Алимге тикти. Донынынъ баджакъ арасы энди сылангъан эди...

— Эльбет, Алим Азамат огълу мен олам!— деди о гъурурнен.— Арабада багълы яткъанда бстиме ургъан эки шамарынъ хатиринишъ демн?

— Багъышла... Мен арамны багъышла, къардашым, о вакъыт шейтан шерине огърадым... Рухсет эт, алым пек феналашты, аякъсългъа чыкъып, аджетимни корейим...

— Отур, отур,— деди акъсакъл Алим энди сакин бир давушнен.— Къачмагъа ич бир аджет ёкъ. Яхшы адамлар озъ эвлерине келип тюшкен душманларыны биле джезаламайлар. Саба ола-хайыр ола, ярын Кябе шериеге кетерсинъ...

КОКЛЕР СУЛТАНЫ

Повесть

ТЕСАДУФ

Амет уянгъанда, анасы Насибе:— Саба шерифинъыз хайырлы олсун! буюрынъыз!— деп, ходжасына сабалыкъ къаве бермекте эди.

Анасындан чокъ ишитилген незакетли, урьметли, эдепли бу сѣзлер Аметке пек хош келе эдилер. Халкъымызда, эр бир медений къорантада, озюньден уйкенлерге урьмет тарикъында айтыла кельген бойле ибарелер миллий анъанелеримизинъ адамлар арасында аля яшамакъта олгъан дюльбер чизгисидир. «Саба шерифинъыз хайырлы олсун!»— Не къадар гузель, не къадар маналы сѣзлер! Бу — сабанъыз, кунюньиз, ишинъиз хайырлы кечсин деп, озюньизден уйкенге эйилик тилемек, онъа озюньизининъ эйи мунасебетинъизини косьтермектир.

Эбет, Амет о сѣзлернинъ терен манасыны анълай, оларда айрыджа хошнутлыкъ, гонъюль сыджакълыгъы, инсаннетлик барлыгъыны сезе ве бу ибарени озю де текрарламагъа севе.

— Саба шерифинъыз хайырлы олсун!— деди о софагъа чыккып, анасынынъ-бабасынынъ къаве ичил отургъанларыны корьген сонъ.

— Эвалла, огълум! Балабан акъай ол! Санъа да сабалар хайырлы олсун!— Ана ве баба софадан кечип, азбаргъа чыкъяткъан Аметнинъ артындан ифтихарнен козеттилер.

Амет эвден чыккъанда, мектепке даа эрте эди. О Юкъары багъча тарафкъа кете. Даа эрте олса да, кунеш къыздыра. Эр вакъыт япрачыкъларны къыбырдаткъан серин ель де эсмей. Бош адамлар сабадан денъизге, салкъын сувгъа ашыкълалар.

Кокте булут ёкъ, о да, денъиз киби, мас-мавы. Узакъта, денъизининъ уфугъы биле белли олмай. Денъизнен кок бир ерге къошулгъан киби, инсанны айретте къалдырыджы туташ бошлукъ асыл олгъан. Денъиз буюк, пек буюк. Дюнъа къадар! Озю де данма арекетте. Денъиз гузель, О да кокке бенъзей. Уджыс-буджакъсыз, муджизели кокни анъдыра...

Бойле тюшюнджелернен таш басамакълардан ашагъы тюшеяткъанда Амет адымларны тезлештирди: бугунъ олар ана тилинде белли бир мевзуда мустахиль инша язаджакълар. «Насыл мевзу олур экен аджеба? Денъиз акъкъында олса да...» деп ойланды о. Мектептеки шарантни хатырлады. Сонъки вакъытларда онъа сѣз чокъ тие. Директор Чалбаш тарафындан чокъ тенбие ала. «Бугунъ насыл олур экен...»

Аметнинъ раатсызлангъаны нафиле дегиль экен. Саба анасына-бабасына хайырлы саба тилесе де, озю ичюн шу кунъ пек хайырлы олып чыкъмады. Иншадан «осал» ишарети алды. Эбет, онынъ кейфи

бозулды. Буны о озюне кършы косътерильген адалетсизлик деп анълады.

Меселе шойле олды. Дерске кирген ана тили оджасы:

— Бугунъ, балалар, мустакълъ инша язаджамыз, дефтерлеринъ-изни азырлапъыз!— деди о.— Иншанынъ мевзусы: «Мен озъ Ватанымны не ичюн севем?» бу суальге озюнъиз анълагъанынъыз киби, гузель этип джевап язаджакъсыпъыз.

Сыныф одасынынъ ичи чым-чырт олды. Эр кес тырыша, уйдура, чекише, яза. Балалар бири-бирининъ язгъанына козете, фысылдайлар. Оджа оларны тенбийлей. Амет де язды. Лякин о, бош лаф севмегени ичюн, чокъ тюшюнип отурмады. Къойылгъан суальге джевап оларакъ олгъаны-оладжакъы беш сѣз язды: «Онда Къара денъиз, Ай-Петри олгъаны ичюн». Башкъа шей уйдуруп оламады. Я не ичюн уйдураджакъ? Оджагъа не, уйдурылгъан шей керекми? Акъыкътмы? О, юрегиндеки акъыкътны язды. Шу беш сѣз ичюн онъа «осал» къойдылар. Амет бунынъ себебини анъламады: не ичюн онъа «осал» къойдылар? Я о акъыкътны язды да!..

Чокъ йыллардан сонъ, мемлекетнинъ эки дефа Къараманы олгъан Амет-Хан Султан бу вакъяны хатырлап, шойле деген эди:

«— Билесинъизми, насыл олды? Мен о вакъытта умумий, янъгъыравыкъ сѣзлерни бильмей эдим.

— Я шимди.

— Шимди билем. Ама, эп-бир, севмейим оларны. Къара денъиз меним ватаным. Кърым да — меним ватаным. Ай-Петри де. Къара денъиз олмаса, Кърым олмаса, Ай-Петри олмаса... мен не ичюн яшай-джагъым?»*

Амет азбаргъа киргенинен, анасыны коръди.

— Ана, саба сиз манъа: «Сапъа да сабалар хайырлы олсун!» деген эдинъиз, ама хайырлы олмады,— деди о, шикъятленип.

— Не олды, огълум?— о, Амет мектепте бир къашаныкълар даа ялып кельди беллеп, теляшкъа тюшти.

— Иншадан «осал» алдым.— О анасындан бир шей гизлемей, эр шейни ачыкътан-ачыкъ айта эди. Шимди де ойле япты.— Акъыкът язгъанынъ ичюн «осал» къойылырмы? Манъа эсалет ойле япалар. Мен бу адалетсизликте не вакъыт къуртуладжакъым, айтыныз!

Онынъ бу лафлары, бу фикирлери, мектепте онынъ айры арекетлерине косътерильген менфий мунассбетининъ кескинлешювинден келип чыкъа эди. О, бу мунассбеттен, джан сыкъыджи дерслерден, сонъы ёкъ тенбийлерден, наснатлардан тамамле безген эди. Мектепте оны анъламагъанларына тарсыкъа ве башында чешит чыбалыкъ фикирлер долана. Бу фикирлерден о, ялынъыз денъизге барып къуртула. Анда озюни далгъалар къучагъына ташлагъан сонъ, башкъа алемге, сербестлик дюньясына кире. Анда о, озъ-озюне саип ола, озюни къуветли сезе. Далгъаларнен курсмеге, сув ичинде озъ усталыгъыны косътермеге, озюни шу гузель табиятнынъ бир парчасы олгъаныны ис этмеге онъа кимсе кедер этмей.

Денъизден эвге къайтып кельген сонъ, китап окъумагъа севе. Оны, хусусан ватандашлар дженки къараманлары Чапаев, Сергей Лазо акъкъындаки китаплар зияде меракъландыра. Бойле китаплар онъа къараманларнынъ прадесине, джесюрлигине, якъан ишлерине сукъланув, ифтихарланув дуйгъулары ашлай, шу къараманларгъа ошамакъ, олар киби олмакъ истегини къозгъай. Эскадрон огюнде, элинде къылычы, душмангъа кършы вызен кетяйткъан мешур Чапаевнинъ, я да

* Анатолий Маркуша. «Дайте курс», 194-нджи саифе, М., 1965 с.

паровознынъ къызарып янгъан собасы огюнде, эллерн багълы, душманларгъа теслим олмайып, оларгъа нефретнен бакъып тургъан Сергей Лазонынъ джесарет толу сымалары данма Аметиннъ козьлерн огюнде джанлана эдилер.

Анасы, якн къартбабасы Бекир Садла онъа Эдиге, Чорабатыр, Кёрогълу дестанларыны, халкъ къараманы Алиминнъ байларгъа оларнынъ якъан акъсызлыкъларына, адалетсизликке къаршы курешкенинн икяе эткенде де Амет-Ханда айны исслер уяна. О, деръал озюнн Чорабатыр киби, Алим киби, фукъарелериннн ве зайыфларнынъ къоруджысы, халкъ менфааты огърунда курешчи сыфатында тасавур эте.

Амет-Ханнынъ тербиесинде анасы Насибе ханымнынъ гъайретн буюк олды. Шунунъ ичюн табнатындакн эсас хусусий чизгилер, хасиетлер онъа бутюнлей анасындан ашланды десек, янъылмамыз. Насибе озю аз сёйленген, алчакъ гошьюлли, муляим олса да, эр якъан ишинде керек дереджеде атиклик, киргинлик косътерген джесаретли къадын эди. Онынъ гъает инсаннетли, къандырыджы телькъышлары, тенбиелери Амет-Ханнынъ дюньягъа бакъышыны, анъыны шекиллендирген негизлерден бирн эди.

— Биз эмекчи адамларымыз, бизим тамырымыз ишкир халкъ. Биз денбеллеринн, ишсиз вакъыт кечиргенлеринн севмеймиз,— дер эди анасы. Шунунъ ичюн Амет эвде къорантанынъ биринджи ярдымджысы олып осьти, бир тюрлю иштен эль тартмады. Не буюрылса, оны беджерди. Эм эр якъан ишинн намуснен япмагъа огренди.

1936 сенесининнъ яз татилн тез кечип кетти. Янъы окъув йылынынъ башында Амет дерслерге эр вакъыттаки киби, авесликнен барды. Ама юрегинн, пасылдыр, къурт токътамай кемире эди. Онда мектептеки уйкен аркъадашларына инсбетен, ичюнendir, ишанчсызлыкъ асыл олды. Лякин бу ишанчсызлыкъ оны рухтан тюшюрмедн. Озь кучюнн сарф этмек ичюн илле бир иш тюшюнип чыкъаргъан Амет, бу кунълерде турник устюнде чешит арекетлер япувиен мешгъуль олды. Бунъа оны мектепке янъ кельген физика оджасы Фанзов авеслендирди.

Къараманнынъ ишимди Ташкент янларында яшагъан сабыкъ оджасы о кунълеринн шойле хатырлай:

— Мени пединститутны битирген сонъ, окъув ишлерн мудирн ве физика оджасы сыфатында Алупка мектебине ёлладылар. Анда мен чокъ чалышмадым, лякин Амет Султан деген талебе хатырымда яхшы къалды. Единджи сыныфкъа биринджи кере дерске киргенде, балаларнынъ эксериси ерлеринден турмадылар.

— Балалар, сыныфкъа оджа киргенде турмакъ керек,— дедим мен, отургъанларгъа козь ташлап. Олар индемедилер. Бу сёзлеринн бир даа текрарладым.— Турмакъ керек,— дедим екннджи раледе отургъан къывырчыкъ сачлы огълангъа.

Огълан озюнн сыкъмай, козюме бакъты.

— Я, турам да, оджа!— деди манъа. Балалар кулюштилер.

Манъа джесарет иле джевап берген огълан Амет-Хан эди. Сонъындан анъладым, оларгъа «турынъыз» дегиль де, «къалкъынъыз» демек керек экен. Къабаат менде олды. О ерде къулланылгъан айры сёзлеринн бильмей экеним. Биз Амет Султаннен достлаштыкъ. О спортны пек севе эди. Лякин турникте, джесарет ве джанбазлыкъ талап эткен башкъа муреккеп арекетлеринн япмагъа бильмей эди. Мен онъа эр кунъ айры элементлеринн косътерип башладым. О, косътерген шейлерининн тез огрене ве талмай, безмей, дефаларджа текрарлап, яхшы менимсемгендже вазгечмей эди. Дерслерден сонъ къалып, мектепиннн екннджи бинасы огюндеки турникте мешгъуль ола эди. Аз вакъытта «склёпка», «сальта», арткъа-огге «яры кунеш» арекетн япувны менимседн.

Оджанынъ хатырлавы догъру. Амет, затен, гимнастика арекетлериш буюк авесликнен ве гузель япа, хусусан эллери устюнде пек уста юре. Онынъ, мектеп ёлундаки таш басамакълардан эллери устюнде ашагъы тюшкенини корьгенлер шашып къала эдилер.

— Я эллериш устюнде бу таш басамакъларнынъ тёпесинден ашагъысына къадар тюшип олурсынъмы?— деп оны кызыштыргъанларгъа:

— Тюшерим!— деп баш кестире эди Амет.

Юкъарыдан ашагъы кеткен бу ёлда учь юзден зияде таш басамакъларгъаныны козь огюне кетирсек, онынъ бу джанбазлыгъына адамлар нафиле тааджиПЛенмегенлерини анъламакълар мумкюн.

Бир гедже Амет худжур тюш корьди. Дервизадамы, ёкъса, башкъа таптанадамы, пек чокъл адам топлангъан. Мейданынынъ ортасында юксек агъачкъа узун аркъан багълангъан. Амет эллеришнен шу аркъаннынъ та тёпесинне котерилмек керек экен.— Амет къоркъма! Тирмаш!— деп кычыра эр кес. О эллеришнен аркъанны къави тутып, эп юкълари котериле. Ашагъы бакъкъанда, зый-чув адамлар кучючик олып корюселер. Мына-мына аркъаннынъ уджуна чыкълайым дегенде, не ола- не олмай, аркъан узюле, Амет баш-ашагъы кете. Ялынъыз «ана-а!» деп кычырып етиштире.

Сабадан ходжасынынъ кольмегине догме тикмек ичюн макъас кыдырып ичери одагъа кирген Насибе бу сесни ишитип, отю патлай яза.

— Не олды, огълум? Тюш корьдинъми?— деп, онынъ янына чёке, башыны сыйпай.

Къоркъунчлы тюшнинъ сонъу хайырлы ола, дейлер. Янъчыкъ корьгени тюш экенини анълагъан Амет:

— Вай! Пек фена тюш корьдим, ана! Сиз мени шу тюштеки белядан къуртардынъыз!— деп севинди.

— Къалкъ, огълум! Тюшюнъ яман олса да, кунниш яхшы олсун. Тюшинде инсан чокъл шей коре, къулакъл асма,— дей Насибе, огълуны тынчландыра.

— Къалкъам, ана. Бугунъ физика оджасы турникте манъа «бутюн кунеш» япмакълар огретеджек,— дей Амет, элини кольмегининъ енъине сокъып.

— «Бутюн кунеш» дегениш не?— деп сорай Насибе.

— Бу, ана, ойле шей ки... эллеришнен турникнинъ демирини къави тутасынъ, салынджакъл киби кучъю салланып, аякъларынъ де тёпедде, де ашагъыда — демириниш этрафында япалакъл киби фырыл-фырыл айланасынъ.

— Вай, балам! Я эллериш къуртулса?

— Ёкъ, ана! Эллерим къуртулмаз. Раатсыз олмачъыз. Озюпъиз билесинъиз, мен туткъан шейини элимден ич йибермейим.

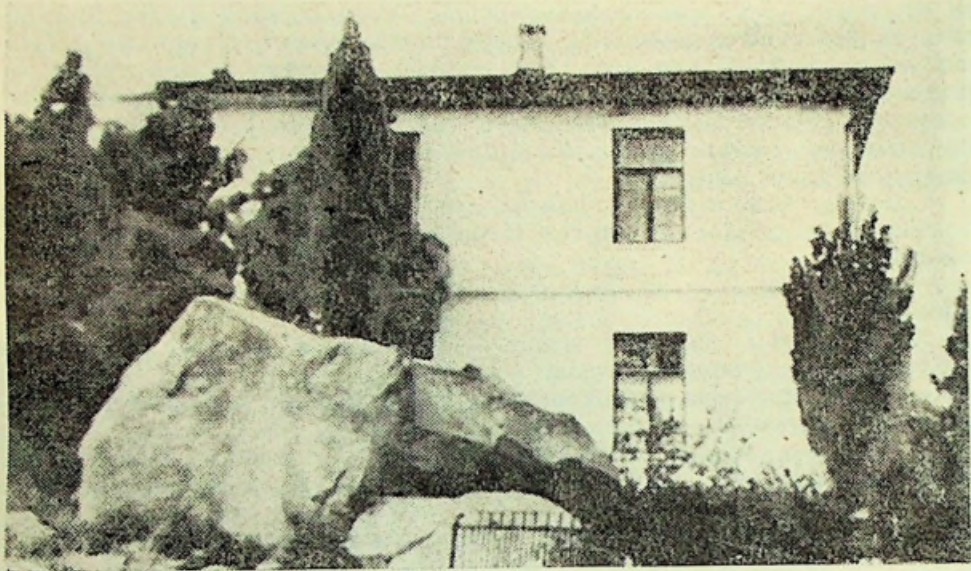
Амет ювунды, ашады, сызгъыра-сызгъыра, мектепке кетти.

Иичюндир, бугунъ онынъ кейфи пек яхшы, гопъю джошкъун. Гуя бир тантапа оладжакъл. Анасы онынъ устюне янъы кольмек кийдирди. Тезден Амет он алты яшыны толдыраджакъл. Яш дживан озь-озюнден хошнут. Не ичюн хошнут олмасын? Эр шей онынъ саадети ичюн хызметте. Эр шей онынъ ихтиярында. Оны озь къучагъында тепреткен Къара денъиз далгълары, пишкитлик ве джесарет багълышлагъан Ай-Петри, Алупканынъ озю, эписи онынъки. Дюнъяда кимсеген кыяс этильмез, севимли анасы янында.

Он алты яшында. Бу да инсанынъ омюринде бир кере ола. Амет оны сезмейми? Яхшы сезе. Озь акъранлары он беш-он алты яшындаки кызылар. Амет оларгъа да меракълнен козете. Озюнден бир-эки яш уй-

кен огълацларнынъ энди кызларнен кучакълашкъанларыны, опюшкенлерини де ишите ве коре. О, затен, эрте кјувамывна кельген, араретли ялы бойлылар несплине менсюп олса да, озюнинъ белли хаялларынен яшагъаны, огюнде айры макъсатлары булунгъаны ве омюринде озю ичюн джиддий ёл сечип алмагъа ынтылгъаны себебинден, аятнынъ бу кучъюлю далгъасы онъа даа озюнинъ эсрарлы тесирини япып оламады.

Инсан ойле — озюнинъ аятында не ярын, не бугунъ, не бир сааттан сонъ насыл адисе юзъ береджегини билъмей. Амет де шай, озюни генчликке хас сербестлик ве севинч хаяллары кучагъына ташлап, ашыкъмай дерске кете. Анда бугунъ не оладжакъ, насыл вакънагъа расткеледжек, ондан хабери ёкъ. Ама о шимди озюнинъ аят ёлунда бирден денъишме юз берювине ве озъ талиин хусусында бириниджи кере озъ

Алупкада Амет-Хан Султан окъугъан мектепнинъ корюниши.

башына къарар къабул этмеге себеп оладжакъ тесадуфий алгъа догъру адымламакъта.

Мектепте куню яхшы башлады. Бириниджи дерсте ана тилинден «пек яхшы» ишарети алды. Экиниджи дерсте де физика оджасы Фаизов онынъ джевабына «пек яхшы» деп кыймет кести. Балалар буюк тенефюске чыкъкъанда, о, сыныфта къалды, дефтерине бир шейлер язып эгленди. Сонъ, Фаизовнен турникте «бутюн кунеш» япаджагъыны хатырлап, азбаргъа кетти.

Экиниджи къаттан ашагъы тюшкенде, басамакълар устюнде къаршысына ондан бир сыныф юкъарыда окъугъан Бекирова Февзие расткельди. Къыз онъа сёз къатты, токъталып бир шейлер сорады. Амет онъа незакетли джевап берди. О, бу кызнынъ дюльберлигини ве джилъвелигини эр вакъыт сезе тургъан. Шу анъда, не олды-не олмады, Амет кызыны бирден кучакълап, янагындан опыти... ве озюнинъ бу арекетини дуймай къалды. Къыз, онынъ умуотсизден олып чыкъкъан бу арекетинден абдырап, кычырды. Амет неге огърагъаныны билъмей, азбаргъа къачаджакъ олды, лякнин къапы янында эки оджа тургъаныны коръди. Тез-тез юкъарыгъа, озъ одаларына котерильди.

«Иште, санъа беля! Энди джанынъны якъарлар. Бельки мектептен де къуварлар. Екъ, бу масхаралыкъкъа ёл бермек олмаз. Лякин не япмакъ мумкюн? Шимди мында директор кирип келе биле. Эйиси, шимдилик мындан зумалы. Динъленип бакъты — софада аякъ давушлары иштилъды. Амет чокъ тюшюнип отурмады, пенджереде ашагъы, кипарис терегине сычрады, далындан салынып, ерге тюшти, ама элинден къуртулгъан далынъ уджу къайтып пенджереге урунды, пенджеренинъ озюни ве джамларны къырды. Джам сыныгъы давушындан абдырагъан Амет бираз токъталып, тёпеге, сонъра этрафына бакъынды, «таз устюне чыбан» дегенлери бу экен деп тюшюнди. Мектеп азбарындан сыптырылды, табана къувет, денъиз бетке кетти.

Анда, ялыда чалкъагъа тюшип, чокъ тюшюнип ятты. Бойле тесадуфтен сонъ, эльбетте, мектепте онъа раатлыкъ бермейджеклер, я да масхара этип, мектептен айдайджакълар. О атыта тюрю левхаларны тасавур этти: «Директор Сент-Умер Чалбаш бутюн оджаларны, юкълары сыныф телебелерини топлап, элиндеки къыгъытта язылгъан эмирини окъуй. Аметинъ шахсий эсабында олгъан бир талай уфакъ адиселерни сайып чыкъкъан сонъ, сонъки вакъианы да тафсиллятынен къайд этип, «... иште, бу тербиесизликлери нчюн 7-джи сыныф талебеси Султан огълу Амет мектептен чыгарылсын!» дей. Екъ, бойле олмаз. Бу — олюмден бетер. Анам буны ишитсе, къасветленир. Эйиси, меселени мен озюм чезейим. Вакъиагъа озюм ёл бердим, акъибетини де озюм догърултма-лым. Озю йыкългъан агъламаз, дегенлер. «Гульни къокъламагъа билъдинъ, Амет, тикенине де даян» — деди о озъ-озюне кулюмсиреп.

Къыскасы, Амет бир даа мектепке бармамакъ къарарына кельди. Бундан бир йыл эвель Симферополь демирёл ФЗУсына кеткен досты Сентджелиль Къалайджы оны ФЗУгъа окъумагъа чагъыргъаныны хатырлады. «Анда бельки аэроклубгъа да къатнамакъ мумкюн олур...»

Амет мектепке къайтып бармады. Бабасы Султан чокъ разы олмаса да, анасы онынъ ниетине къолтутты ве чокъкъа бармай о, севимли Алупкасыны терк этип, артына бакъа-бакъа, Симферопольге, озюнинъ шанлы ве муреккеп такъдирине догъру ёл алды.

Симферополь. ФЗУ мектеби. Ятакъхане. Янъы мунт, янъы шарант. Булар эписи Аметке ойле корюнди ки, гуя башкъа дюньягъа кельди. Ятакъханеде озюне янъы достлар тапылды. Озю де ишсеверлиги, зеккийлиги, эр кеснен олгъан самимий, шенъ мунасебети саесинде оджалар ве ятакъханедеки яшлар арасында итибар къазанды, комсомол сафына къабул этилди.

Алты ай окъув тез кечти. ФЗУны битирген сонъ Амет демирёл депосында чиленгир олып чалышты. Сонъра уста ярдымджысы олды. Аркъадашлары, онъа юксек ишанч косътерип, депода комсомол ячейкасынынъ секретары этип сайладылар.

Амет озъ ишини севди, яхшы чалышты, комсомол етекчисин оларакъ данма козьде олды. Лякин Симферопольге кельгенинден бери, мындаки аэроклуб онынъ акъылындан чыкъмады. Бир бучукъ йылдан бери, янындаки шу аэроклубнынъ мешгулиетлери кятнамакъ авеслиги оны раат быракъмай эди. Керчек, иштен сонъ анда бара, курсантларнынъ ишлерини сейир эте. Сонъра досты Фахри Биляловны да авеслендирди. Энди аэроклубгъа экевленип баралар, самолётларнынъ насыл учурылгъаныны меракънен бакълар.

Бир кунъ акъшам юкъламагъа яткъанда, Амет достына:

— Билесинъми, Фахри? Мен учуджы олмакъ истейим! Не дейсинъ? — деди.

— Гузель, лякин экиниз де учмагъа огренсек, даа яхшы олур эди, — деп джевап берди Фахри.

— Мен бу хусуста чокътан тюшюнем. Бу меним энъ буюк хаялым, деди Амет.— Ама бизни анда къабул этерлерми?

— Сен комсоргсынъ да,— деди Фахри бироз сукюнеттен сонъ,— Шеэр комсомол комитетине мураджаат этсенъ, ярдым этерлер.

— Догъру айттынъ, дост, бу меним хатириме кельмей эди.

— Берабер барсакъ, бельки экимизге де рухсет этерлер,— деп иляве этти Фахри.

— Айса... ойле япайыкъ.

Олар лениджерен кирген ай шавлесен алтында, хош инетлерге ктапылып юкълап къалдылар.

«МЕН УЧМАКЪ ИСТЕЙИМ...»

1938 сенесининъ кунешли яз кунълеринден биринде, Симферополь аэроклубында эки огълан пейда олды. Бирин алчаракъ бойлы, экинджи-син ордан бироз иридже. Олар кимге мураджаат этмеге бильмей, джуратсызлашып тургъанда, яшларына кельген узун бойлы адам:

— Сизге ким керек?— деп сорады.

Джевап еринс огъланлардан бирин элиндеки шеэр комсомол комитетининъ ёлланмасыны косътерди. Адам ёлланманы козьден кечирип экен, кулюмсиреп, оларгъа дикъкъатнен бакъты.

— Юринъиз меним пешимден,— деп, йнгитлерни идареге алып кетти.

Идареге киргенлеринен андаки адамларны корип, яшлар бироз шашмаладылар. Сонъ алчаракъ бойлысы къолындаки кягъытны огдеки стол башында отургъан сарышын кишиге узатаракъ:

— Мен учмакъ истейим. Къырыджы-учуджы олмакъ истейим,— деди къатты даушнен.

Идаредекилер бири-бирине бакъыштылар.

— Къайда чалышасынъ?— деп сорады кягъытны алгъан киши.

— Паровоз депосында уста ярдымджысы олып чалышам,— деди огълан, энди баягъы джесаретленип.

— Не ерде догъдынъ?

— Алупкада.

— Адынъ Амет, ойлемп?

— Ойле...— деди де, огълан токъталды. Анасынынъ онъа эксерин вакъытта, Амет-Хан огълум, деп мураджаат этмеге севгеннин хатырлады. «Я адымны ойле яздырсам не ола? Амет-Хан деп адым айтылгъанда, эр сефер анамны хатырларым.» Онынъ не ичюн токъталгъаныны бильмей, джевап беклеп тургъан кишиге гуя риджа эткен тарзда бакъаракъ, иляве этти:— Ойле, лякин адым, догърусы, Амет-Хан. Фамилиям — Султан.

— Демек, Амет-Хан Султан, ойлемп?— деп, киши Хан ве Султан сёзлерини къаттыджа ве созып айтты ве кулюмсиреп, кене аркъадашларынен бири-бирине маналы суретте бакъыштылар. Олардан бири:

— Бу огълан бир кереден эм Хан, эм Султан олмакъ истей, сакът ол, Петя,— деди ве кулюштилер.

— Ханларнынъ иши чокътан битти, акъайлар. Ама о коклер Султаны олмакъ истесе, мен онынъле разым. Эм оны озь отрядыма къабул этем,— деди сарышын адам мемнуиетнен.

Бу адам аэроклуб инструкторы Пётр Мефодьевич Большаков эди. О Аметин баштан-аякъ сюзди. Огюнде, алчакъча бойлы олса да, тюзгюн, къавий эндамлы, ачыкъ бакъышлы, ирадели йнгит тура. Онынъ Большаковгъа бакъкъан ири къара козьлери онъа ойле тесир эттилер-

ки, бу теэссурат онынъ зенинде дамий къалды. Бу козьлерде терен тюшюндже, исрар, джесарет ве атиклик аляметлери сезилди. Козьлериниъ бакъышы ойле кескин ки, гуя ичинъи тешип киреджеклер. Большаков йигитни бегенди.

— Яхшы. Меним отрядымда олурсынъ. Ярындан дерске кириширмиз.

Къуванчтан Аметиниъ башы кокке тиеязды. Лякин о озюни тутаракъ:

— Сагъ олунъыз, командир аркъадаш! Манъа дерслер джедвелини язып алмагъа рухсет этинъиз.— деди о, эеджанланып. Инструктор ерине командир деп, идаредекчилерин бир даа кульдюрди.

Большаков Аметнен бирге кельген досты Фахри Биляловны да озь отрядына къабул этти. Олар, ятакъханеге къайткъанда, къуванчлары кокюслерине сыгъмагъанындан, насылдыр эски тюркюни йырлап йибергенлерини дуймай къалдылар.

Авада учан телли турна,
Къанатлары бурма да-бурма.

Яшлар кеткен сонъ, Большаков аркъадашларына мураджаат этерек, шойле деди:

— Амет-Хан деген йигит мени зияде меракъландырды. Озюмде онъа насылдыр бир сыджакълыкъ, ишанч ис эттим. Лякин меракълы шей... о бир кереден къырыджы-учуджы олмакъ истей.

— Огълан озюнинъ ис истегенини биле экен даа. Бу фена дегиль,— деди аркъадашларындан бири.

— Я козьлерини корьдинъизми? Бакъышы насыл ачыкъ, кескин!— деди дигери.— Эгер о козьлер яхшы да корьселер, ондан керчектен де акъикъий къырыджы ола биле.

— Козьлери де, шубэсиз, яхшы коредир, чюнки озю Алупкалы, Ай-Петри этегинден,— деди Большаков, огълан акъкъында озь фикрини даа да пекитти. Ай-Петри къаялары устюнден къарталларнынъ учушыны чокъ сейир эткендир.

Ятакъханеге якъынлагъанда, аякълары юрьмек дегиль, уча эдилер. Кельген сонъ оларны комсомол аркъадашлары сарып алдылар:

— Не олды, Амет?

— Не дедилер, Фахри?

Эр тарафтан сабырсыз суаллер ягъды.

— Экимизни де къабул эттилер!— деди гъурурнен Амет-Хан. Козьлери ойле йылтырайлар ки, янындакилериниъ эписиниъ юреклери къуванчкъа толды.

— Ярын, достлар, биз Аэроклубгъа биринджи дерске бараджакъмыз. Биз депода чалышаджакъ, бош вакъытларымызда клубгъа къатнайджакъмыз. Обириси кунь мудафаа ишлери боюнджа вазифелеримиз акъкъында комсомол топлашувь кечиреджекмиз. Ватанны къорчаламагъа азыр олмакъ керекмиз. Манъа бугунъ шеэр комсомол комитетинде ве Аэроклубда бу хусуста сёйледилер.

Яшлар зий-чув олып, эп Аэроклуб меселесини тефтишледилер.

— Сиз догъру яптыгъыз, Амет,— дедилер олар.— Бу акъта бизлерге де тюшюнемек керек.

Олар эписи даа якъында ФЗУны битирип, Симферополь демирёл депосынынъ устаханелеринде чалышкъан яшлар эдилер. Озьлериниъ комсомол етекчилери олгъан Аметиниъ бу унери, яни озь талийини авиациянен багъламакъ истегени оларны да рухландырды, авеследирди.

— Топлашувда, мына бу меселени де музакере этермиз,— деди Амет.

Эртеси куню Амет-Хан ве Фахри тамам тайлин этильген вакъытта Аэроклубда эдилер. Даа къанатлары олмаса да, ашыкъкъанларындан, ёлда гуя учтылар. Амет-Хан сыкъ-сыкъ башыны котерип, кок юзюне бакъа — дерсинъ анда котерильмеге ашыкъа. Кок оны энди озюне чеке, о озюни кокте учкъан киби тасавур эте. Олар бу тасавурларнен юксек тереклер арасында ерлешкен бир къатлы эски, корюмсиз Аэроклуб бинасынынъ софасы огюне етип кельгенлерини дуймадылар.

Амет-Хан Большаковны корьгеннен, озюнинъ мемнунпетнен кулюмсиреп йибергеннини дуймай къалды. Большаков бу кулюмспревни яхшы эслеп алды. «Бойле етип ялынъыз темиз, саф юрекли адам кулюмспрей биле» деп ойланды о.

Фахри ве Амет-Хан озь хаялларынынъ энди акъыкъаткъа чевирильгенине севингенлеринден, аякълары баскъан ерни козьлерни корьмеген киби олдылар. Аэроклуб азбарыны, одаларыны буюк меракънен козьден кечирди ве озьлерини энди бу ериниъ адамлары ис эттилер.

Сонъундан Амет-Ханнынъ омюрлик, эбедий догъмуш эви олып къаладжакъ кок юзюне догъру аткъан ильк адымлары иште, бойле башланды. Догъру, о кокке аля ерде турып бакъа. Ама ярын? Тезден?! Тезден о кокте оладжакъ! Оны эвеля теджрибели эллер котереджек, сонъра озю де къанатланаджакъ, учаджакъ. Къушлар киби. Ай-Петри тарафтан учып кельген къарталлар киби. Эй, сени, генчлик хаяллары. Олар не къадар хош ве гузеллер. Лякин оларнынъ акъыкъаткъа чевирилюви къолай олмай. Эм о хаяллар эр кесте акъыкъаткъа чевирильмей. Бу ёлда ялынъыз озь макъсадына джесаретли, себатлы адымлагъан, зорлукълардан къоркъмагъан праделли шахслар гъалебе къазана билелер, Амет-Хан учмакъ, кокке котерильмек истей. Онынъ макъсады — учуджы олмакъ. О, бу мукъаддес ниетине бутюн кучюнен ынтылмакъта.

Агъыр олса да, озюнинъ янъы визетине о тез алышты. Кунь тертибини ойле тизди ки, иштен сонъ дерске бармагъа ве къайтып келип ярынгъы куньге азырланмагъа вакъыт тапты. Ильки вакъытларда назарий дерслерде баягъы зорлыкъ чекти, сонъ алышты. Учкъучнынъ техникий къысмыны яхшы менимседди. Кечилъген дерслерни кереги киби огренмеге тырышты. Паровоз депосында яхшы огренген чилентирлик зенааты онъа мында окъув программасыны тез огренмеге де ярдым этсе керек. Бундан о, озю де мемнун эди.

Энди бир къач ай кечти. О ашыкъа. Кокке не вакъыт котерилежеклер? Самолёт дюмени башына не вакъыт кечеджеклер? О озюни кокте корьмеге, кокни, озь джигерлеринен толу нефес алып, ис этмеге ашыкъа. Ай-Петрининъ булутларнен къаплы юксекликлеринде о чокъ булунды. Анда адамны, гуя мерджан къаяларынынъ озьлери кокке котерелер. Ама самолёттан, оны озюнь идаре эткенде, насыл ола экен?

Бир кунь Амет-Хан дерсиниъ сонъунда Большаковгъа суаль берди. — Инструктор аркъадаш! Биз къачан учып башлайджакъмыз?

— Авиацияда ашыкъчанлыкъ фена ярдымыджы, буны билинъиз,— деп джевап берди Большаков.— Кокке чыкъмаздан эвель, анда озюньни насыл туту билъмек кереклигини башта мында, ерде яхшы огренмек керексинъиз. Онда сонъ кокке котерильмек мумкюн.

— Кокке котерилювини тезлештирмек мумкюн дегильми? — Инструкторнынъ джевабы Амет-Ханны къанаатландырмады.

— Мумкюн. Не ичюн мумкюн олмасын? Бу сизинъ озюньизге багълы. Эвеля, самолётнынъ техникий ве мадний къысымларыны беш пармагъынъыз киби билъмек, самолётны идаре этиув назарнесини аля дереджеде менимсемек керексинъиз. Бунынъле берабер, амелият дерс-

леринде учув элементлерини косьтергенде дикъкъатлы олмакъ керексинъиз. Ве бир шей даа... учмагъа лек буюк авеслик керек. Шуны да эсинъде тут ки, мувафакънет ялынъыз истек ва эмек саесинде эльде этиле. Анъладыгъмы, Амет-Хан?

— Анъладым, инструктор аркъадаш!— деди Амет ве дюльбер куюмсиреди.

«Бу огълан керчектен де учмакъ истегинен яшай. Бойле талегенен огърашсанъ да ери бар — эмегинъ, гъайретинъ зая кетмез. Анълашыла, онынъ табиятында, юрегинде джесарет де етерлик дережеде» — деп тюшюнди Большаков. Лякин илериде бу йигитни насыл парлакъ такъдир беклегенини инструктор Большаков о вакъытта тасавур этип олмагъан эди.

Амет-Хандан дегерсиз бир къырыджы-учуджы оладжагъына онынъ кунъ-кунъден иманы къавилешти. Онынъ бу эмпилгини Амет-Хандаки чевиклик ве атиклик, окъувгъа ве учувгъа буюк авеслик киби хусусий чизгилер зияде пекиттилер. Самолёт моторларыны дагъыткъанда ве джыйыштыргъанда о, айры кысымларнынъ эр бирини тез ве усталыкънен ерлештире, пеките. Онынъ самолётны джиддий огренмеге ве кереси киби менимсемеге гъайрет этювини инструкторларнынъ эписи сездилер. Базылары Амет Хан киби йигит Большаковгъа тюшкени ичюн атыта оны кунъледилер.

Яш экенде озъ омюр ёлунъны, озъ такъдиринъни къаттылыкънен ве эмпилликнен сечип алув — инсан ичюн буюк шей. Амет-Хан анджакъ бойлелерден эди. Онда учув истегин сынъырсыз. Бу истек оны Аэроклубгъа йипсиз багълады. О, бош вакъытларыны даима анда кечире эди.

Аэроклубнынъ кениш мейданы узеринде Амет-Ханнынъ янгъгыравыкъ кулькюси сыкъ ишитиле. Демек, бу дакъыкъада о курстакни аркъадашлары арасында шакъалаша, оларны кульдире. Бу вакъытта, озюне сезильмеден, яваш-яваш энди онынъ табиятында озъ хаялыны макъсадыны омюрге кечирюв ичюн курешюв, къавий праде ве анълы себат киби хаснетлер эп пекиншмекте эди. Бойле вакъытта, яш адамнынъ джиддий аят ёлуна адым атып башлагъан девиринде, онъа озюндеки истидатны коре билъген, онъа догъру кыймет кесе билъген ве шу истидатны белли макъсаткъа догъурта билъген акъыкый устазнынъ расткелюви не къадар мунм иш! Амет-Ханнынъ биринджи инструкторы Пётр Мефодьевич Большаков анджакъ шойле устазлардан эди.

О вакъытта Большаковнынъ озю де яш эди. Ама иште талапкъар, хышымлы сибирь табиятлы ве артыкъ белли теджрибеге малик учуджы эди. О, керчектен де, Сибирь тарафлы. 1934 сенеси Новосибирск Аэроклубынынъ учуджылар болюгини мувафакънетли битирген бу истидатлы йигитни шу Аэроклубнынъ инструкторлар болюгинде окъумагъа къалдыралар. Бир йылдан сонъ бу болюкни де битире, озю инструктор олып ишлей, учуджылар азырлай. Бу ишни озюнинъ, заводдаки эсас хызметинден сонъ япа. Шай этип о бир йыл ичинде ильки учуджылар группасыны азырлап чыкъара.

1936 сенеси Большаков заводда ишини ташлап, Симферопольге авушмагъа меджбур ола. Себеби шу ки, онынъ севген кызы Одессагъа Комсомол Меркезий Комитети мектебине окъумагъа кете. Окъувыны битирген сонъ Новосибирскке къайтып кельмой. Симферопольде ишлей, аптесинде яшай. Къызгъа ашыкъ олгъан Большаков не япсын, о да Симферопольге етип келе. Кельгенинен, мында да Аэроклуб олгъаныны ишитип, анда инструкторлыкъ хызметине кире.

Ишке алынаджакъта оны Симферополь Аэроклубынынъ звено командирини учуджы Мазинюв тешкерип бакъа, бегенип, озъ звеносына инструктор этип ала. 1937 сенеси учуджы-инструктор вазифесине дамий ишке алына. Бир йылдан сонъ онынъ группасына Амет-Хан Сул-

тан адлы курсант келе. Кельгенишинъ ильки кунълеринден башлап Большаковнынъ энъ ишанчлы ве севимли талебелеринден бири ола.

Большаков талебелерге учув дерслерини гъает меракълы, анълайышлы ве къандырыджы суретте бермеге, оларны тербиелемеге биле. Онынъ азырлап чыкъаргъан курсантларындан бир сыра учуджы Улу Ватан дженкинде Советлер Бирлиги Къараманы олдылар.

Инструктор курсантларнен кечирген дерслеринде гъает къатты ве талапкъар эди. Озюнннъ бу чизгисини о хусусан окъувнынъ назарий къысмы битип, самолётны идаре этювде амелий дерслер кечильген вакъытта сездирди. Эм догъру япты. Башкъа тюрлю олмакъ ич мумкюн дегиль. Озюнннъ текяран «бошатсанъ», курсант илле тюзельмез къазагъа ёл бере биле. Оларнынъ эписининъ шахсий хасиетлерини эсапкъа алып, эр бирине айрыджа муамеле косътермек керек. Эльде эткен бильгилерине къошма оларакъ, оларгъа шу бильгини амелиятта файдалана бильювни огретмек керек. Бу исе даа янъ учып башлайджакълар ичюн къолай шей дегиль.

Амет-Ханнынъ озюни алайыкъ. Шенъ, достчан йигит. Эксерни алларда де анда, де мында аркъадашлары арасында шенъ кулькюси ишитиле. Бунынънен берабер о, башкъа курсантлардан анджакъ шахсий хасиетлеринен хусусан чабиклигинен ве тезлигинен пек айырылып чыкъа. Эгер тез япыладжакъ иш олса, Большаков оны Амет-Хангъа авале эте. Чюнки Амет-Хан бу ишни тез ве вакъытында япаджагъына эмнн. «Чабиклик ве джанбазлыкъ къырыджы-учуджы учун пек зарур хасиет» деп тюшюне Большаков. Оны, айны заманда, Амет-Ханнынъ бу хасиети раатсызлай. Ялы бойлугъа хас чалыкъ табиятлы бу алупка баласыны о, бир тарафтан, ачыкъ юрекли, адий ве шенъ йигит деп биле, дигер якътан онынъ саделигине юксек джесарет ве аътта чайлыкъ да къошула. Шу себептен Большаков Амет-Хангъа айрыджа козькъулакъ ола эди.

Амет-Хан исе эр шейни темелинден бильмеге тырышты, кокке котерилув хаялы оны, Аэроклубгъа кирмезден эвель, Фахринен берабер Аэроклубнынъ учув майданына дефаларджа келип, самолётларнынъ ерден котерилувини ве къонувны эеджанле бакъмагъа меджбур эткен эди.

Пётр Мефодьевичнинъ айткъанына коре, Амет-Ханнынъ энъ гузель адети шу ки, онъа косътерильген учув элементлерини тез анълай ве оларны бир даа унутмай. Эр бир элементни озюне анълатылгъаны киби, дефаларджа текрарлай биле. Онынъ биринджи учуву да шу зеккийлигин саесинде мувафакъиетли кечти.

Биринджи учув... Бу ялыпъыз Амет-Ханнынъ аятында дегиль, онынъ ятакъханесиндеки достларынынъ эписи ичюн де буюк вакъиа олды. Олар акъшам топлашып, бу акъта чокъ лакъырды эттилер. Эксериси Амет-Хангъа, онынъ ишининъ хайырлы башлангъанына авес эттилер. Не демек олсун, оларнынъ акъраны, досты, олар киби адий татар баласы, ярын кокке учаджакъ! Биринджи кере самолёт дюмени башына кечип, оны озю идаре этип, кокке котериледжек. Кок юзюнден ерни сейир этеджек! Екъ, бу муджизе. Бу февкъульаде адисе эр кесни эеджангъа кетирди.

Амет-Ханнынъ озю, эр вакъыттаки киби, шенъ ве тынч. Аркъадашларынен шакъалаша, оларны кульдире.

Бугунъ мен... ярын башкъасы учаджакъ,— деди Амет.— Эпимизге ёл ачыкъ. Тек истек олсун. Хусусан биз — комсомоллар, Ватан ичюн насыл зенаат зарур олса, оны менимсемек керекмиз.

Амет-Хан, тыштан тынч корюмсе де, ичтен эеджанлы эди. Ярын ильки кере учаджагъы онынъ къафасыны бир дакъыкъа бош быракъмады. Эбет, о, ярын учаджакъ. Ярын онынъ чокъ вакъыттан берн къаль-

бинде ташып, эйбетлеп юрьген хаялы акынкъаткъа чевирилсджек. Озь макъсадына иреджек.

Амет-Хан кеч ятты, лякин саба эр кестен эрте турды. Козылері севинч ве эеджан нурларынен парылдайлар. Алель-аджеле ашап, Аэро-клубгъа кетти. Большаков энди анда эди. Техниклернен берабер «У-2» талимат самолётыны учувгъа азырламакъта.

Биринджи учув курсантларнынъ эписи ичюн ильки муим сынав. Самолётны авада идаре этмек, оны озюне, озь идаренъе бойсундырмакъ муреккеп иш. Берильген дерслерни не къадар яхшы огренсенъ де, бу сынавдан кечюв хауфлы шей.

Ильки учушта Большаков эр бир курсантнынъ янында озю отура. Тертип ойле. Амет-Хан учюнджи учты. Самолётнынъ янына кельгенде, онынъ фюзеляжы узериндеки балабан къызыл йылдыз Амет-Хангъа бугунъ эр вакъыттакинден зияде парылдагъан киби кельди ве, ичюн-дир, дикъкъатыны джелъп этти. О, анасынынъ: «Эр кеснинъ озь йылдызы бар» деген сёзлерини хатырлады. Меним йылдызым, меним такъ-дирим бу дегильми экен?»—демек истеди озь-озюне, лякин бу акъта тюшюнип етиштирмеді, Большаковнынъ:

— Амет-Хан Султан, учувгъа азырсынъызмы?—деген давушы онынъ фикирини больди.

— Азырым, инструктор аркъадаш!—деп, самолётнынъ кабинасына догъурылды.

Эр бир ерини, эр бир демирини беш пармагъы киби огренген самолётнынъ устуне чыкъып, дюмен башына отургъан сонъ, онъа бу самолётны, бу дюменни биринджи кере кореяткъан киби кельди. Теляшкъа тюше язды. Мотор чалыша, команда берильди. Амет, ичюн-дир, озюни сыкъмай, бир арекет этмей. Бу не демек? Лякин, ёкъ... бу ал тек бир къач сание девам этти. Большаков онъа козь этти. Бир шей сезсе керек. Талесбесине рух бермек ичюн онъа козь къымды.

— Айды, Амет-Хан, джѐнедик!—деди.

Энди озюни къолгъа алып етиштирген Амет ачыкъ давушнен:

— Эбет, инструктор аркъадаш! Кеттик!—деп, хош кулюмспреді ве къаиде муджиби керек рычагны огге уйтеп, газгъа басты. Самолёт акъырындан йылышып, бетон ёлакъ бою суръатны арттыра башлады. Суръат белли дереджеге еткенде, о дигер бир рычагны озюне чекти, шу эснада самолётнынъ ерден котерильгенини дуймай къалды. Бакъса, энди авада булуна. Большаков онъа козь къыйыгъындан бакъа, якъкан арекетлерининъ догърулыгъыны тешкере. Ве севине. Энъ севимли талесбеси Амет шимдилік ич янълыш арекет япмады. Эписи догъру.

Олар энди бельгиленген юксекликке котерильдилер. Амет-Хан кергін алда, лякин озюни къави тута. О кокте! Самолёт дюмени онынъ элинде. Ашагъы козь ташлады: бу не аджаип манзара! Эвлер кучюк къутучыкълар киби туралар. Салгъыр озени йылан киби созулгъан. Дагълар, чёллер ем-ешили!

Бу дакъыкъадан башлап, Амет-Хан тек Ерининъ дегиль, Кокнинъ де эвляды олды. О, бугунъден итибарен совет авиациясы тарихында алтын арифлернен языладжакъ омюрини башламакъта эди. О даа буны билмей. Ама озюнинъ мырадына иргенини анълап, севинди.

— Мераба, Кок! Мераба, меним янъы диярым! Мераба, меним омюрлик ёлдашым ве сырдашым!—деп къычырмакъ истеди. Лякин о гъает муим ве муреккеп имтиандан, сынавдан кечмекте. Онъа бойле зайыф юрекли олуп, озь дуйгъуларына сербестлик бермек ич мумкюн дегиль. Эр бир сание эсапта, эр бир арекет ольченилип-бичилип, там догъру япылмакъ керек.

Кокте айланып, кері къайтып, ашагъы энген вакъытта, самолёт-

нынъ ерге къопув вакъыты якъышлагъанда, Большаков Аметнинъ ишинде ялынъыз бир кучюк нукъсанлы косьтермеге меджбур олды. Къалгъан бутюн ишлери догъру япылды. Ильки учув имтнаны аля дереджеде кечти!

П. М. Большаков шимди шойле дей: «Эр кеске малюм ки, самолёт айдав техникасында энъ муреккеп шей — оны ерге къондырувдыр. Меселя, мен шакиртке, самолёт ашагъы энген вакъытта, оны насыл юксекликте тутмакъ, бу вазнетте не къадар учмакъ, сонъ «учъ нокъта» вазнетине насыл этип кетирмек кереклигини анълатам ве косьтерем. Бу, курсантны самолёт къондырмагъа огретювнинъ энъ агъыр джиэти. Самолёт «учъ нокъта» вазнетинде булунмакъ керек, ама бу эснада, мотор ойле чалышмалы ки, самолёт ерге тиймейип, аэродромдаки учув ёлагъы узеринден алчакътан кечип кетмели. Бу муреккеп элементни Амет-Хан бир кере корьгенинен огренди. Башкъаларына исе беш-он кере косьтермек керек ола эди. Косьтерильген учув элементини о шыладжакъ дереджеде догъру текрарлай эди».*

О вакъытта самолётларда радио алякъасы ёкъ эди. О себептен инструктор, эвеля, курсант озъ учувны ич бир янълышсыз эда эте биледжегине эмин олмакъ керек. Ялынъыз бу алда оны мустакъиль учувгъа йибермек мумкюн. Мустакъиль учмагъа огренмек ичюн исе, энъ аздан, 110—120 кере назарет астында учмакъ шарт. Амет-Хан бу нормадан биле бутюнлей файдаланмады. О мустакъиль учувны 60—70 кере талим учувы нетиджесинде менимседди.

«Биз белли бир тогьрек маршрут боюнджа учувны менимсеген сонъ, зонада мустакъиль суретте нумюневий учушларгъа кечтик, — деп иляве эте Большаков. — Мында Амет-Хан текрар озъ истидадыны косьтерди. Табнат онъа учуджы къабиллетини буюк джумертликинен багъышлагъангъа бенъзей. Бу тек меним дегиль, бутюн Аэроклуб реберлигининъ фикри эди. Онынъ пилотаж техникасына мен о къадар эмин эдим ки, атыта кимерде оны тешкермек ичюн зайыфча курсантнынъ янына отуртам, олар берабер учалар. Бу арткъач учувлар онъа учув элементлерини башкъалары насыл якъанларыны корип, озъ теджрибесини даа зияде къавийлемеге ярдым эттилер. Амет-Хан учмагъа севе ве учувдан бир вакъыт ред этмей эди. Командирлер ве инструкторлар арасында онынъ акъкында: «Бу йигит догъма учуджы» деген лаф о вакъытта пейда олгъан эди.

Амет-Хан ве онынъ досты Билялов, эки кърым-татар йигити, меним группамда 1938 сенеси пейда олдылар. Сонъундан Биляловкъа не олды, къайда къалды, билмейим. Амет-Ханны исе пек яхшы хатырлайым. Чюнки онынъ озю де, ады ве фамилиясы да бизлерде о вакъытта буюк меракъ догъургъан эди. Амет-Хан гъает арекетчен, ачыкъ юрекли, шенъ огълан эди. Онда учуджы олмагъа о къадар буюк истек бар эди ки, самолёт корьсе, дюньясыны унута эди. Маддний джиэттен вазнети пек макъталгъан киби олмаса да, бутюн бош вакъытыны Аэроклубда кечире, атыта бир кунъ курсантлар манъа, Амет-Хан ве Билялов аэродромда, бош бир цистернанынъ ичинде геджелгенлерини айттылар. Барып бакъсам, керчектен де, ойле: анда тобан тешельген, ятакъ япылгъан. Амет-Ханнен лакъырды эттим. Шу кунълерде оларнынъ ятмагъа ерлерин ёкъ экен. Энди кузь вакъыты эди, оларнынъ устылеринде урбалары юфкъа. Шунунъ ичюн, гедже ушюмесинлер деп, группамызда олгъан эки мешин чекменин акъшамлары оларгъа бере эдик.

Амет-Ханны яхшы хатырлагъанымнынъ бир себеби даа шу ки, Аэроклубны битирюв имтнандарына бир къач кунъ къалгъанда, о гъайып

* П. М. Большаковнынъ шахсий мектубинден. Озю шимди Уфа шеэринде яшай ве чалыша.

олды. Энъ месулнетли екюнлев учувларында иштирак этмеди. Мен, Аметтен гузель учуджы оладжагыны билъгенимден, оны джоймакъ истемей эдим. Пек языкъсындым. Бутюн группа оны кунъ бою къыдырды, тапып оламады. О, имтианларнынъ сонъки куню пейда олды. Екъ олуп кеткенининъ себебинъ насыл анълаткъаны шимди хатиримде ёкъ. Лякин себеби джиддий эди. Эр алда, о имтиандан яхшы кечти ве Аэроклубны мувафакъиетли битирди».

Ама нумюневий курсант бир кере ойле де чаялыкъ япты ки, бу бутюнлей сынъырдан тыш шей эди. Севимли инструкторынынъ отю патлай язды. О, аркъадашларынен берабер авада учкъанда озюнъ энди акъикъый учуджы эсап эттимъ, ёкъса балалыгъы туттымы, не де олса, озь самолётынен даа яны учып башлагъан курсанткъа уджюм этти. Курсант, шашмалап, самолётыны о якъкъа-бу якъкъа бургалады. Буны ерден козетип тургъан Большаковнынъ вазнети, эбет анъламакъ мумкюн эди.

— Курсант Амет-Хан Султан! Авада учув низамыны бозгъанынъыз ичюн, айрыджа эмир олгъангъа къадар, учуштан четлештирилесинъиз,— деди Большаков онъа, ерге къонгъанынен.

Ондан сонъ Амет-Хан эр кунъ аэродромгъа келип, самолётларны учушкъа азырламагъа ярдым этти, ангарда чалышты. Чалыша, лякин эки козю кокте эди. Озю учмагъа пек истей. Не япсын — джезалангъан да. Эм акълы оларакъ джезаланды. «Ойле шей олурмы? Я о курсант, самолётыны идаре этиюнинъ беджералмайып, ерге йыкылып тюшкен олса? Екъ, джаным, яхшы шей олмады». Онынъ табиятында шенълик, шакъаджылыкъ киби яшлыкъ аляметлери омюрининъ сонъунадже къалса да, бойле низам бозувны ич текрарламады.

Большаков онынъ ичтен азап чеккенини ве япкъан шакъасына пек пешман эткенини сезе. Лякин о, учуштан четлештирилиув — Амет-Хан ичюн энъ къатый джеза олып, онъа омюрлик дерс оладжагыны да яхшы анълай эди. Ве ойле де олды.

Бир къач кунъ кечти. Бир дефа Большаков курсантлар огюнде Амет-Ханны сафтан чыкъарып, озюннъ элиндеки учуш къанделери китапчыгыны онъа узатты.

— Мына, бу ерини эр кес ичюн къычырып окъу!— деди.

Амет-Хан окъуды:—«Авада, бельки бир шей олмаз, кечер-кестер деп, фикирсиз арекет этмек мумкюн дегиль. Ялынъыз самолётнынъ къысымларында дегиль, учуджынынъ озюнде де эр шей тешкерильмек керек. Учув — зевкъ алув дегиль. Учуджы ичюн джесюрлик мунм шей, ама джесюрлики, сонъуна къадар сыналгъан машинада, ольченип-бинчильген ишанчлы дуйгунъ олгъаны такъдирде косьтермек мумкюн...»

— Анъладынъмы?

Амет-Хан башыны тёбен алды. Бу дерс, шубэсиз, онынъ хатырындан ич те чыкъмайджакъ.

Вакъыт кечти. Аметке учув рухсет этильди. «У-2» самолётыны учушкъа азырлагъанда Амет-Ханнынъ козьлери насыл йылтырагъаныны, дюмен башына кечип отургъанда насыл къувангъаныны Большаков кенардан козетип турды. Бу ссфер Амет-Хан самолётыны авагъа айрыджа бир мукъайтлыкъ ве усталыкънен котерди, котерген сонъ, гонълюнде буюк енгиллик сезди.

Къайгы деген шей яп-яш адамнынъ юрегини биле хырпалай. Амет-Ханда да ойле олды. Анынъ Аэроклубда окъувы битмек узре эди. Бугунъ-ярын Къачы арбий учуджылар окъув юртындан имтиан комиссиясы келеджек. Бойле месулнетли вакъытта Амет-Хан учушларгъа кельмедди. Бир кунъ ёкъ, эки кунъ ёкъ, учь кунъ ёкъ... Себебинъ кимсе билъмей. Албу исе о шеэр ичинде кимдендир анасынынъ хасталанып, хастаханеге тюшкенини ишиткен.

Амет-Ханнын балалыгы кечкен ялы кенары.

Анасы дегенде, Амет-Ханнын козюне бир шей корюмеди. Дюнъяда эр шейни унутты. О койге кетмек, анасыны корьмек... не олгъан — не къалгъан, эписини бильмек керек. Кимсеге бир шей айтмай, ятакъханеге де бармай шу ерден дос-догъру Алупкагъа джёней.

Эвге кельгенде энди кеч мааль эди. Саба Къуренз хастаханесиндеки анасына бармагъа къарар берди. Юкъламагъа яткъандже бабасына ве къардашы Имрангъа озюнинъ ишлери, аэроклубдаки окъувы акъкъында икяе этти. Энди авада самолётны озю идаре эткеннини айткъанда, Султан акъай огълу ичюн пек севинди ве ифтихар этти: «Амет учуджы оладжакъ».

— Гузель, огълум, пек гузель. Мен сенинъ элинъден ойле иш ке-

леджегине эр вакыт инана эдим. Озюнъе догъру ёл тапкъансынъ,— деди бабасы эеджанлы давушнен.— Энди ятайыкъ, балалар! Ярын барып ананъны да севиндирирсинъ.

Саба Амет элинде бир топ чичекнен эвден чыкъты, ёлда мектеп досты, эски сыныфдашы, Сулейман акъайнынъ уйкен огълу Эскендер расткельди. Олар самимий корюштилер. Амет, анасына кетейткъаныны айтты.

— Токъта,— деди онъа Эскендер, шимди аякъмашина тапайыкъ да, берабер барырмаз.

Ярым саат кечкенде олар экиси аякъмашина устюнде энди ёлда эдилер. Амет-Хан анасыны корьмеге ашыкътып, машинаны ойле айдай ки, Эскендер онынъ пешинден зорнен етиштире. Шай этип, олар, чокъкъа бармай, хастаханеге етип кельдилер.

Амет-Хан анасынынъ бойнуна сарылды, юзюнден опыти. Онынъ агъаргъан, бираз солгъан юзюне бакъып, аджынды, аджизленди. Анасынынъ хасталыгъы хауфлы олмагъаныны анълагъан сонъ, тынчланды. Онъа озюнинъ ишлери, окъувы акъкъында сёйледи, анасыны севиндирди, гонъюлнинъ алды.

— Аферин, огълум! Пек гузель. Лякин сакът ол, балам! Мен билем, сен пек чалыкъсынъ, ашыкъчансынъ. Бир шейлер япып, мени кедерлендирме, джаным!— Насибе, огълунунъ бираз оськен боюна, тюзельген бичимине бакъып, севинди, тап козьлери яшланды.— Чичеклер ичюн сагъ ол, къозучыгъым. Манъа чичек чокътан кетирмеген эдинъ.

— Эвде бир къач кунъ оладжагъым, ана. Сизге эр кунъ келип кетерим. Эр кунъ чичек кетирпирим,— деди Амет.

Анасынен корюшип, баягъы вакыт отургъан сонъ, олар эвге джёнедилер. Алупкагъа етейткъанда Эскендер «къазагъа» огърады. Амет-Ханнынъ пешинден етейим деп, аякъмашинасыны ашыкътып айдагъан да, айланмада йыкъылды. Амет-Хан чапып онынъ янына кельди. Ама Эскендер агърыдан къолуны котерип оламады.

Шимди Самаркъандда яшагъан Эскендер Сулеймановнынъ озю бу кучюк вакъяны шойле хатырлай.

«Йыкъылгъан сонъ ерден котерильдим, ама сол омузым о къадар агъыра эди ки, тап козьлеримден яшлар келе эди. Къолум пертильгенини, еринден чыкъкъаныны сонъындан анъладым.

— Юрь, хастаханеге!— деди Амет-Хан.— Анда ерине къоярлар. Кеттик. Мени эким бакъты. Къолумны тутуп, чеккеледилер. Безнен сарып багъладылар. Лякин ич дентышме олмады.

— Агъырамы?— деп сорай Амет.

— Эбет,...— деп джевап берем агъыр нефес алып.— Ич де енгиллик дуймайым.

— Токъта, бираз даян!— деди Амет.— Мен шимди урбаларынъны кетирерим. Мындаи зувармыз. Чыкыкътан-сыныкътан анълагъан Метмет агъагъа барырмаз.

О кетти, мен кроватта ятам. Бирталайдаи палата пенджересинден «доп» этип аякъларым устюне урбаларым тюшти. Амет дивардан тырмашып ичери кирди.

— Тез ол, корьмесинлер!— деп мени ашыкътырды.

Чекише-чекише урбаларымны кийдим. Пенджереден азбаргъа тюштим. Тез-тез кеттик. Алымны билъмек ичюн палатагъа кирген эмшире пенджере янына келип, эллерини саллап-саллап артымыздан кычырды.

— Ах, сиз, ярамазлар! Къоркъакълар! Бир сааттен хирург келеджек. Къолунъны бакъар эди.

— Биз къоркъакъ дегильмиз, башкъа хирургкъа кетемиз!— деп джевап берди Амет.

Мемет агъанынъ эвине кельдик. Къол чыккыкъларыны бакъкъан «ерли хирург» Мемет агъа безлернен сарылы элиме бакъкъанынен, иш-ни анълады.

— Къоркъма, шимди ерине къоярмыз,— деди кулюмсиреп.— Ама... башта сылатмакъ керек.

Мен «сылатмакъ»нынъ манасыны анъламадым. Амет-Хан анълады. О манъа маналы бакъып козь къымды.

— Мемет агъа, сиз достымнынъ къолуны тюзетинъиз, о якъыны мен шимди...— деди де, ёкъ олып кетти. Арадан чокъ кечмеден къайтып кельди.— Энди яхшымы?— деп сорады менден. Мен исе санки янъыдан дюньягъа кельген киби эдим. Амет джебиндеп бир шнше ра-ккы чыкъларып (къартнынъ ичмеге пек севгеннин биле экен), Мемет агъанынъ огюне къойды.

— Сылатынъыз, Мемет агъа!— деди онъа.»

Бир афта кетти. Амет-Хан эп ёкъ. Большаков керчектен раатсыз-ланмакъта эди. Чюнки имтианлар башлады, онынъ энъ ишанчлы кур-санты ёкъ. Чаре тапамады, Амет-Ханны къыдыртып адам ёллады. Ииберилген курсант Карл Маркс сокъагъындаки «Союзтранс» янын-дан кечейткъанда, Ялта тарафтан кельген автобустан секирип тюшкен Амет-Ханны коре. Оны токътата. Адети узре шенъ, шакъаджы Амет-нинъ азгъын юзюни, солукъ чырайыны корип, айретте къала. Аэроклуб-гъа кельген сонъ, ондаки денъишмени Большаков да сезип, айретте къалды.

— Санъа не олды, Амет? Къайда эдинъ?— деп сорады о.

— Алупкагъа, эвимизге бардым. Анам хасталангъан. Алы бираз енгиллешти, мына кельдим.

— Имтианлар башлады, сен тамам бир афта учмадынъ,— деди онъа Большаков.— Шимди не япаджакъсынъ?

— Мен эп бир учарым,— деп джевап берди Амет-Хан. Лякин ойле учув насыл нетидже береджегини тюшюнмедим.

Ве учты. Онъа рухсет бердилер. Анасынынъ хасталыгъы, кечкен кунълернинъ кергинлиги исе онынъ рухий вазнетине тесир этмей къал-мады. Учувы тегиз кечмедим. Учувдан сонъ Амет-Ханнынъ чырайы эп булутлы, кейфи бозукъ эди.

— Сеннинъ бу йигитинъ мустакъиль суретте учтымы, асылда?— деп сорады уйкен инспектор бир дефа Большаковдан.

— Учты. Амет-Хан Султан Аэроклуб курсантлары арасында энъ ях-шылардан бири. Мына, бакъынъыз, ишаретлерни бутюн дерслерден ала,— инспекторгъа Амет-Ханнынъ учуджы дефтерини узатты.

Уйкен инспектор, дефтерни бакъып чыккыкъан сонъ айретте къалды. Олып кечкен вакъяны анълагъанынен:

— Бираз озюне кельсин, бир кунъ мустакъиль учушнен огъраш-сын... сонъ,— деди.

Амет-Хан Большаковнынъ козь этиюви алтында бир кунъ учты. Им-тиан берген сонъ, аттестатында: «Курсант учув къаиделерини тез ме-нимсей, пилотажны бир минсиз ве тез япты» деген къанд пейда олды.

Аэроклубны битирюв имтианы алдында юз берген бу адисе Амет-Ханнынъ озъ макъсадына ирюв ёлунда биринджи джиддий мувафакъи-етсизлиги олды. Табиатындаки къавий ираде ве ипатлыкъ бир даа ич бир вакъыт бойле алларгъа ёл бермедилер.

Аэроклубда ондан пилотаж техникасы боюнджа имтиан къабул эткен инструктор сонъундан Большаковгъа:—«Амет-Хан Къачыда И-16 самолётыны ойле менимседим ки, оны оюнчакъ киби айлаидыра» деп макътагъан эди.

Амет-Хан, 1970 сенесининъ декабринде омюрининъ о кунълерини хатырлап шойле деген эди:

«Манъа самолётта пльки кере мустакъиль учмакъны ве парашют иле биринджи кере сычрамакъны Пётр Мефодьевич Большаков огреткен эди. Учув истегине мен шу вакъытта къапылдым. Авиациягъа биринджи ёлланманы да манъа о берди. Тувгъан юртымнынъ темиз, ачыкъ кокюнни ве бутюн совет топрагъыны севмеге де о огреткен эди. Онынъ ичюн мен Большаковдан омюрлик миннетдарым.

Биз онынъле дженк вакъытында джебёде де расткелншитик. О, эр вакъыттаки киби, кене тюзгюн, трач кийинген, сертче даушлы эди. Мени узакътан корип: «Мераба, Амет! Сен меним ифтихарымсын!» деп къычырды.

Бу корюшювге севинчинни тариф этмек пек къыйын. Яхшы инструкторым бар эди. Шимди Москвагъа кельгенде о мытлакъа бизге, Жуковское шеэрчигине келе, манъа яшлыгъымны хатырлата. Сагъ олсун!»

Амет-Хан Симферополь Аэроклубыны 1939 сенесининъ бааринде аля ишаретлернен битирип, элине учуджы шаадетнамени алгъан вакъытта дюньяда халкъара вазнети гъает кергинлешкен, Гитлер Германиясы Авропадаки базы мемлекетлерни запт этив сиясетини башлагъан эди. Совет халкъы исе озь мудафаа къабиллетини пекитмек чарелерини корьмекте, душманнынъ чапкъынлыгъына къаршы турмагъа азырланмакъта эди. О вакъытта Къачы учуджылар мектебине Севастопольде, Симферопольде, Керчьте ве дигер ерлерде Аэроклубларны битирген энъ яхшы учуджыларны топлап, олардан къыска муддетте арбий учуджылар азырлап чыкъармакъ вазифеси берилди.

Большаков Амет-Ханнынъ элине Къачы арбий учуджылар мектебине ёлланманы туттырды.

— Сен Аэроклубгъа биринджи кельген куню «мен къырыджы-учуджы олмакъ истейим» деген эдинъ, хатырынъдамы?— деди.— Мына санъа ёлланма. Бар, окъу, Амет-Хан! Сенден акъикъий учуджы оладжакъ, ишлеринъе мувафакънет истейим.

КЪАЧЫДА

Амет-Хан Къачы мектебине баарь куню акъшам устю келип чыкъты. Бу — Мамашай вадийсининъ аджайп бир кошеси. Мында, якъын ерде, Къачы озени депъизге келип текюле. Чыкъкъан ери Роман-Къош дагъы этегинде.

Къачы мектеби Руссине арбий учуджылар азырламакъ ичюн пльки тешкиль этильген окъув юрту. Совет арбий ава флотынынъ темели анджакъ бу ерде къоюлгъан. Мемлекетининъ биринджи учуджылары мында азырланылды. Рус ве совет авиациясынынъ тарихында силнимез излер къалдыргъан мешур учуджылар К. Арцеулов, А. Юмашев, С. Супрун, Полина Осипенко, Г. Байдуков, А. Беляков, А. Покрышкин, космонавтлар Валерий Федорович Быковский ве Владимир Александрович Шаталов бу мектепте окъуп чыкътылар.

Он секиз яшыны янъ толдыргъан Амет-Хан Султан 1939 сенеси иште, шу мешур Къачы арбий учуджылар окъув юртуна кирди. Мында о энди акъикъий учуджы, тамамиле кок саиб олмакъ ичюн баш ёлланманы аладжакъ. Бу ишинъ къолай олмайджагъыны о, яхшы анълай. Ойле олса да, къырыджы-учуджы олмакъ ичюн сёз берген эди. Шимди онынъ юреги эеджанлы. Этрафта ешилъ тереклик. Окъув юрту корпуслары, бираз авлакъта — мектеп аэродромы. Буларнынъ эписи Амет-Хангъа пек якъынлар, догъмушлар.

Кельгеннинъ пльки куньлеринде янъы курсантларнынъ биринен

таныш олды. Озюне хас саделикнен онынъ янына барып кьолуны узатты.

— Таныш олайыкъ! Меним адым Амет-Хан. Алупкалым. Сен не ерлисинъ?

— Шума койинденим,— деди йигит.— Керчь аэроклубындан Коккинакининъ тевсиесинен кельдим.

Совет авиациясынынъ эки шанлы учуджысы, илериде Советлер Бирлигининъ Эки дефа Къараманы оладжакъ Амет-Хан Султан ве авиация полковниги олып етишеджек Эмир-Усеин Чалбаш иште, бойле корюштилер. Сонъындан Эмир-Усеин Чалбаш озюнинъ «Йигирми эки йыл кокте» адлы китабында бу акъта шойле язды: «Биз онынънен тесадуфен, мектеп азбарында таныш олгъан эдик. О, алчаракъ бойлу, кенъ омузлы, юксек манълайлы, къара козьлю, кескин бакъышлы, атик йигит эди... Сонъындан сыкъ-сыкъ корюштуик. Бош вакъытларымызда берабер денъизге ювунмагъа бара эдик. Къырмазы, сары, беяз чичеклернен безенген чёллер ичинден кечип, ялыгъа чыкъамыз. Амет алель-аджеле союна, озюни денъизге ата, къуветли кьолларыны джайып, далгъалар устюнден секире-секире та узакъкъа ялдап кете. Мен де ондан артта къалмайым. Салкъын сув вуджудымызны тазерте эди...»

Къачыгъа кельгенлерининъ экинджи куню курсантларнынъ меджлиси олды. Амет-Хан окъув юртунынъ башлыгъы Василий Павлович Ивановнынъ сёзлерини дикъкъатнен динъледди. Окъув юрту башлыгъы янъы кельгенлерге мураджаат этерек:

— Сизлер, мектебимизнинъ босагъасындан ичери атлагъанынъызнен, арбий адамлар сафына кечтинъиз. Бугунъден итибарен къатты тертипке, арбий нizamгъа табий олмакъ керексинъиз,— деди.

В. Ивановнынъ эр бир сёзюне Амет-Хан о къадар дикъкъат этти ки, гуя шу сёзлер ялынъыз онъа ант эдилер. Окъув юрту башлыгъы Къачы учуджылар мектебининъ тарихы хусусында тафсилатлы токъталгъанда, озюнинъ бу мешур мектепте талим аладжакъына даа зняде ифтихар этти, козьлери эеджандан йылтырадылар.

1910 сенеси ноябрь 11-де Севастополь эалиси — сабадан шеэр джипварына ашыкътылар. Олар анда Куликов чёлю кенарында туруп, адден ашыкъ тааджипли, тарихий вакъяны сейир эттилер,— махсус азырлыкъ кечкен рус учуджылары тыш мемлекеттен кетирилген эки самолётны шеэр устюндеки кок юзюнде учуруп косътердилер. Олардан бирининъ, учар-учмаз, моторы бозулгъанындан себеп, текрар ерге къонмагъа меджбур олса да, экинджииси баягы юксекликке котерилип, шеэр узеринде айланып келип, ерге къонды. Бу муджизеге шашып къалгъан халкъ, Кърым топрагъы устюнде Руссе авиациясы догъувына шаат олдылар. Нумайышнынъ ве тантананынъ озю Севастополь янында Русседе биринджи учуджылар мектебининъ ачылувына багъышлангъан эди.*

Мектепининъ он дане самолёты олып, озь фаалиетни докъуз учуджы азырлауна башлады. Бир къач айдан сонъ «Ньюпор-IV» самолётларынынъ мукеммеллештирилген ве суръаты саатте 100—110 километрден ибарет сойлары эльде этильди. Кучючик Севастополь аэродромы бу янъы машиналар ичюн тарашлыкъ этксинден, Руссе ава флоты болюги мектепни башкъа ерге авуштырув къарарына кельди. Бунъа лаяйыкъ ер Севастопольден 18 километр узакъта, Къачы вадисиндеки Мамашай койи янында тапылды.

1911 сенесининъ сонъунда Къачы мектебинде 38 самолёт олып, еди инструкторнынъ ёлбашчылыгъы алтында 44 учуджы азырланмакъта эди.

* В. Пунтус. «Къачы къанатлары», 1970 с. Волгоград.

Петроградда Октябрь революциясы енъиш къазангъаны акъкъын-
да хабер Къачы мектебини бутюнлей аякъкъа котерди. Шенъ, джош-
къун адамлар бири-бирини хайырлайлар:

— Яшасын социалист революциясы!

— Яшасын Советлер акимieti!

Лякин ватандашлар дженки йылларында Кърымны запт эткен
немсе оккупантлары, сонъра исе франсыз интервентлери Къачы мекте-
бини бутюнлей харабеге чевирдилер. Онынъ къыйметли донатмалары
Германиягъа ёнетилди, самолётлары ве биналары патлатылды, ёкъ
этильди.

1920 сенеси Кърым врангельджилерден темизленип, Совет акимie-
ти къурулгъанынен ноябрьнинъ сонъунда Къачыда Дженюбий джебё-
нинъ учуджылар мектеби тешкиль этиле. Иште, бундан сонъ Къачы
окъув юртунынъ янъы девир — совет учуджыларыны азырлав девир
башлана. Мектеп янъыдан къурула.

Партия ве яш Совет девлети Къачы мектеби къоллективни огюне
оны къыскъа бир муддетте нумюневий арбий-ава окъув юртуна чевир-
мек вазифесини къоя.

1923 сенеси мектепнинъ 90 самолёты бар эди. Шу йылы 37 учуджы
азырланылды. 1927 сенеси исе 147 учуджы кокке ёлланма алды. Мек-
тепни 1928 сенеси битиргенлер арасында Зинаида Кокорина деген бир
къадын да бар эди. Учув вакъытында эляк олгъан ходжасынынъ ерине
окъумагъа кирген Зинаида Кокорина, мемлекетимизде къадынлардан
етишкен ильки арбий учуджы олды. О элине ёлланма алгъанда, мектеп
аэродромында янъы сой самолётлар тизилип тура эдилер. Булар ильки
совет самолётлары «У-1» ве «Р-1» эди.

О йылар совет авиациясынынъ джипан мейданына чыкъкъан девир
эди. Совет учуджылары озь самолётларынен арды-сыра халкъара
рекордлар къоя башладылар. Нетиджеде, арбий ве денъиз ишлери
боюнджа халкъ комиссары К. Е. Ворошиловгъа 1927 сенеси Советлер-
нинъ IV Бутюнсоюз съезди минберинден: «Бизим Ава Флотымыз ойле
бир къуветни тешкиль эте ки, онынъ мейдангъа кетирилюви иле бизим
пролетар девлетимиз энди гъурурлана биле», демеге эсас бар эди.

1930 сенеси мектепни, намы сонъундан бутюн мемлекетке дагъыл-
гъан учуджы къадын Полина Осипенко битирди. Онынъ В. Гризодубо-
ва ве М. Раскованен бирге Москвадан Узакъ Шаркъкъа токътамай
учувына бар джипан эль чырпкъан эди. 1937 сенеси В. П. Чкаловнен
берабер Москвадан Америкагъа учып 12000 километрден зияде меса-
фени токътамай кечкен къараманлар Г. Ф. Байдуков ве А. В. Беляков
да Къачы метебинни битиргенлерден эдилер. Оларнынъ джесюрлиги
акъкъында азылгъан, айтылгъан фикирлер Амет-Ханнынъ озюне, бу
ёлны сечип алувына аз тесир япмагъандырлар...

Окъув юрту башлыгъынынъ бутюн айткъанлары Амет-Ханда буюк
теэссурат къалдырды. Озю окъуйджакъ бу намлы мектепке айрыджа
уръмет ве итибар дуйгъусы догъды. Амет-Хан бегенип, истеп динълеген
шейини бутюнлей озюне синъирип ала ве бир даа ич акъылындан чы-
къармай.

Умумий топлашувдан сонъ янъы кельген курсантлар окъув низа-
мына табий олдылар ве оларнынъ бутюн фаалieti окъув юртунынъ
умумий тертибине, окъув одаларында ве аэродромда откерильген
дерслерге бойсундырылды.

Амет-Хан Къачы мектебине кирген вакъытта, бу окъув юрту энди
совет авиациясы ичюн арбий учуджылар азырлагъан энъ ири окъув
базаларындан бири эди. Шу йыл, яни 1939 сенеси СССР Мудафаа
халкъ комиссарынынъ эмири муджиби Къачы мектеби огюне ялынъыз
къырыджы-учуджылар азырламакъ вазифеси къоюла. Амет-Ханнынъ

хаялы ве истегн де шу эди. Онынъ истегн ве девлетнинъ мудафаа мен-фааты бир кельди.

Алемде исе энъ агъыр йылларнынъ, энъ фаджиалы куньлернинъ эсабы башланмакъта эди. Къытайда япон аскерлери тарафындан туташтырылгъан дженк алевленмекте эди. Гитлерджилер Австрияны ве Чехословакияны запт эттилер. АКЪШнынъ, Англия ве Франциянынъ реакцион укюмран даирелери оларгъа ярдым эте ве немсе фашистлерини эм де япон арбийлерини Советлер Бирлигине уджюмге ыскъытарлар. Японлар даа яш совет девлетининъ къуветини сынамакъ ичюн Хасан голю янында сынъыргъа сокъулдылар, Халхин-Гол озенини кечтилер. Лякин анда да, мында да пайларыны алдылар.

Партия, ордуны ве флотны пекитмеге меджбур. Къачы авиация мектеби энди о къадар чокъ арбий учуджы азырлайджакъ ки, башта буны тасавур этмек биле мумкюн дегиль эди. Аэроклублардан кельген яшларда джиддий ве темелли илькинигн азырлыкъ бар. Лякин янъы косътернишлер ве талаплар муджиби къырыджы-учуджыларны азырлап чыкъарув муддети сонъ дередже къыскаартылды. Демек, аз вакъытта чокъ учуджы азырланылмасы зарур.

Амет-Хан окъуп башлагъанда, Къачыда белли совет авиаконструкторы Н. Н. Поликарповнынъ энъ вызлы ве муреккеп И-16 къырыджы самолёты менимсенильмекте эди. Учув майданында тизилип тургъан бу аджаип машиналарны ильки кере корьгенде, онынъ козълери йылтырады: «Мына бу — самолёт!» Энъ кенардакисининъ янына барып, йылтыравукъ фюзеляжны сыйпады.

«Аты барнынъ — къанаты бар» дегенлер, — деди о озь-озюне. — Меним атым да — бу, къанатым да — бу оладжакъ.»

И-16 самолёты о вакъытта дюньяда белли олгъан самолётларнынъ эпсинден айырыла эди. Къанатлары, фюзеляжы ве къуйругъы бутюнлей янъы шекильде олгъан бу дюльбер «къыргыйчыкъ»нынъ сурьаты ве джанбазлыгъы джиэттинден дюньяда акъраны ёкъ эди. Сурьаты — саатта 480 километр, 5000 метр юксекликке алты дакъкъада котериле. Энъ юксек учувы — 9200 метр. Силя донанмасы джиэттинден де кучъю: устюнде эки пулемёт ве бир топтан гъайры эки дане де 100-ер килограммлыкъ бомбасы бар. Учуджыны отургъычнынъ артындаки зырхлы аркъалыкъ къорчалай.

Янъы самолётны Къачы курсантларына мемлекетининъ энъ яхшы учуджылары В. Чкалов ве В. Коккинаки учуруп косътердилер. Эр бир курсант янъы самолётны беш пармагъы киби огренмек керек. Бу фазифенинъ гъает муреккеп экенини ве о белли бир вакъыт талап эткенини эр ким яхшы анълай.

Демек, эр джиэттен, хусусан арбий джиэттен, эр анги итималгъа къаршы азыр олмакъ керек. Къачы мектебинде исе эсас вазифе — янъы къырыджы самолётны тездже огренмек. Оджалар да, курсантлар да, бу акъта тюшюнелер. Партия ве комсомол топлашувлары да бу меселеге багъышлана, айры субетлерде де бу акъта сёз кете, шарлар ве плакатлар да бунъа чагъыралар.

Къачы мектеби устюнде, Севастополь ве Къара денъиз ялылары узеринде саба танъдан кеч акъшамгъадже къырыджы самолётлар учалар. Курсантлар талим кечелер. Шу зенааткъа керек олгъан къаңделерни ве усулларны исрарлыкъле менимсёйлер. Бутюи мектеп коллективи гъает кергин муитте чалыша ве яшай. Намлы учуджылар мектеби бу кересинде аман-аман эки кере къыскаартылгъан муддетте, 10-11 ай ичинде там азырлыкълы арбий къырыджы-учуджылар етиштирип чыкъармакъ борджлу.

Амет-Хан Султан, Алушталы Эмир-Усеин Чалбашнен бир группада окъуй. Олар учув къаңделерини тез ве аля дереджеде менимсемеге

тырышалар. Оджалары ве инструкторлары Александров деген къатты табнатлы, талапчан, лякши озы ишини яхшы бильген адам. О озы бильгиси ве тежрибесини курсантларына ашламакъ ичюн кучь ве гъайретини аямай. Тербиелли, беджерикли, истидатлы бу эки кырым йигитини о айрыджа севе. Олар да оджаларынынъ сёзюнден ич чыкъмай, эмгирлерни вакъытында ве кереги киби эда этелер.

«Бир кунь инструкторымыз Александров мени авада учув къандесини бозгъаным ичюн тенбиеледи, керексиз джанбазлыкънынъ акъибети неге алып келе биледжегини анълатты,— деп хатырлай Э. У. Чалбаш.— Буны корьген Амет-Хан сонъундан манъа якълашты:

— Инструкториен не акъкъында къонуштынъыз?— деп сорады.

— Не акъкъында олур беллейсинъ. Бир даа авада бойле джанбазлыкъ япма!— дей.

— Чырайынъны экшитме. Бугунь акъшам клубда оюн оладжакъ. Истесенъ барайыкъ. Фокстрот ойнармыз.

— Фокстрот ойнамагъа бильмейим. Къайтарма чалсалар, ойнарым,— деп шакъа эттим.

Акъшам учуджылар клубына бардыкъ. Оркестр чалды. Экишер-экишер олып, эр кес ойнамагъа башлады. Биз де Аметнен берабер ойнадыкъ, ама мен, абайламай, Аметнинъ аягына баса бердим.

Амет-Хан:

— Олян, аякъларымны эздинъ. Сакът олып ойнаса, шуны! Ашыкъма, секирма!— деп, мени тенбиелей берди.

Амет-Ханнен биз футбол, волейбол, оюнларына да къошула эдик. Онынънен бир командада ойнай, дерслеримизни бирликте япа, имтианларгъа берабер азырлана эдик.»

Мектептеки окъув ве талим программасынынъ макъсады — кырыджы самолётны идаре этмекни олдыкъча тез огренмек эди. Бу вазифени курсантлар намуснен эда эттилер — август айында олар биринджи учув сынавындан мувафакъиетнен кечтилер. Амет-Ханнынъ къуванчы ичине сыгъмай — инструктор онынъ учувына яхшы къыймет кести.

— Биз Амет-Ханнен энъ муреккеп янъы И-16 кырыджы самолётыны менимсей эдик,— дей Амет-Ханнынъ Къачыдаки сабыкъ окъув аркъадашы, Улу Ватап дженки ветераны, кырыджы-учуджы, полковник А. П. Сморгчов.— Бунынъле биз гъает гъурурлана ве ильки мустакъиль учувымызны сабырсызлыкънен беклей эдик. Инает, бунъа да наиль олдыкъ. 1939 сенеси язнынъ сонъунда И-16 самолётыны авагъа озюмиз котердик. Бу бизим ичюн эм буюк къуванч, эм де ильки къазанч эди. Бундан сонъ шу самолётны идаре этиув, чешит муреккеп манёврлар япув техникасыны мукеммеллештирюв устюнде чалыштыкъ.

Мемлекетимизнинъ мудафаа менфааты бу макъсатнынъ олдыкъча тез амельге кечирильмесини талап эте. Амет-Хан ве онынъ аркъадашлары даа 19—20 яшында олгъанларына бакъмадан, буны яхшы анълайлар: олар не къадар учмагъа севселер де, буны ялынъыз авеслик ве кейф ичюн япмайлар. Бу джиддий арбий талим. Ола биле, тезден олар бу дженкявер машиналар иле Совет Ватаны, озы тувгъан юртыны душмандан къорчалайджакълар. Шай экен, Ватаннынъ бу мукъаддес ишанчыны акъламакъ ичюн олар оглерине къоюлгъан вазифелерни ве талапларны исарлы суретте ве аля дерджеде беджермек борджлулар.

Халкъара шараит исе эп кергинлеше, вакъыт къалабалыкълы. Радио эки куню бир фашистлер Германиясы насылдыр мемлекетни запт эткени, дигерлерини слянен къоркъузгъаны хусусында телюкелли хабарлер кетире. Импералистлер дюньяда биринджи социализм мемлекетине уджюм этмек иштинден вазгечмедилер. Немсе фашистлери исе озы сляларыны йылтыратып, шаркъкъа арбий ссфер хусусында богъаз керелер. Олар ялынъыз сёзнен кифаетленмейип, слялы къуветлерини

эп бизим гъарбий сынъырымызгъа таба йылыштырмакъталар. Бойле шариатта, табиий ки, мемлекетимизнинъ арбий кучълери эр анги бек-ленильмеген адисеге къаршы азыр олмакъ кереклер. Буны, Къачы арбий учуджылар мектебининъ мемурieti ве курсантлары да яхшы анълайлар.

Севген иши иле джан-юректен берилип мешгъуль олгъан адам ичюн вакъыт пек тез кече. Амет-Хан окъув айларынынъ насыл кечип кеткенини дуймады. Иште, бишъ докъуз юз къыркъынджы сенесининъ баарн де келип етти. Учуджылар мектебинден ильки офицер унваныны алгъан яш шанилер арбий хызметлерини девам эттирмек ичюн мемлекетнинъ чешит ерлерине ёлланаджакълар.

Амет-Хан окъув юртыны аля шеадетнамеси иле битирди. Онынъ бильгисине бутюн дерслерден: самолётны идаре этиюв техникасы боюнджа да, авада ишангъа урув, ава урушы тактикасы боюнджа да аля къыймет кесильди. Окъувны аля битиргени ичюн, о Къачы мектеби башлыгъынынъ эмири муджибн махсус къайд этильмеге ляйкъ та-нылды.

Шеадетнамени элине алгъанынен Амет-Хан озюнде насылдыр анълашылмагъан дуйгъулар ис этти. Эр кеснинъ юзюнде къуванч. Эр кес бири-бирини хайырлай. О да биревлерни хайырлай. Юреги эеджан ве севинч иле толып-ташмакъта. Лякин севинчини ифаде этмеге бильмей.

«Ах, шимди янымда анам олса да, ким-насыл севинир эди,— деп ойгъа далды.— Бу къызыл йылдызлы шеадетнамени онъа косътерип:— Мына, анам, меним бахт йылдызым будыр,— дер эдим.— Коресинъиз-ми, мен оны озюм таптым, озъ эмегимнен, озъ гъайретимнен озюм эльде эттим. Мен озъ бахтыма приштим. Энди омюр бою оны эльден къачырмам...»

— Хайырлайым, Амет, хайырлайым!— кимдир арттан оны кучълю эллеринен къучакълап алды ве хош ойларыны больди. Бу Эмир-Усеин Чалбаш эди.

— Санъа да хайырлы олсун, Эмир!— деп, Амет эеджанлы алда онынъ элини сыкъты. Эмир-Усеин де окъувны аля битиргенлер сырасында эди.

Оларгъа бугунъ байрам. Къальплери гъурур толу. Я насыл гъурурланмасынлар — бири Алупкалы, бири Алушталы — эки татар баласы, даа якъын девиргеде кокте учмакъ дегиль, ерде биле «бисмилля»сыз юрьмекни гуна сайгъан адий диндар бир халкънынъ огъуулары учуджы унваныны, мемлекет шанилери намыны алмагъа наиль олдылар. Олар озъ халкънынъ кучълю къанатлылар сулялесине къошулгъан ильки къарылгъачлары ве даа догърусы, къарталлары эдилер.

Амет-Ханны авиация кучюк лейтенанты рутбесинен муреккеп дженкявер самолётнынъ учуджысы сифатында мемлекетнинъ гъарбий сынъырына якъын Бобруйск шеэриндеки арбий-къырыджылар полкына ёлладылар. Арбий къысымгъа кельген кунюнден о, къырыджы самолётларыны дженкявер шариатта идаре этиюни менимсеп башлады.

Иште, бойле, буюк истек ве авеслик, эмек ве гъайрет саесинде Амет-Хан Султан къырыджы-учуджы олды, онынъ хаялы акъынкъаткъа чевирильди. О социалистик Ватаннынъ шанлы къоруджылары сырасына къошулды.

Керчек, онъа даа там манада къоруджы демек къыйын эди. Оларны мектепте алынъыз белли бир дереджеде мустакъиль учмагъа ве къонмагъа огреттилер. Эбет, умумен алгъанда, авада олгъаны-оладжыгъы он саатлик мустакъиль учув теджрибеси олгъан яш учуджы даа не япа билер. Онъа окъув юртунда къанатлар такъип кениш-къулан кок юзюне учурып йибердилер, ама акъынкъий урушкъа, акъынкъий дженкке азырлап етиштирмедилер.

Сентябрь айынынъ сонъунда онъа отпуска бериле. О тезден ана-сынен тувгъан шеэринен корюшеджегине севинип, эр шейни унута ве ёлгъа азырлана.

ЗИЯРЕТ

Симферополь — Алушта таш ёлунен къайтыр экен, Амет-Хан балалыкътан догъмуш манзараны корип, гонълю джошты, юреги дюкюльдей башлады. Дагъ юксеклигининъ дженюп тарафына энип башлагъанда, солда — дагъ ичине комюльген Демирджи, Шума койлерни, сонъра сагъда, къыр артында — эвлерининъ тёпелери корюнген Корбекуль. Бираздан Алуштанынъ эвлери корюнди. Къаршыда исе — мавы денъиз.

Денъизни коръген сонъ Амет-Хан эеджаныны тутуп оламады, озюни акъ копюкли далгъалар къойнунда ис этти. Дёрт козюни денъизге тикип, бутюн вуджудынен огге ынтылды — гуя автобуснынъ тар пенджеречигинден тышары атылып кетеджек... Автобус эп огге йылыша. Мына энди сол тарафта Аюв-Дагъ, Гурзуф, Никита багъчасы, бираздан сонъ — Ялта...

Ялтадан, бир вакъытта достларынен гидропорткъа сеяткъа кельгендеки киби, катернен къайтты. Автобус ичинден бутюн вакъыт денъизге бакъкъан олса, энди ялы беттен козюни алмай. А-на, Ай-Петри де корюнди! Я Алупка? О, денъиз тарафтан пек яхшы корюнемей, тереклер багъчалар ичине бурюнген. Тек айры биналарнынъ, Воронцов сарайынынъ тёпелери агъарып туралар.

Инает, Алупка ялысы. Ашагъы багъча манзарасы. Амет-Хан скеле устюнде токъталды. Не къадар дюльбер, не къадар йэбетли ерлер! О, бу ерде эр бир терекни, эр бир ташны таний. Эписини санки дюнь коръген киби хатырлай. Санки бу ерден бир якъкъа кетмеген. Гуя бу ялынен узакъ дёрт йыл айырылыкъ олмагъан... Оны саргъушландырыджы хош къокъуларнен, далгъаларнынъ юрек охшайыджы шувултысынен, сарарып башлагъан япракъларнынъ назик шытырдысынен къаршылап алгъан аджаип манзарагъа сукълашып бакъты да:

— Мераба, меним балалыгъымнынъ алтын бешиги, юрегимнинъ кошеси! — деди. Сонъ денъизге мураджаат этип: — Мераба, Къара денъиз!

Сабырсызлыкънен ялыдаки ташларгъа келип-келип урулгъан далгъаларнынъ шенъ шувултысы исе онынъ къулагъына санки: — Хош-ш кельдинъ!... Хош-ш! кельдинъ!... — деген киби келе. Амет-Хан шу ерде союнып сувгъа тюшмектен озюни зорнен тутты. Чюнки тез-тез эвге бармакъ, анасыны севиндирмек керек.

Азбар къапыны бирден ачып кирген арбий урбалы яш адам, озюнинъ тонгъучы — Амет-Хан экенини эслеп алгъан Насибё шашмалап, бир анъ токъталып къалды.

— Амет-Хан! Сенсинъми, огълум!

— Меним, ана. Кельдим! — деп, Амет-Хан элиндеки шейлерини ерге къоймагъа сабыры етмей, анасына сарылды.

Насибё, огълунынъ юзюнден, козьлеринден опер экен, эеджандан козь яшларыны туталмады. Сонъ эв артында ойпагъан кенджесини чагъырды:

— Имран, огълум, кель мында, бакъ ким кельди!

Имран чапып келип агъасынынъ боюнына атылды. Агъасынынъ арбий урбасыны бегенсе керек: — Агъа, мен де учуджы олмакъ истейим, — деди онынъ устуне-башына бакъып.

— Олурсынъ, къардашым, мытлакъа олурсынъ. Мен сангъа ярдым этерим.

— Вай, пасыл яраша санъа бу урба! Сени асыл бойле кыяфетте козь огюне кетирип оламаз эдим,— деди де, Насибе огълуны софагъа кирсетти. Севинчинден оны къайда отуртмагъа бильмедн. Амет-Хан анасына кетирген бахшышыны узатты. Бу бир къуту шоколад конфетн эди. Къутунынъ устюнде дюльбер манзара чызылгъан: ешилъ тереклер арасында индже аякълы къараджалар отлап юрелер. Манзарада гуя Алупканынъ джнвары акс эттирилген. О къутуны Амет-Хан Симферопольде тапып алды. Къапагъынынъ ич тарафына: «Къыйметли анама, севимли огълу Амет-Ханда. 1.X.1940 с.» деп язылгъан эди. (Бу къуту Алупкада, Амет-Ханларнынъ эвинде аля даа сакълы тура).

— Вай, балам, сагъ ол! Манъа сенинъ озюнь кельгенинъ бинъ алтын!— деп Насибе огълуны алгъышлады.— Къутусы не къадар дюльбер! Мен оны сенинъ хатиренъ, сенинъ тюсинъ деп, сакъларым, огълум.

Амет-Хан, Имран къардашына озюнинъ насыл окъугъаны, насыл этип учмагъа огренгени хусусында икье этер экен, Насибе онынъ баягъы депъншкен бой-постындан, энди акъай олгъан кыяфетинден козюни алмай бакъып отурды. Оны осьтюргендже не къадар къаарь-къасеветлер чекти, башындан не къадар раатсызлыкълар кечирди. Илериде оны не беклей? Ана огълунынъ осип, догъмуш юрт босагъасындан кениш аят къойнуна атлагъаныны яхшы анълай. Бу фпikir Насибенинъ юрегини баягъы кедерлетсе де, эвлядынынъ озъ макъсадына пришке-ни — учуджы олгъаны севинчи, о кедерден чокъ устюн эди.

— Огълум, сен энди эвге чокъ келип оламазсынъ. Санъа бизни ташлап кетмек языкъ дегильми? Мен эр сефер Чобан-Къаягъа бакъсам, анда сени корьген киби олам. Кимерде атыя сен къыр джапында эчкичигининъ отлатып юрьгендай корюнесинъ. Акъылындамы эчкичик?

— Акъылымда, ана. Лякин кедерленменъиз. Сизлерсиз мен ич яшап оламам. Талий мени не ерлерге ташласа да, мен мытлакъа сизге къайтып келирим.

Эбет, о вакъытта Амет-Хан, бу сефер озъ къорантасындан, юртундан узакъ девирге айырыладжагъыны акъылына кетирмей эди. Тезден дюнья тарихында энъ харабелн дженк башлайджагъыны, озю шу дженкнинъ энъ фааль иштиракчис оладжагъыны, Алупка ве Къара денъиз чокъ керелер онынъ геджелери тюшюне, агъыр ава урушларындан сонъ исе козьлери огюне келеджегини бильмей эди.

Чокъкъа бармай, иштеп бабасы — Султан агъа къайтып кельди. Огълу иле эр вакъыттаки киби, сабырнен селямлашты.

— Хош кельдинъ, огълум! Кельчи, санъа бир бакъайым. Аман да йигит олгъансынъ. Аферин санъа!— Сонъ къадынына мураджаат этип:

— Насибе, козюнь айдын! Сонъ, не дейсинъ бизим учуджы-къарталгъа?! Мемлекетимиз озъ огъулларыны мына бойле тербиелеп осьтюре,— деди о гъурурнен.

Бу арада азбаргъа, Амет-Ханнынъ кельгенинн ишиткен эки догъмуш къардашы, Эмине тизесининъ къызы Миясе чапып кирди. Бутюн догъмушлары арасында эпсинден зияде Амет-Хан оны севе эди. Балалыкъта, осьмюрликте данма оны къорчалай ве онъа кимсени токъундырмай эди. Оларнынъ бир-бирине о къадар якъын олып къалгъанларынынъ бир себеби даа — Миясе Амет-Хан ичюн, яш экенде хасталанып ольген къокъла киби дюльбер, къувурчыкъ сачлы Фатма кадысыннынъ ерини тутта эди. Миясенинъ озю исе даа учъ айлыкъ сабий экенде бабасыз къала. Анасы да агъыр хасталана. О вакъытта баланы Амет-Ханнынъ анасы эмизе. Шунынъчюн о, айшы заманда, Миясенинъ де эмчек анасы сайыла.

Шимди исе Миясе Амет-Ханнынъ огюнде тувгъан айшынъ он дёрди киби пейда олды. Бу ялы бою гузелн озюнинъ дюльберлигинен Амет-

Ханнын апасынын яшлыгыны хатырлата. Шунуычюн Амет-Хан озюнин Миясеге нисбетеп агъаджа севгисини омюр бою сакълады. «Мен оны шай да пек севем, бунын озюне о даа меним анама да пек бенъзей» дей эди Амет-Хан эр вакъыт, Миясе акъкында лаф чыккъанда.

— Юрь, Миясе, даа кимсе олмагъанда денъызге барып келейик, — деди Амет-Хан ве олар азбар къапыгъа догърулдылар.

— Амет-Хан! Я мен аш азырлятам да. Сен ёлдан келдинъ, балам. — Насибенинъ сени оларны токътатты.

— Аш азыр олгъандже биз келирмиз, ана.

Олар эвельдеки киби, къыр ашагъы кеткен тар сокъакътан чапа-чапа денъызге кеттилер. Ёлда, софасы огюнде буюк шефталли тереги оськен эки къатлы догъмуш эвнинъ янында бир анъ токъталдылар. Бу, оларнынъ къартбабасы Бекир Садланынъ эви эди. Амет-Хан бу эвде догъды. Революциядан эвель чокъ йыллар ерли князынынъ къаралтысында ишчи олып чалышкъан Бекир Садла гъает дюльбер княйфетли адам эди. Шанлы учуджы оларакъ, мемлекетнинъ тарихына кирген Амет-Хан, къартбабасы да ялы боюнда энъ яхшы ёл косътериджи оларакъ, Евгений Марковнынъ юкъарыда косътерильген тарих китабындан ер алгъаныны бильмедди.

— Языкъ, къартбабам ольген. Сагъ олгъан олса, шимди манъа не дер эди, аджеба?— Амет-Хан Миясеге суаль назары ташлады.

— Бу фасонынъле сени къартбабам даа пек бегенир ве ким насыл гъурурланыр эди. Пек языкъ, бираз даа беклеген олса, сени кореджек экен, — деди Миясе кедерли давушен.

Олар шеэрнинъ меркез мейданыны сол тарафтан айланып, къая тюбинден шырылдап чыккъан чешменинъ янындан оттилер. Ашагъы багъчагъа тюштилер. Ялыгъа якъыглагъанда, юксекче ерде Амет-Хан бир анъ токъталды, денъызге бакъып, балалыкътан таныш хош къокъулы аванен кокюс толдырып нефес алды.

— Миясе, юрь сол тарафкъа, «Амет агъанынъ ялысы»на барайыкъ. Бу ерге не ичюн «Амет агъанынъ ялысы» дейлер, бильмейсинъми?

— Бильмейим, лякин бу еринъ ады эвель-эвельден шойле экен.

Олар ялыгъа, «Ялпакъ таш» къаясы олгъан ерге чыкътылар. Кузь авасы энди озь укюмине кирген ве сув салкъын эди. Амет-Хан бунъа бакъмады — шу анъ союнды ве озюни сувгъа атты. О, догъру къаягъа тараф ялдады. Бу къаянынъ эсас къысымы сув астында олып, анда къаянынъ бир тарафындан дигер тарафына чыккъан тешик бар эди. Амет-Хан сув астындаки о тешиктен чокъ керелер ялдап кечкен эди. Шимди де ялдай берип, къаягъа якъыплар экен, Миясе раатсызланды:

Амет-Хан Султан. 1940 сенеси Къачы учуджылар мектебини битирген сонъ.

«Я барып да, шимди о, балалыкътаци киби, шу тешиктен ялдап чыктам десе...» Лякин онынъ раатсызлыгы нафиле эди. Амет-Хан буны япмады. О, къаянынъ этрафыны айланып, керн ялдап кельди.

— Не яхшы сув! Мен дженнетке къайтып кельген киби олдым,— деди о бир аягы устюнде турып, о бир аягыны штанынынъ балагына сокъаракъ.

— Энди кетсенъ, бир даа не вакъыт келеджексинъ, Амет?— деп сорады Миясе ондан.

— Мен даа кельгениме инанмайым, сизлер энди ойле суаль бересиниз.

— Билесинъми, сен кеткен сонъ чокъ вакъыткъадже Алупкада эр кес джан сыкъысы деп юрьди.

— Не, шеньленмек истейлерми? Оны япа билем,— деди де Амет-Хан эвельки «шенъликлерини» хатырлап кульди.— Ама догърусыны айтаджакъ олсам, Миясе, энди не вакъыт келеджегим белли дегилъ. Коресинъ де, мен энди арбий адамым. Орталыкъ нсе къарышыкъ. Не олур, не къояр — айтмакъ кыйын... Айды, юрь эвге кеттик, биз тез къайтмагъа сёз бердик. Ярын тойгъандже юермиз.

Олар шень-шерамет лакъырды иле багъча нчинден кечип, акъкъулар гольчиги янындан отип, мердивенлерден котерилип, меркезий мейдангъа чыктылар. Токътап, тыныш алдылар. Тамам олар токъталгъан ерде шимди Советлер Бирлиги Эки дефа Къараманнынъ эйкели тура. О вакъытта мейданнынъ таш дивары устюнде сарылып, саркъып тургъан къатмерли гуллер этрафкъа адамы саргъушландырыджы хош къокъу сача эдилер.

Эвде бир талай адамлар топлангъан — догъмушлары, достлары, къомшулары. Амет-Хан, озюнинъ бутюнлей денъишкен тышкъы къияфетинен, хусусан устюндеки арбий учуджы урбасынен эр кесни айретте къалдырды. Кельгенлернинъ чокъусы онынъ балалыкътаци достлары, акъранлары эдилер. Софра башында чокъ меракълы, кулюнчли лакъырдылар олды. Бирн Чобан-Къая устюнде эчки отлаткъанларыны, бирн дагъда ахлап джыйгъанларыны, бири даа адамлар ялыдан денъизге пара ташлагъанда, сув тюбюне чомып, шу параларны алгъанларыны хатырладылар.

— Воронцов сарайы янында отуруп аякъкъап темнзлегенимиз акъылындары?— деди достларындан бири.

— Я, мен сизге фуруннынъ пенджересинден сыджакъ пителер аткъаным ве сиз оларны, тенинъизни пиширсе де, къойнынъызгъа сокъып къачкъанынъыз?— деп къошты Эскендер ве стол башындакилерининъ талагыны къаттырды.

Балалыкъ девирн левхалары Амет-Ханнынъ козю огюнде кино лентасы киби джанландылар.

— Сен, Аметчик, яхшы шей яптынъ. Дегенинъни эттинъ — учуджы олдынъ, Аферин! Совет офицерн урбасы да санъа яраша.— Бу онынъ сарышын досты Женья Морозов эди. Айтты да, озю къыскъылдап кульди.

— Не олды, Женья?— Амет-Хан онынъ неге кульгенини анъламады.

— Сенинъ дервизада рум миллий урбасы: къыскъачыкъ юбка, ёлакълы узун чораплар, чарыкълар кийип курешке чыккъанынъны хатырладым. Талагъымызны къаттыргъан эдинъ о вакъытта. Сен кеткен сонъ да биз оны чокъ вакъыткъадже унутмадыкъ.

— Эбет, о вакъытта рум мектебининъ куреш мукафатыны мен алгъан эдим. Мукафатны — гузель антерликки анама кетирип бердим.

— О вакъытта ойле шень эдик. Шимди Алупкада сенсиз джан сыкъысы, гуя бир шей етишмей. Мен Ай-Петри тёпесинне, къартал юва-

лары янына тырмашканымызны, денъизде ялдап ойнашканымызны хатырлайым. Сенде о вакъыт не къадар атиклик, джанбазлыкъ, дже-сарет бар эди! Мен истейим, бу хасиетлер сенинъ даимий ёлдашынъ олсун. Олар учуджыгъа эр шейден зияде кереклер.

— Сагъ ол, Женя! Мен акъикъый аят ёлуна янъ аякъ басаятам. Талий манъа нелер азырлай, нелер косьтереджек, бильмейим. Лякин насыл шараитке тюшсем де, озюмде олгъан хасиетлерни джоймагагъа, озъ юзюмни, озъ шахсиетимни сакъламагъа тырышырым,— деди Амет-Хан мемнунликинен.

Стол башында эр кес бир шейлер хатырлай. Достлары бири-бирининъ сёзюни болип, Амет-Хангъа окъувы, учувы акъкында суаллер берелер. О, джевап берип етиштирамай, шакъалаша, кулюшелер. Яшлар ашны да иштианен ашайлар. Я насыл ашамасынлар — Насибенинъ юзюм япракъларындан пиширген къокъулы, йымшакъ ялы бою сармасы тазе къатыкъ иле кимнинъ джанына тиймес!

Шу гедже Амет-Хан къатты юкълады. Саба арбий алышкъанлыкъ иле эрте турды, азбаргъа чыккып физкультура япты, къурна астында беллинедже салкъын сувнен ювунды. Сонъ эв огюнде туруп, баягъы вакъыт этрафтаки гузель манзараны сейир этти.

Оларнынъ азбарындан, чешит ренкли къадифе макъатны анъдыргъан бутюн Алупканынъ манзарасы да, та уфукъкъа къадар джайылгъан мавы денъиз де пек яхшы корюне. Амет-Хан кучючик олгъанда, бу азбарда туруп, денъизнинъ тылсымлы мавылыгына, узакъта пейда олгъан акъ елькенли къайыкъкъа, гемилерге тааджип иле бакъа эди.

— Амет! Юрь, огълум ашамагъа.— Анасынынъ сеси, оны эсир алгъан манзарадан айырылмагъа меджбур этти.

Софра башында онынъ дикъкъатыны бабасынынъ берчли эллерин джелъп эттилер. О, бабасынынъ та балалыкътан къалайджылыкъ япкъаны, бу эллернен къоранта бакъып, огъулларыны осьтюргени хусусында тюшюнди: «Мына шимди де, ашагъан сонъ кене бакъыр савутларны лемлемеге кетеджек. Бугунъ де шай, ярын да, бутюн вакъыт бойле...»

— Баба! Сиз бу иштен безмединъизми, усанмадынъызмы?— деп сорады о бабасындан ве бу суальни не ичюн бергенини озю де бильмедн.

— Ёкъ, огълум. Бу меним отъмегим, меним зенаатым. Мен оны седем. Бакъыр савутлар къулланылыр экен, оларны лемлемек керек. Мында бутюн санаторияларда, раатлыкъ эвлеринде бакъыр савутлар къулланалар. Халкъта да савутларнынъ чокъусы бакъырдан. Мен озъ ишимден бир вакъыт безмем, чюнки о халкъкъа керек иш. Эм онъа мен та яшлыкътан алыштым. Мен бир вакъытларда бу ерлерге къысмет арап кельгенде, он эки яшында бала эдим. Шундан бери бу ерден бир якъкъа къыбырдамадым. Меним тамырым, темелим, бахтым бу ерде.

— Догъру сёйлейсинъиз, баба. Мен де озюмнинъ учуджы зенаатымдан бир вакъыт безмем. Бунъа эминим. Мен де бу ерни, тувгъан Алупкамны о къадар седем — чокъ вакъыт сизлерни тюшюмде корем.

Бу сёзлерни айткъанда, Амет-Хан, вакъты келир, къатты ава урушы къызгынлыгында о, фашистлерни нишангъа алыр экен:—«Бу сизге Алупка ичюн! Бу — Ай-Петри ичюн! Бу да — Къара денъиз ичюн!— деп, оларнынъ сепини береджегини, бу сёзлерни айтмаса, фашистини нишангъа догъру аламайджагъыны, эбет, даа бильмей эди.

Амет-Ханынъ раатлыкъ кунълери пек тез кечти. Онынъ озюне бир кунъ къадар олмады. О, эр кунъ я Миясенен, я достларынен шесэрни долана, денъизде ювуна, Чатал-Къаягъа тырмаша, багъчада юре — гонълюне синъип къалгъан ерлерге бакъып-бакъып тоялмай.

Эбет, о кетеджек. Узакъларгъа кетеджек. Ватангъа хызмет этеджек. О арбий адам. Онынъ омюри энди орталыккыннъ вазиятине багълы. Арбий фуртунлар далгъасы оны не ерге быракъаджакъ? Къаршысына насыл рузгярлар расткеледжек? Шу рузгярлар онынъ талийнде насыл излер къалдыраджакълар — бир шей малюм дегилъ. Шуннынъ ичюн, озю шенъленсе де, юреги кедерли эди. Буны о кимсеге сездирмей, бу акъта асыл лакъырды этмей. Буны ялынъыз анасы — Насибенинъ юреги сезе.

Сонъки куню Амет-Хан Миясенен берабер денъизнен сагълыкълашмагъа барды. Сонъки кере тойгъандже ялдады, далгъларнен ойнады. Лякин сувнынъ зияде салкъынлыгъы оны тез чыкъмагъа меджбур этти. Кери къайтаткъанда, токъталып артына бакъты. Ялыгъа келип урулгъан къабарыкъ далгълар, гуя онгъа эль саллагъан киби корюнди. О, эеджанлы давушнен:— Сагълыкънен къалынъыз, меним ойчан далгъларым!— деп багъырды. Сонъ бирден чевирлип:

1940 сенеси Амет-Хан Султан къорантасы, догъмушлары ве достларынен берабер. Амет-Хан анасынынъ ве бабасынынъ ортасында. Сагъда — достлары: Эскендер Сулейманов ве Бекир Демирджи. Юкъарыда аякъ устюндеки эслидже киши — Амет-Ханнынъ догъмуш дайысы Осман.

— Кеттик, Миясе,— деди, онынъ элинден тутып.— Билесинъми, меним янгы диярым — кок юзю де тыпкъы денъиз киби. О мангъа денъиз узакълыгъыны чокъ сездирмей. Андаки акъ булутларны да мен далгъларгъа бенъзестем. Учкъанда, озюмни гуя денъиз далгълары арасында киби ис этем.

— Билем, кок гузель. Ама эп бир гузеллиги бизим денъизге етмейдир,— деп итираз этти Миясе.

— Эбет, етмей.

Олар шеър меркезинде котерилген сокъакъ янындаки «трильба»дан (учъ къурналы чешме) къана-къана сув ичтилер. Сонъ Ворон-

цов сарайынынъ этрафыны кезип, онынъ арсланлар олгъан дженюп тарафына чыкътылар. Бу ерде фотографны корип къалгъан Миясе, Амет-Хангъа арсланлар къаршысында фото-суретке чыкъмасыны риджа этти. Суретке чыкъмагъа чокъ севмесе де, Амет-Хан Миясенинъ риджасыны ред этмедн. Иште, авиация кучюк лейтенанты урбасынен чыкъарлыгъан шу сурет, онынъ 1940 сенеси Алупкагъа кельгенининъ тарихий шааты олып къалды.

Акъшам, бутюн догъмушларынен берабер софра башында отургъанда, затен, чокъ йырлагъан адети олмаса да, айтувлы «Массандра» шарабындан бирер къаде котерген сонъ, Амет-Хан анасына бакъып йырлап йнберди.

Огълунынъ йырлагъаныны ильки кере ишиткен Насибе, йырнынъ макъамы ве сёзлерининъ тесиринден козьлери торлангъаныны дуймады. Эбет, Амет-Ханнынъ дерти — анасы эди. О, анасыны ташлап кетеджек. Бельки якъын вакъытта кельмейджек. Къайда кетсе де, не къадар вакъыт кечсе де, бу айрылыкъ дерди онынъле берабер оладжакъ. Бир даа къайтып келип анасына къавушмагъандже, онъа мельэм тапылмайджакъ. Насибе де огълунынъ ички вазиятини аңлай, ана юрегинен сезе. Йыр иле огълу онынънен сагълыкълашкъаныны дуя ве озъюгунден ийип кельген козь яшларыны кимсеге дуйдырмадан къыйгыгынынъ уджунен силе. Йыр эр кимнинъ юрегине ятты. Миясе исе севингенинден: — Амет-Хан тек учуджы дегиль, йырджы да олып кельген экен, — деди. Достлары, йырнынъ тесиринден эеджанлашып бирер къаде даа толдырды ве Амет-Ханнен токъуштырдылар...

Амет-Хан анасынынъ юзюнде кедер аляметлери экспльгенини корип, онда бу хусуста ич бир тюрюлю шубе къалдырмамакъ ниетинен: — Ана, мен кене къайтып келирим. Ат айланыр, къазыгъына багъланыр, дегенлер. Мен къайда олсам да, айланып кене сизге келирим. Тек сиз мен ичюн раатсыз олманъыз. Бекленъиз, яхшымы? — деди.

Насибе, кулер юзнен огълунынъ янына барып: — Келирсинъ, огълум, мутлакъа къайтып келирсинъ. Не ичюн кельмейджексинъ, — деди. Мен, ананъ сагъ олур экен, сенинъ де еринъ мында, меним янымдадыр. Мен ойле истейим. Тек ойле. Мен беклерим. Ялынъыз, ялварам, озюнъе сакът ол, балам, озюнъни сакъла. Меним ичюн сакъла. Ватан ичюн... — О, ярындан башлап, тамам беш йыл асретлигини чекеджек севибли тонъгъуч огълуны къучакълап, козьлеринден опыти.

Бу акъшам Амет-Хангъа огъурлы ёллар тилеген Насибе ве Султан агъа, онынъ ёлу пек огъурлы олмаса да, къатты курешли ве енышли оладжакъыны, бу ёлда огъуллары къанатлы батырлар сулялесинден ер алып, озъ халкъынынъ юзюни акъкъа чыкъараджакъыны ве шу халкъ ойле батырны осьтюргенлери ичюн бу ана-бабагъа юректен миннетдар оладжакъыны даа бильмей эдилер.

Эртеси куню Амет-Хан, арбий хызметни девам эттирмек ичюн мемлекетининъ гъарбий сыпъырында ерлешкен озъ къырыджы-авиация полкына кетти. Полкына дегиль, шу куню о озюннинъ къарамаилюкъ алейинне догъру ёнелди. Онъа шан-шурет кетиреджек феякетли ве къарсамбалы улу ёлгъа адым атты.

Шевкет Рамазанов

ИНАТ ТОРЫ

Икяе

Сонъки йылларда Озбекстанда бир аджаип анъане даа пейда олды: кузьде, памукъ джыйылгъан, планлар ве меџбурнетлер эда этильген сонъ районларда, областларда ве Ташкентнинъ озюнде «Пахта байрамы» откериле. Бу байрам эксернетле ипподромларда ола. Байрамда бинълернен койлюлер ве шеэрлилер иштирак эте. Ярмалыкълар чалыша, концертлер ве тюрлю спорт ярышлары япыла, аш-сув... Ама бу байрамгъа адамларнынъ чокъусы ат оюнларыны коръмек ичюн келе десем, янълышмам. Ярышлар ичюн махсус асралгъан дюльбер бичимли атлар къартны-яшны, эркеклерни ве къадын-къызларны, эр кесини ме-ракъландыра.

Мен, Ташкент ипподромында олып кечкен шойле байрамларнынъ биринде булундым. Курешчилер ярышыны сейир этип отура эдим, кимдир мени яваштан тюрткенге ошаттым. Айланып бакъсам, сол тарафымда бир адам джылмайып отура: балалыгъымыз бир къышлакъта кечкен достум Эскендер. Биз къуджакълаштыкъ. Оны ерден бираз котереджек олдым — къайда? Янакълары къып-къырмызы, чертсенъ — чатлайджакъ киби. О, пек денъишкен. Коръмегениме йигирми сенеден зияде.

Четке чекильдик. Сагълыкъ-селяметлик сораштыкъ.

— Сени бир якъларгъа кочип кетти деп ишиттим, догърумы, Эскендер?

— Янълыш дегиль, достум. Он сенеден бери Андижандам.

— Сонъ, ишлериниъ насыл?

— Эр шей еринде. Къуруджылыкъта муэидис олып чалышам. Къадыным Эмине эким. Огълум ве къызым мектепте окъуйлар. Шимди отпускадам. Мындаки сой-сопларымны корюп кетейим дедим. Бугунъ бу якъкъа айландыкъ.

— Пек яхшы. Корюшкенимизге джан-юрегимден къувандым, Эскендер. Балалыгъымызны, генчлигимизни хатырлаттынъ.

— Я сенинъ ишлериниъ насыл? Бала-чагъа?

— Шукюр. Ямаи дегиль.

Сёзюмни ипподром дикторынынъ сеси больди.

— Сайгылы аркъадашлар! Риджа этемиз, ерлеринъизге отурылгыз! Бираздан атчапышы ярышлары башлайджакъ.

Адамлар ипподром къапуларына догърулдылар. Биз де оларгъа къарышып кеттик.

Иште, отургычларгъа ерлештик. Ипподромнынъ ем-емшиль мейданында энди атлылар топлангъан. Оларнынъ сайысы эп арта. Урбалары устюнде номерлер язылгъан. Атчапарлар арасында эркеклернен берабер къадын-къызлар да аз дегиль. Атларнынъ юрюшлерини дикъкъатнен сеир этем: оларнынъ кимерси башларыны котерип, аякъларыны дюльбер котерип юрелер, кимерси исе башларыны догъру тутат, аякъларыны саде алалар. Атчапарларнынъ да эгер устюнде отырувы ичте бир-бирине бенъземей. «Атларнынъ да, адамларгъа ошап, эр бирининъ табнаты башкъа олса керек» деген тюшонджеге далгъан эдим, фикиримни Эскендернинъ лафы больди.

— Сен къайсы атнынъ енъмеси ичюн къайгыраджакъсынъ? — деп сорады о.

— Мангъа, достум, эписи бир. Қъайсы енъсе, къайсы тез чапса, онъа севинеджегим.

— Я ичюн сорадынъ, Эскендер?

— Меракъландым иште.

— Озюнъ бир шейлер сайлагъангъа ошайсынъ...

— Эбет, мен энди сайладым. Аनावы къою сары ренкли, огдеки сагъ аягында къара тамгъасы олгъан торыны коресинъми? — деп Эскендер пармагынен атлылар бетке ишмар этти.

— Корем, ама, о енъеджек аткъа бенъземей, достчыгъым?

— Ичюн?

— Пек адий корюне. Аनावы безз сою дюльбер юре. Цирктеки атларны анъдыра.

— Фикиринъе къошулам, достум. — Ама лаф онда дегиль. Шу сары ренклиси сонъки ерни алса да, мен онынъ ичюн къайгыраджакъым.

— Бу къадар о, айвангъа япышкъанынъ не?

— Акъыкъатны айтсам, достум, омюримде биринджи кере бойле ренкли, бою, юрюши бунъа бенъезген аткъа минген эдим. Башта о, мен алып къачты. Сонъра экимиз достлаштыкъ.

— Меракълы! Бельки ярышлар башлагъандже, вакъананы икяе этерсинъ?

Эскендер индемеди, тек кулюмсиреди. Мен онынъ разы оладжакъыны дуйдым. Кене риджа эттим. Инает, Эскендер:

— Дёрдинджи сыныфта окъугъанымыз акъылындамы? — деди

— О кунълер бир вакъыт эстен чыкъмайлар, достум!

— Ойле олса, динъле.

ДОСТЫМНЫНЪ ИКЯЕСИ

О сене анам агъыр хасталанды. Сытма олды. Эки кунъ тарлагъа чыкъса, бир афта эвде ята. Сары, безз ренкли, ялпакъ иляджларны къуту-къуту юта. Отуз яшындаки къадын алсыз-такъатсыз къартний киби олып къалды. Битам исс етмишлерде. Қъорантамызда яшайыш агъырлашты. Анама ярдым этмек кереким. Ама насыл этип?

Язлыкъ татиль башлады. Анам иле памукъ тарласына бармакъ истедим, о, чырайыны сытты, изни бермейджек олды. Мен кене де ялвардым. Инает, разы олды. Ама тенбиледи: кунеш пек къыздыргъандже меннен юерсинъ, сонъра тереклер талдасында отурырсынъ, деди. Мен башымны салладым. Памукъ тарласынадже анамнынъ кетменини алып бардым. Онынъ агъырлыгындан омузым къопаджакъ киби олды. Ама анама дуйдурмадым. Анам «болдурдынъмы, огълум», дегенде «ёкъ»

дейим, онынъ огюне чыкып чапам, артыма айлянып бетине бакъам: о кулюмсирей. Мен анамны анълайым, о,— мени.

Памукъ заны четинде энди бир къач къадын-къызлар джыйылгъанлар. Тезден бригаданынъ къалгъан азалары да кельдилер. Бригадир Сервер агъа эр кеске секизер ёлакъ памукъ айырып берди.

— Дёрдини уйлегедже чапаларсынъыз, къалгъаныны уйледен сонъ,— деди о. Сонъра иляве этти:— Мукъайт олунъыз, отнен берабер памукъны да кесип йиберменъиз.

Иш башлады. Табакъ киби ири кетменлер тёпеге котериле, кунеш алтында кузьгю киби йылтырай, сонъра кетменлер ерге кирселер. Кетмен урулгъан ёлакълар оттан арына, памукъ осюмликлерни озьлерини сербест дуя, башларыны юкъары тиклейлер. Мен памукъ ёлагъы ичинде анамдан бир къач адым огде юрем, кучюм еткен отларны юлкъам, анамнынъ ишини аз да олса енгиллештирем. Бираздан, болдура башлагъанымны, такъатым кесилгенини дуям. Ава кеткен сайын къыза, манъа ялнаякъ ерге басмасы къыйынлаша.

Бу вакъытта, анамнынъ янында, коктен энген киби, бирден бригадир Сервер агъа пейда олды.

О, анам иле бир шейлер акъкъында баягъы вакъыт лакъырды этип турды. Сонъра, анам мени янына чагъырды.

— Ат устюнде юрге истейсинъми, огълум?— деп сорады.

— Эбет, аначыгъым, пек истейим.

— Я сыджакътан башынъ агъырмазмы, кунешке чыдарсынъмы?

— Мен сыджакътан къоркъмайым, лякин мен сизге ярдым этмек ичюн кельдим де, ана!

Сервер агъа манъа бакъып:

— Сенинъ ат устюнде юргенинъ ананъа буюк ярдым оладжакъ, къардашым,— деди.

— Насыл ярдым?

О, сёзини девам этип, меселени анълатты:

— Ат устюнде юренинъ — чалышув демек. Ананъа онынъ ичюн куньделик яздажакъмыз. Сен чалышкъан куньлери ананъ эвде отура биле. Сиз исе Къуртмолла акъайнен берабер памукъ араларыны юмшатаджакъсынъыз, сув ичюн ёлакъ ачаджакъсынъыз. Тек, къардашым, бир шей акъылында турмакъ керек: Къуртмолла акъайгъа сёз къайтармайджакъсынъ! О, бираз къызматабан адам. Тюневин Аметнинъ огълу Нариман онъа азачыкъ шакъа эткен, Къуртмолла оны иштен къувгъан. Анълаштыкъмы, къардашым?

— Эбет, Сервер агъа,— дедим мен.— Къуртмолла акъай не айтса, оны япарым. Ат устюнде юрмек истейим!

Мен пек къувандым. Анамнынъ ерине чалышаджакъым, къорантамызгъа ярдым этеджегим.

Рахметли Къуртмолла акъайнынъ насыл къаба табиятлы адам олгъаны эсинъдедир эбет. Айтаджакъым, о мени «энди кунюм санъа къалдымы?» деп къаршылап алды. Сервер агъа оны четке алып кетип, къолуны саллап-саллап бир шейлер айта башлады.

Заннынъ четинде тыпкъы мына бунъа,— о пармагъынен демики аткъа ишарет этти,— ошагъан ат отлап юре эди. Ама, гъарипнынъ къач дане кемиги олса, эписини саймакъ мумкюн. Къабургъалары тюртүп туралар. Атынъ янына барып, башыны сийпамакъ истедим, о, манъа козьлерини къыйыштырып ачувнен бакъты. Мен онъа эмнет бермейджек олдым, ат кыбырданып башлады. Къоркътым. Четке чекильдим.

Бу вакъытта яныма Сервер агъанен Къуртмолла акъай кельдилер.

— Къана, таныш олайыкъ,— деди къарт, манъа къолуны узатты.

— Меним адым Эскендер,— дедим мен.

— Шай десе... Бакъармыз сенинъ насыл йигит экенинъни.— Сонъ иляве этти:— Менимки...

— Билем.— Сиз Құртмолла ақбайсынъыз.

— Машалла, огълум, машалла. Атнынъ ады исе Тамгъалы. Там... гъалы.— Анъладынъмы?

— Анъладым, Құртмолла ағъа.

— Демек, тапыш олдықъ. Энди меним сѣзимни динъле, Эскендер,— деди къарт.

Мен козьлеримни тѣгереклендирип, къарылгъач баласы киби агъызымны ачып, къарткъа бакъып турдым.

— Биринджи шартым, лаф къайтармайджакъсынъ,— деди о.— Экинджиси, ишке даима... бир дакъикъа олса биле, менден эвель келеджексинъ. Учюнджиси, ве эсас шартым, ишинъде мукъайт оладжакъсынъ: Тамгъалы эки ёлакънынъ ортасындан юрьмек керек. Онынъ джюгенинъ бошатмайып юреджексинъ. Джюген бошалса, ат памукъкъа узаныр, ашар. Памукъ исе алтындан да паалы шей. Сени, Эскендер, эр кунъ бир кере теңбилей билем. Эгер ат памукъны экинджи кере тишлесе, устюнъе кычырырым. Бир даа памукъкъа токъунса, джанынъ агъырмасын, къардашым, аткъа тюшеджек къамчы санъа тюшер. Нариман деген олян бу шартларгъа чыдамайып, ахыр-сонъу зувды.

Къартнынъ лафыны динълеп тургъан бригадир:

— Баланы къарардан зияде къоркъузмакъ керекмей, Құртмолла ағъа,— деди.

— Мен кимсени къоркъузмайым, Сервер. Меселени дос-догъру, ақбайджасына чезмек керек.

— Эписини анъладым,— дедим мен.

Шай этип, о куню биринджи сефер ат устуне миндим. Шимдики киби, козюм огюнде, бичаре Тамгъалынынъ эгерине отургъанымнен, бели кырылып кете язды. Отуз килограмм бар эдимми-ѣкъмы, мени зар-зорнен котерди. Сонъ, башыны бираз бурып, козь кыйыгъындан манъа бакъты. Джюгенинъ чеке берип, атны ёлакълар арасындан айдадым. Четке бакъмагъа къоркъам. Құртмолла ақбай индемейип, арттан сабанынъ сапларындан тутып келе. Ярым километр узунлыкъта ёлакъларнынъ башына чыкъып, бир даа артына къайтып кельген сонъ, Құртмолла ақбай:

— Эгерден тюш, Эскендер,— деди.— Эпимиз бираз раатланайыкъ.

Тюштюм. Бакъсам, балакъларымнынъ атнынъ теннис тийген ерлерини шыр-сув. Тамгъалы исе янъчыкъ озеньде ювулгъангъа бенъзей. Терлемеген ери ѣкъ. Меним аякъларым да ондан сылангъан.

Құртмолла ақбай атны сабандан къуртарды, тереклерини талдасына чекип, джюгенинъ чыкъарды. Тамгъалы кескин тишлеринен ешилъ отларны ачкозьликнен юлкъа башлады. Биз де терек тюбюнде отурдықъ.

— Ишин зарарсыз башладынъ, Эскендер,— деди къарт ве аркъамны таптады.— Бойле де девамы олсун! Бизим ишимизде мукъайтлыкъ керек.

Серт Құртмолла ақбай мени макътагъаныны ишиткенимнен, аякъларым, белим ве кюлларымнынъ агърысыны унутып йибердим.

Бираздан сонъ ишимизни девам эттик. Кунеш энди башымыз устюне котерильди. Анам чалышкъан тарафкъа бакъам, оны зорнен сечем: ерден бувгъа ошап котерильген сыджакълыкъ козьлеримни бунарландыра. Ат аякъ алувыны явашлатып башлады. Аякъларымнен онынъ къабургъаларындан тюртем. Юрюшини бираз тезлештире, сонъра кеше явашлата. Джюгенинъ къаттыджа тартам. Пек тесир этмей. Озюм тюшюнем: «не къадар дешѣтли сыджакъ... Онъа Тамгъалы дегиль, онларнен ат кучюне саип «Универсал» биле чыдап оламаз. Сувы къайнап би-

тер, моторы чекмез. Фикримни «Эскен... дер, не олды?» деген кѡба сес боле. Мен шорбаджынынъ суалине джевап оларакъ аякъларымнен атнынъ кѡбургъаларыны бар кучюмнен сыкъам. Тамгъалы нсе сен не айтасынъ биле демей. Онынъ сагъ янбашына шарт этип, баш пармакъ кѡалынлыгъында кѡамчы тюше. Атнынъ арт аякълары кыйышалар, олар сол тарафтаки памукъларны эзелер. Бу вакъыт кѡамчы атнынъ сол янбашына тюше. Зеваллы Тамгъалы деръал сагъ якъкъа кыйыша. Мен нсе, кѡамчы манѡа тиймесин деп, кѡоркъумдан огге эгиллип атнынъ джаллары устуне ятам. Тамгъалы бар кучюни кѡюуп, юрюшини тезлештирди. Мен, артыкъ кѡамчы урулмайджагъыны анълагъан сонъ, озюмни кѡолгъа алдым: белимни догъруттым, джюгенни кѡави туттым. Козюмнинъ кыйыгъындан Кѡуртмолла акъайгъа бакътым, онынъ адетиндже кѡаверенкли бети бор киби олгъан. Насыл да олса, тарланы башына етип кельдик. Кѡуртмолла акъай «энди аттап тюш» деди. Ерге тюшкешимнен, Тамгъалыгъа дикъкъатнен бакътым. Гъарип зар-зорнен нефес ала, козылеринден яшлар акъа. Боюнуны сыйпайджакъ олдым, башыны окюнчли алда силькитти. Оны коръген кѡарт серт давушнен:

— Токъуи ма онъа!— деди манѡа.— Даа пек зытыша тиесинъ.

Мен арткъа чекильдим. Кѡуртмолла акъай атны тувараяткъанда:

— Эвинъизде саатинъиз бармы?— деп сорады менден.

— Токъмакълы дивар саатчыгъы бар,— деп джевап бердим.

Беште мында олурсынъ,— деди Кѡуртмолла агъа,— Мен атны эвге алып барып, бираз ем бермек истейим. Эпиниз раатлангъан сонъ, ишимиз девам этермиз.

Мен шорбаджымнен сагълыкълашып, яваш-яваш, анам чалышкъан якъкъа кеттим. Тюневин балаларнен чапкъалап юргенлерим кѡайда кѡалды? Аякъларым сызлай. Дуям, шимди бир кучлюдже рузгяр эссе, йыккъыладжагъым.

Анам ве бир кѡач кѡадын даа ёлакъларынынъ ортасында лар. Оларнынъ кетмешлери, юкѡары котерильгенде, кунеште йылтырайлар. Дут тереклерини эки сырагъа болуп кечкен уфачыкъ арыкъ четинде ки ешилъ отлар устуне яттым. Тюшюнджеге далдым. Зеинимде чешит тюшюнджелер догъды: бир якътан чалышып башлагъаныма, анама, кѡорантамызгъа ярдым оладжагъына кѡуванмакъ истейим, экинджи якътан, Тамгъалынынъ козышларына окюнем. Кѡуртмолла акъайнынъ кѡамчысынынъ шувултысы кѡулакъларымдан чыкъмай. Не япайым? Менем кѡолумда не бар? Кѡуртмолла акъай озюмни де кѡоркъуза. Тамгъалыны тек аджыйым. Ама ондан аткъа не файда? Бойле фикирлер ичинде юкълап кѡалгъаным.

Уянгъан вакъытымда янымда анам тура эди. О, мени уянткъан.

— Болдургъангъа ошайсынъ, огълум? — деди анам ве янагъымдан опыти.

— Ёкъ, сизин беклей эдим, салкъында юкълап кѡалгъаным. Бугунъден башлап сиз эпини бир кѡач кунъ эвде раатланынъыз, ана,— дедим мен.

— Яхшы, огълум. Алла сагълыгъынъны берсин.

Сонъра уйлелик раатланмакъ ичюн эвге кѡайттыкъ. Мен анамнынъ янашасындан кетем. Тосат-тосат онынъ черэсинне бакъам, козылерни сылакъ корюнелер. Онъа не олды, аджеба?

Уйледен сонъ ишке бир озюм кеттим. Кѡуртмолла акъай Тамгъалыны минип кельгенде, мен чокътан тарлада эдим. Кѡурсагъы тойгъап, баягъы раатлангъан ат акъшамгъадже зиянсыз юрди. Мен озюмни чалышкъан адам нс этип, эвге кѡувана-кѡувана кѡайттым.

Гедже тѡшегиме яткъан сонъ эпини вакъыт юкълап оламадым: Тамгъалы мени севмегенине ынъжындым. «Мен онъа не яманлыкъ яптым

аджеба?— деп тюшондим.— Устуне мин дедилер, миндим. Мен минмеген олсам, башкәсы, бельки агъырджа бала минеджек: пәмукъ аралыкълары мутлакъа ишленмек керек! Насыл да олса, онынънен якъынлашмакъ кереким. Мен кучюджи́к олсам да, инсаным. О исе айван. Ойле экен, мен бири-биримиз арамыздаки мунасебетни тюзетмеге тырышмакъ кереким...»

Эртеси куню ишке саба эрте кельдим. Къуртмолла акъай аттан тюшкенинен Тамгъалынынъ джюгенинден тутып, боюоны кәшыйджакъ, озюни охшайджакъ олдым, ама ат кене башыны тюневинкисинден зияде силькитип, фышнай башлады. Къуртмолла акъай онынъ устуне джекирди, манъа исе кәамчысыны узатты.

— Буны корьсе, о, юмшай, — деди.

Акыкъатен, ат тынчлангъангъа ошады. Тек козьлерини кыйыштырып, манъа тик-тик бакъты. О куню Тамгъалы уйлегедже яхшы чалышса да, Къуртмолла акъайдан учъ кәамчы ашады. О, меним устюме де бир кычырып алды. Мен эмнет бермедим. «Бугунъ сол аягъындан тургъангъа бенъзей» деп тюшондим.

Уйлеклик ашымызны ашагъан сонъ анам «бир саатчик козюнънини кирини ал, огълум, ёргъунлыгъынъ кечер» деди де, оданы кәаранлыкълатты. Юкъум кельмесе де, анамнынъ джаныны агъыртмакъ истемедим, миндер устуне яттым. Бираздан сонъ анамнынъ юкъләгъаныны дуоп, яваштан одадан чыкътым, сакълап кюйгъан еримден кәармагъымны алып, каналгъа джәнедим. Учъ-дёрт дане чегертки тутып, оларнынъ бирисини кәармаккъа сапычтым, сонъра сувгъа ташладым. Кунеш сиджагъында яна-куе, кәармаккъа балыкъ тюшмесини бекледим. Ниает, кырмызы кюйрукълы эки уфачыкъ балыкъ туттым, башкәалары да тюшмесини бекледим. Шай этип уйле маали кечип-кеткенини дуймагъаным. Алель-аджеле кәармагъымны джыйыштырып, эвге кәайттым. Бакъсам, азбарымызда Тамгъалы тура! Ничюн багълы тургъаныны аля бильмейим, кәармагъымны сакъламагъа унутып, атны кәазыкътан чезип, устюне миндим. Мингенимнен, ат бирден секириклеп башлады. Джюгенини кәави этип чектим. О, эки огъ аягъыны тәпеге котерип ерге ташлай берди. Мен аякъларымнен Тамгъалынынъ кәабургъаларыны сыкътым. Сыкътым дегенде, арт аякъларыны атып, мени йыкътырмагъа тырышты. Джалларына япыштым. Инат торы вира секирекледн. Мына-мына ерге йыкъыла ятам.

— Ана! Ана,— деп джан аляметинен кычырдым.

Эвден анам, Къуртмолла акъай ве битам ювурып чыкътылар.

— Ва-ай балачыгъым!

Анамны сесини ишиткен Тамгъалы тынчлангъан киби олды. Лякин Къуртмолла акъай якъынлашкәаныны корюп, бирден еринден кочти ве кетти.

— Озюнни юмшакъ ерге ташла!

Рахметли битамнынъ бу сәзлерини ишиттим. Тамгъалы сурьатны эп арттырды. Мен атнынъ чылбырыны бош быракътым, бир кюлумнен атнынъ джалларындап, экинджисинен эгерни тутуп, аякъларымны кәавий сыкъып, огге эгиле берип отурам. Ат кеткен сайын сурьатны арттырмакъта — огге эки адым кенъликте арыкъ корюнди. Торы ондан секирип кечкенини дуймадым биле. Энди люцерна мейданы башлады. Озюмни ерге ташламакъ мумкюн: люцерналыкъ ер юмшакъ. Ама бана Тамгъалы арыкътан секиргенде йыкълмагъаным мени юреклендирди. Ондан да гъайры, ат истер-истемез, ёрулып токътайджагъына ишандым. Мен санки аткәа япышып кәалгъаным. Тарланынъ орталарына еткенде Тамгъалынынъ чапувы сакинлеп башлады. Мен эвеля башымны котердим, сонъра эгер устюнде догъру отурдым. Джюгенини бираз тарттым. Ат даа сакинледн. Ниает, о, чапувы токътатты, артыкъ сыкъ

адымларнен юрьмекте. Джюгенни сагъгъа чектим, ат башыны сагъгъа чевирди, озю де о якъкъа бурула башлады. Ичине къуванч кирди. Атынъ агъзындан силекилер акъкъаныны корьдим. Ондан сонъ, Тамгъалыны арткъа, эвимизге таба чевирдим. О, памукъ тарласында чалышкъан вакъытымыздаки киби, башыны ашагъы эгилтип, яваш-яваш кетти.

Узакъта, эвимиз бетте, учъ нокъта корюне. Бизлер бири-биримизге эп якъыплашамыз. Мен аттан йыкълмагъаныма, озюм де онынъ устюнден ташламагъаныма къуванам, эгер устюнде дос-догъру отурмагъа, озюмни акъыкый атчапар йигитлерге бенъзетип тутмагъа тырышам.

Нокъталарнынъ бири анам экен. О, огъде чапа. Онынъ артындан Къуртмолла акъай ве битам бар кучлеринен ювурмакъталар. Анама якъынлашкъанымнен, атны токътаттым, яваштан онынъ устюнден тюштим. Мукъайт олуп, пармакъларымнен Тамгъалынынъ бойнуна токъундым. О, къыбырданмады. Къашып бакътым — индемеди. Юреклендим. Огюне кечип башыны сийпап башлагъан эдим, силекиленип, бем-безд кесильген тилини чыкъарып, оны сийлагъан сол къолума эки-учъ кере тийгизип алды.

Бу арада вай-вайлап анам етип кельди. Мени къуджакълап, бетимден-козюмден опе башлады. Сонъра эсини джыйып:

— Къоркътынъмы, огълум?— деп сорады.

— Эбет, бираз...

— Меним отюмни патлата яздынъ!

Акыкъатен, анамнынъ чырайы къар киби эди. Ондан афу истедим, бойле олып чыкъаджагъыны бильмедим, аначыгъым, дедим.

Нефесини бир-бирине еткизамай етип кельген Къуртмолла акъай кулюмсиреп, къолумдан джюгенни чекип алды, атынъ козьлерине нефретнен бакъты. Онынъ къарт вуджуды асабиеттен къалтырамакъта эди.

— Машалла!— йигитлигинъни корьсеттинъ,— деди о.

Сонъра мен битама чапып бардым, оны тынчландырдым.

О куню анам мени ишке йибермедиди. Къуртмолла акъай да онынъ фикирине къошулды.

— Бугунъ энди эпимиз ёрулдыкъ, ишимизни ярын сабадан девам эттирмиз, Эскендер,— деди о.

Ничюн бильмейим, бу олып кечкен вакъиадан сонъ Тамгъалы мени корьгенде къувана тургъан. Тезден аткъа емни, сувны озюм бере башладым. Бутюн язлыкъ татиль вакъытыны ат устюнде чалышып кечирдим. Мен онынъ иле достлаштым. Анама раатланмагъа, тедавийленмеге имкян бердим, озюмни исе о, вакъытта итибарен йигит сайып башладым. Акъылынъда олса, достум, о сененинъ кузюнде биз шеэрге кочип кеттик. Кочьмеге бир кунъ къалгъанда мен Къуртмолла акъайнынъ эвине барып Тамгъалынынъ боюныны сонъки кере сийпадым. Шимди исе тыпкъы онъа бенъзеген ат. Бельки онынъ несилиндендир...

* * *

Достумнынъ икяеси битер-битмез, ат спорты ярышлары: копкари, къыз къувув, къошу чапув башлады. Тамгъалыгъа бенъзеген ат чапкъанда Эскендер эджанланды, бир къач кере еринден секирип турды. О, тез ве дюльбер чапты. Экинджи ерни алды.

— Хайырлайым,— дедим де Эскендернинъ къолуны сыкътым.— Лаф саделикте дегиль экен. Башларыны котерип, аякъларыны ойшатып алгъан атларнынъ адлары биле анылмады...

— Шай олып чыкты, достум...

Биз Эскендер иле самимий сагълыкълаштыкъ.

ШАИРНИНЪ ИЛЪКИ
ЭСЕРЛЕРИНДЕН

Абдуреим Алтанълы

Кок таш къая

Эр якъкъа юкселе алчакълы, юксекли,
Япракънен оръюли ем-ешилъ тёпелер.
Булардан юксекте балабан чал башлы
Шу кок таш къаяны булутлар опелер.

Ель эссе, увулдап, шувулдап, агъачлар
Юректен йырлайлар озълерин йырларын.
Шу юксек къаягъа айталар, айталар
Кунъ бою ёлджудан эшиткен сырларын.

Ёлджунунъ сырларын даима динълеген,
Бу къая чокъ ерни озю де шай коре.
Макъамнен йырлай о ель эссе, коръгенин...
Иырады, динъледим. Коп сыр бар тилинде.

О йырлай: «Мен коръдим бир джарты эгерге
Мырзанынъ алгъанын джемаат топрагъын.
Мен коръдим мусаллат олгъанын койлерге
Бир залым агъанынъ демирден тюренин.

Мен коръдим залымны ольдюрген яш ичюн,
Яш тенни топракъкъа коммекчюн,
Молланынъ къолунен фетива бергенин,
Шу яшнынъ анасы дертлерден ольгенин».

Бу йырны о йырлай къайгъылы макъамнен,
Яваштан Азавдан салкъынджа ель эссе.
О йырлай бу йырны окюнчли макъамнен,
Шенъ кунеш дарылып булутнен бир куссе.

Кок къая тек кечкен кунълерни йырламай,
О энди кимерде янъы бир йыр йырлай.
Ишиткен йырчыгъым акълымда экенде,
Айттым мен сизлерге оны да унутмай.

1927 с.

Эшреф Шемьи-заде

Къыш келе

Гедже узай, кунь къыскъара,
Сувукъ арта, юкселе.
Артыкъ энди агъыр-сабыр
Акъ сакъаллы къыш келе.

Гедже-куньдюз ягъмур ягъа,
Елдан, ыздан кечильмей.
Чырай сыта куськюн ава,
Кокте йылдыз сечильмей.

Къонъур чёльде ашлыкъ чалгъан
Чалгъы, сабан сеси ёкъ.
Къышламагъа бизде къалгъан
Къушчыкъларнынъ эси ёкъ.

Къапы къакъа торс декабрь,
Тышта сувукъ юкселе.
Артыкъ энди агъыр-сабыр,
Акъ сакъаллы къыш келе.

1923 с.

Чёльде яз акъшамы

Кунь этеги ерге тийди,
Къызыл чабакъ алланды.
Кок къоюджа антер кийди,
Чилле къуртлар джанланды.

Яз геджеси джайды чёльге
Алтын пуллы шербенти.
Думан олып саркъты чёльге
Булутларнынъ дильбенти.

Тоз ятышты, салкъын тюшти,
Чыкъ къаплады отларны.

Джылкъыджы къарт алып чыкъты
Отлатмагъа атларны.

Сес-солукъ ёкъ, тек кимерде
Чегерткилер чырылдай.
Тосат-тосат талгъын ельмен
Алтын ашлыкъ шувулдай.

Джигеринъе синъип къала
Темиз ава къокъусы.
Кимге тиер, яз геджеси
Бойле чёльнинъ юкъусы.

1923 с.

Ыргъат Къадыр

Партизанлар

Азат, сакин, берекетли эвимизге
Окъталдылар бир къара кунъ ач къузгъунлар;
О заманда партиямыз деди бизге:
Эльге сила алсын яш, къарт, эм тувгъанлар!

Курешильсин... ёкъ этильсин къан душманлар,
Яшасын Юрт перверлери — партизанлар!

Бала кетти, баба кетти аскерликке,
Къан багълады юреклерни о заманлар.
Чекильдилер кими дагъгъа, кими чёльге,—
Эйгиди, халкъ перверлери — партизанлар!

Курешильсин... ёкъ этильсин къан душманлар,
Яшасын Юрт перверлери — партизанлар!

Атеш сачты арам фашист коюмизге,
Сёнди оджакъ, эляк олды ботен джанлар.
Кимлер эди умют къойгъан гонъюмизге,—
Халкънынъ джесюр къарталлары — партизанлар!

Курешильсин... ёкъ этильсин къан душманлар,
Яшасын Юрт перверлери — партизанлар!

Шан ве шереф атеш ачкъан элинъизге,
Чичек сачсын ёлунъызгъа яшлар, къызлар
Селям сизинъ озюнъизге, неслинъизге,
Халкънынъ умют перверлери — партизанлар!

Курешельсин... ёкъ этильсин къан душманлар,
Яшасын Юрт перверлери — партизанлар!

Кечер йыллар, тарих шашар девримизге,
Сизни окъур, сизни билир чокъ инсанлар...
Тувгъан халкънынъ селямы бар джумленъизге,
Улу Ватан перверлери — партизанлар!

Курешильсин... ёкъ этильсин къан душманлар,
Яшасын Юрт перверлери — партизанлар!

Сиясий хадим

Керчь ярымадасына Эльтиген десанты тюшюрильмезден эвель Краснодар шеэринде Кърым областы партия комитети бюросынынъ меджлиси отъкерильди. Онынъ кунь тертибинде Керчь шеэрининъ Маяк-Салын район партия комитетине секретарь тайин этюв меселеси турмакъта эди. Бюрода янъы секретарьнынъ район койлерини, эалисини, зираатчылыгъыны яхшы бильген, районда танымлы, итибарлы адам олмакъ кереклиги къайд этильди.

— Бойле адам бар!— деди бюро азаларынынъ бири.— Дженкке къадар дёрт йыл Узун-Аякъ койиндеки МТС-те сиясий болюкнинъ башлыгъы олгъан Муедин Абденнанов. Лякин шимди о Краснодар ульке партия комитетинде кой ходжалыгъы болюги мудирининъ муавини вазифесинде чалыша.

— Муедин Абденнанов джебзде партизан арекетинде пишкинлешкен коммунист,— деди дигер бюро азасы.— О, район партия комитетининъ секретарлыгъына пек мунасиб.

Область партия комитетининъ бюросы М. Абденнановны Краснодар ульке партия комитетинден Кърым партия обкомына авуштырув акъкъында риджада булунмакъ ве оны Маяк-Салын райкомынынъ секретары вазифесине тайин этмек къарарыны бирагъыздан къабул этти.

Муедин Абденнанов 1928 сенеси комсомолгъа, 1932 сенеси исе партия сафына кирип, тезден область партия комитетининъ ёлланмасынен Симферополь шеэриндеки комвузгъа окъумагъа кеткен. Сонъра Узун-Аякъ койиндеки Войков адына МТС-ке сиясий болюк башлыгъы вазифесине чалышмагъа ёлланылды.

Немсе-фашист арбий кучълери Ветанымызынынъ мукъаддес топрагъына сюрип кирген вакъытта Муедин Абденнанов сынъыр ордусына хызметке чагъырылды, анда сиясий хадим вазифесинде хызмет этти. Фашистлер Ор къапысындан кечип, Кърымгъа киргенде Абденнановнынъ хызмет эткен къытъасы Судакъ якъынларында фашистлерининъ ог къысымларынен дженклешмекте эди. Олар къатты чатышмалардан сонъ дагъгъа чекилерек, партизан къысымы тешкиль эттилер. Партизан къысымынынъ командири майор Панарин, сиясий хадими Абденнанов олды. Халкъ интикамджылары душманнынъ юклю машиналарыны учурумдан аттыра, ёлдан

кеткен арбий къысымларны апансыздан къуршун ве граната атешине тута эдилер.

Олар Отуз койинде ерлешкен немсе коммандатурасыны тар-мар эттилер. Бу урушларда сиясий хадим Муедин Абденнанов партизанларнен бирликте олып, интикамджыларны «ур-ра» седалары алтында озь пешинден илери алып бара эди. Партизанларнынъ разведка болюги Сувукъ-Сув койинде немсе ве румын къысымларынынъ штабы ерлешкенини хабер эте. Немселернинъ штабы колхоз идаресинде, аскерлери исе мектепте ерлешкени белли ола.

Душман булунгъан нокъта темелинден огренильген сонъ партизанлар къысымы эки тарафкъа болюне, немселернинъ штабыны ёкъ этюв Абденнановнынъ болюгине авале олунa, сиялы къуветлерине уджюмни исе майор Панариннинъ болюги озь устюне ала. Яры гедже маалинде «мияв» къуш сеси ишитиле. Бу— партизанларнынъ уджюмге кечмек ичюн бири-бирлерине берген сигналы эди. Шу дакъкъасы душман штабы эки тарафтан къамачавгъа алына, казарма янында граната патлавлары орталыкъны сарсыта. Гъафлетте къалгъан душман шашмалай, къаршылыкъ косьтерип оламай. Къачып къуртудмакъ истегенлернинъ пешинден партизан къуршунлары етип бара. Штабнынъ алякъа теллери кесилип, весикъалар эльге кечкен сонъ, онынъ кулю кокке савурыла. Бойледже, Сувукъ-Сув партизан операциясы гъалебенен екюнлене. Эльге кечирильген весикъалар командалыкъкъа ёлланыла. Онда тапылгъан харита узеринде ялы бою мудафаасынынъ атеш оджакълары, арбий болюклер, анбарлар ерлешкен ерлер къайд этильген.

Майор Панарин ве сиясий хадим Абденнанов, Сувукъ-Сув операциясыны буюк джесаретнен эда эткенлери, душманнынъ муим весикъаларыны эльге кечиргенлери ичюн, арбий къысым командири подполковник Баевден ве дёрдинджи болюкнинъ ребери батальон комиссары Ермаковдан тешеккур алалар.

... 1942 сенеси октябрь 27-де Кърым партизанларынынъ аэродромындан котерильген самолёт агъыр яралы ве хасталарны Сочи шеэринде алып кельди. Олар арасында чокътан хасталангъан, меджалы къалмагъан Абденнанов да бар эди. Яралыларны госпитальге, хасталарны санаторийлерге ерлештирди.

Алиме Абденнанова дайысы Муединнинъ Сочи санаторийсинде экенини ишитип, мында келе. Муедин ага энди баягы тюзельген эди. Алиме секиз яшын-дан анасыз-бабасыз къалгъан сонъ къардашлары Ферузе ве Азифенен дайысынынъ аилесинде, Ревиде къартанасынынъ элинде тербиеленген эдилер. Алименинъ фааль ве джесюр комсомол, ветанпервер къыз олып осьмесинде Муедин агъанынъ буюк хызмети бар. О, Алимени партия-га кирмек ичюн азырлагъан эди, лякин фашистлернинъ мемлекетимизге апансыз-дан уджюми мукъаддес макъсадларнынъ эдасына сет чекти.

— Учъ айлыкъ санитар-инструктор курсы битирдим, шимди арбий госпитальде яралыларны тедави ишине ярым этем,— деди Алиме дайысына.— Мени джебзге ёлламаларыны риджа эттим, лякин иджра комитетининъ реиси: Кырымны немсе баскъынджыларындан темизлев куню якъынлашмакъта, бизлери месуль ишлер— душман къалдыргъан йыкыкъ япыларны яныдан къурув ишлери беклей, бу ишлерде иштирак этювинъ озю де Ветан ичюн хызмет этюв демек ола деп, мени джебзге кетювие изин бермедиле...

Олар экиси бир къач кере даа корюштилер. Муедин ага куньлернинъ биринде Алименинъ яшагъан ерине кельгенде, оны эвде тапмады. Эв саиби Алименинъ сагълыкълашып кеткенини айтты. Лякин Анянынъ (Алименинъ) къайда кеткенини билмей эди. Муедин Алимени чокъ къыдырды, таныш-билишлеринден сорады. Ич бир нетидже чыкъмады. Муедин ага Кырым немсе аскерий кучьлоринден темизленген сонъ, Алиме Абденнанованы хусусий Денъиз Бою ордусында разведкаджи-резидент олгъаныны ве гестаподжылар бу джесюр къызны вахшийджесине ольдюргенлерини анълады.

Муедин Абденнанов санаторийден тедави олунуп чыкъкъан сонъ эки ай къадар Сочиде чалышты. 1943 сенеси февраль айында Краснодар немсе аскерлеринден азат этильген сонъ Муедин Абденнанов Краснодар ульке партия комитетининъ кой ходжалыгы болюги мудирининъ муавини вазифесинде ишледи.

Бу девирде ульке партия комитетинде фашист баскъынджылары тарафындан дарма-дагъын этильген колхоз ве совхозларны яныдан пекитов ве оларда баарь

сачуына азырланув киби муим вазифелер турмакъта эди. Муедин бу месуль вазифеде де дигерлерине орьнек олды, джебз-ни эмек ве дигер махсулатларнен темин этюв ишлеринде буюк гъайрет косьтерди. Октябрь айында М. Абденнанов Кырым область партия комитетининъ секретары вазифесине ёлланылды. Муедин Абденнанов райком секретары олып чалышкъан вакъытта мында буюк колемде teşkilatçılık, сиясий, тербиевий ишлер алып барды.

Муедин Абденнанов 1944 сенеси Сырдарья районуна кочип кельгенинден бери гъайрет ве тешевбюс иле чалышмакъта. Бу федакар коммунист учъ йыл Сырдарья район партия комитетининъ инструкторы олып ишледи, сонъра Ильич адына колхоз коммунистлери оны партия teşkilatçılık секретарь сайладылар. Колхоз коммунистлери Муединни 12 йыл девамында озьлерине етекчи япылар, оны алты кере район партия конференциясына векиль этип ёлладылар. Ондан сонъки йылларда памукъчылыкъ бригадасына етекчи къойдылар. Даа сонъра агроном олып чалышты. Памукъчылыкътан юксек берекет эльде эткени ичюн М. Абденнанов 1957 сенеси «Урьмет Нишаны» орденинен такъдирленди. Погран-Орловск коюнунъ сайлавджылары оны алты кере район Советине депутат сайладылар. Гъайрети тюкенмез Муедин Абденнанов эки кере Озбекстан ССР Юкъары Совети Президиумынынъ Фахрий ярлыкъларына мукафатланды.

Муедин Абденнанов йигирми йылдан бери колхозда джемагътылыкъ эсасында тефтиш комиссиясы ве халкъ контроли группасынынъ реиси вазифелерини эда этмекте. Халкъ контроли teşkilatçыларындаки семерели фаалиети ичюн 1967 сенеси Озбекстан ССР Халкъ контроли комитетининъ ве 1971 сенеси СССР Халкъ контроли комитетининъ Фахрий ярлыкъларынен такъдирленилды.

1976 сенеси о, раатлыккъа чыкъты. Абденнановны тантаналы суретте пенсия-га озгъаргъан вакъытта оны «Эмек ветераны» медали такъдим олунды.

Муедин ага шимди де колхоз джемагътылыкъы ишлеринде буюк фаалиет косьтермекте, колхоз ёлбашчылары онынъ вазиятинден сыкъ-сыкъ хабердар ола, оны тюрю топлашув ве корюшювлерге чагъырмагъа да унутмайлар.

Ич кимсе унутылмады, ич бир шей эстен чыкъмады

Сафтер Нагаев

АДЖЫМУШКЪАЙ КЪОБАЛАРЫНДА

1975 сенесининъ къышында мен Москвада яшагъан истифалы офицер Сулейман Асанов иле корюштим. Сулейман Асанов Ватан дженки йылларында Крымда немсе аскерлери зулумы шараитында душмангъа къаршы курешкен совет кишилерининъ гизли тешкиляты ребери Алиме Абденнанованынъ джесюрлигини тасдыкълайыджи малюмат араштырувда ве тапувда буюк хызметлер косътерген алидженап адам эди. Тезсюфки, шимди онынъ акъкъында кечмиш заманнен лакъырды этмеге меджбурмыз, чюнки о, энди арамызда ёкъ. О вакъытта, Сулейман агъа партия архивинде меракълы бир весикъагъа расткельгенини ве Крым партия обкомынынъ тевсиесине бинаэн Ватанымызнынъ юксек мукафатларынен такъдирленильгенлер арасында Аджымушкъай партизанлары да барлыгъыны сёйледди. Субетимизининъ сонъында: «Сиз, бир журналист сыфатында о весикъа иле таныш олсанъыз, зарар этмез эдинъиз!» деди.

Бундан сонъ менде Аджымушкъай таш къобалары къараманларыны къыдырув авеслиги догъды ве арадан чокъ кечмедди, шу весикъанен таныш олдым. Крым партия обкомы бюросы меджлисининъ докъуз номерли протоколында немсе баскъынджыларынен куреште джесюрлик косътергенлери ичюн мукафатлангъан Керчь партизанлары арасында Идрис Ислямов, Асан Аширов, Мустафа Асановнынъ адларыны корьдим. Крым джебэси команданынынъ 306-нджы эмири муджиби 1942 сенеси март 1-де Идрис Ислямов дженкявер Кызыл Байракъ орденинен, Асан Аширов ве Мустафа Асанов «Джесюрлик» медалинен мукафатлангъанлар.

Аджымушкъай партизанлары акъкъында менде ильки малюмат иште бойле пейда олды. Сонъра бу джесюр адамлары араштыра башладым. Ашагъыда о адамлар акъкъында икяе этмек истейим.

1

Партия ве совет хадимлеринден, ишчилерден ве балыкъчылардан тешкиль олунгъан партизан отрядынынъ адамлары акъшам Сталин районы партия комитетинде топландылар. Аджымушкъай къобасында арекет этеджек бу отряднынъ штаб башлыгъы Николай Бантыш оларгъа озю язгъан партизан антынынъ сёзлерини окъуды.

«Мен, ашагъыда имзасы олгъан Ленин адлы партизан отрядынынъ аскери, гит-

лерджи айдутлар сюрюсине къаршы куреште Ватан огюндеки мукъаддес борджымны эда этювде ич бир вакъыт не къолум, не де юрегим титремейджегине ант этем.

Мени, бу дженкявер хызметimde, ич бир тюрюл джеза рухтан тюшюрмейджеги, отряднынъ, Ватаннынъ сырыны ич кимсеге ачмайджагъым ичюн ант этем.

Мен бу антымны ве тантаналы ишандырувымны бозсам, о алда, барсын, талий-име эр кес лянет ве нефрет окъусын, джысманий ёкъ этилювим къорантама ве бутюн несилиме нефрет, манъа интикъам джезасы олсун».

Адамлар антны дикъкъатнен динъледди, душманнен амансыз суретте курешеджеклерине сёз берди ве антынъ астында имза чектилер. Олар арасында унер мектеби устасы Идрис Ислямов да бар эди. Ислямов чалышкъан мектеп, дженк себебинден, Куйбышев шеэринде кочюрильгенинден, о гонъюлли оларакъ партизан отрядына язылгъан эди.

Отряд душманнен курешке джиддий азырланды. Адамлар кунъдюзлери идарелерде озь хызметлерини япа, геджелери Аджымушкъай къобаларында озьлери ичюн ерасты къалеси къура, эрзакъ ве сила ташый эдилер.

Къобалардаки болюклернинъ биринде таш текнелер ясалып, ичлерине цемент тешельди. О кунълери Аджымушкъай къобасында къабурчакъ таш бычъиджылар чалыша эдилер. Олар бу иште ярдым эттилер. Шахтёрларгъа сув ташыгъан киби, кунъдюзлери мындаки текнелерни сувнен толдырмакъ мумкюн эди. Бу вазифе Идрис Ислямовгъа авале олунды. Онъа бир ат ве эки копчекли сакъа бердилер. О, кунъ бою ерастында чалышкъан таш бычъиджыларгъа сув ташыгъан киши олып, текнелерни толдырды.

Идрис, штаб башлыгъы Николай Бантыш, унер мектебининъ ильмий ишлер мудири Андрей Кушценконен берабер къазарма шараитына кечип, мектеп биначында геджелей башладылар. Отряд бутюн азырлыкъ ишлерини битирген сонъ, 1941 сенеси ноябрь экиде ерастына тюшти.

Керчь шеэри партизан отрядларынынъ командири Иван Пахомов, Ленин адлы партизан отрядынынъ командири Макар Майоров, комиссары Сергей Черкез ве штаб башлыгъы Николай Бантыш, олардан эвель ерастында топлангъан партизанларнен субет кечирдилер.

Бантыш эр шейнен меракъланган адам эди. Къобагъа тюшкен куньден итибарен куньделик язып башлады. Ноябрь экиде онынъ дефтеринде шойле язы пейда олды: «Ильки сефер ерастында геджеледик. Къобагъа тюшип-чыкъланган ёлларда постлар мейдангъа кетирдик, бекчилер къойдыкъ. Шимдилик немселер даа корюмейлер, лякин ерасты шараитына алышмакъ керекмиз.

Экинджи куню ве геджеси адамларнынъ вазифелерини таинлевнен кечти. Ноябрь дёрте ерасты къалесинде алтмыш адам (элли беш эркек ве беш къадын) топланды.

Идрис Ислямов пулемётчылар группасына кирди. Онынъ посты къобагъа тюшип чыкъланган эсас ёлда эди. Аджымушкъый таш къобалары он беш метр теренликте олып, бекчилер бу къадар юк-секликке котерилип, душманнынъ аракетини козетювнен мешгуль ола эдилер.

Отряднынъ штабы Пахомов, Майоров, Черкез, разведка башлыгы Голиков ве Ислямовдан ибарет эди. Немселер Керчьни забт эткен сонъ, штаб ашайт малларыны ве сувны норманен сарф эте башлады.

Идрис Ислямов дженктен эвель Евпаторияда 8-нджи полкта пулемётчы ве болук командири олып хызмет эткен. Отрядда тек бир дане къол пулемёты бар эди, о Идриске берильди.

Немселер ноябрь едиде Къамышбурунга якъынлаштылар. Отряд уджюмге азырланды. Бир талай вакъыт даа кечти, къобаларнынъ устюнде снарядлар патлай, миналар сызгыра башлады. Штабнынъ куньделик дефтеринде шу къаидлар пейда олды.

«Ноябрь 12. Керчь думан ичинде. Ниае, къобагъа Майоров кельди. Штабнынъ меджлисини откёрдик. Командир Акъманай таш къобасы немселер тарафындан патлатылгъаныны, о еркеклерининъ бутюни эляк олгъаныны буюк яныкънен билдирди. Онынъ сёзлерини сессиз-солукъсыз динъледик. Бизге шимди эр шейден зияде сабыр ве чыдамлыкъ керек».

Ноябрь 14-те Идрис Ислямовнынъ контроль постына сув текнелерини ясаган къарт кишилерден Жабкин кельди. О бир озю дегиль эди. Онынънен берабер беш де денъизджи бар эди.

Идрис къартны, таныгъаны ичюн, штабка алып кельди. Чюнки танылмаган адам олса, эмир муджиби оны шу ерде ёкъ этмеге борджлы эди. Денъизджилер, озьлерининъ айткъанларына коре, немселер кельгендже озь арбий къысымларына барып къошулып етиштралмагъанлар, къартнынъ эвинде гизленгенлер. Къарт антны бозуп, оларны, риджаларына бинаэн, мында алып кельмеге меджбур олгъан. Штаб башлыгы ант этильген сёзлерни чыкъарып къарткъа костырди. Къарт сес-солукъ чыкъармадан башыны ашагъы эгильти. Онда не демек мумкюн эди? Афу этювден башкъа чаре къалмады.

Ноябрь он беште Идрис Ислямов туугъанларыны хатырлады. О, бекчиликтен пек ёрулгъанындан, штабдаки тапчан устюне ятгы, лякин юкълап оламады. Козю огюнде, Къарасувбазар райониндаки туугъан кою Хатыршасарай асыл олды. Бабасы шимди не япа экен? Огьлунынъ, Идриснинъ, Керчьте бу хызметте къалгъанындан хабери бармы экен? О, районда ильки тешкиль олунган «Социалист» колхозына бабасы Ислям акъайнен берабер аза олып кире. Идрис, Багъчасарайда эсапчылар азырлав курсыны битирген сонъ, койлерине къайтып келерек, комсомол ячейкасына секретарь сайлана.

1930 сенеси бир къач яшнен бирликте Керчь маден заводына келип, завод янындаки унер мектебинде домна оджагъы ичюн газджылар азырлайдыкчы болукте окъуй. Кърымнынъ чешит районларындан кельген яшлар мында эм окъуй, эм де заводда чалышалар. Идрис белли маденджилер Петр Ишков ве Павел Забелиннинъ ярдымынен маденджилик зенаатыны тез менимсей ве бу иште онъа мектеп оджалары къары-ходжа Аблямит ве Фатихе Рамазановлар буюк ярдым костырелер.

Идрис домна оджагъы устасы вазифесинде чалышкъанда завод комсомол комитетине, район, шеэр ве област комсомол комитетлерине аза сайлана.

1940 сенеси Идрисни унер мектебине, домна оджакъларында ишлейиджи гарновойлар азырлав болюгине уста оларакъ ёллайлар.

Шимди о, бекчиликтен бираз бош вакъытта буларнынъ эписини хатырлады. Фашистлер бир къач кере къобаларгъа сокъулмагъа тырыштылар. Ёлларны прожекторларнен ярыкъландырып, уджюм этип бакътылар.

Бир кере, Идрис партизан Труновнен берабер экинджи постта тургъанда, фашистлер постны ярыкъландырып, ичери кирмек истедилер. Атыш башлады. Партизанларнынъ янларында патлатувгъа азыр аммонал толу саутларнынъ теллери бар эди. Теллерни якътылар, арасы чокъ кечмей фашистлер позициясында кучьлю патлавлар башлады. Бу патлавларда йигирмиден зияде душман аскери ольди. Немселер къобалардан къачып кетмеге меджбур олдылар. Шахталаргъа тюшмеге къоркъкъан душман къобанынъ устюни бекчилернен сарып алды. Ондан сонъ партизанлар бир тамам ерасты шорбаджыларына чевирильдилер. Олар душмангъа белли олмагъан ёлларнен тёпеге чыккып, апансыздан онъа уджюм эте эдилер. Ислямов операция вакъытларында къол пулемётынен даима группанынъ огюнде булуна эди. О бир уджюмде немселернинъ якъарлыкъ толу цистерналарыны, экинджи кересинде немсе штабынынъ радиостанциясыны якъты.

Отряднынъ душмангъа къаршы операцияларында интикъамджыларнынъ огъырларында штаб азалары Майоров, Бантыш, Черкез, Ислямов ве дженктен

ИДРИС ИСЛЯМОВ

АСАН АШИРОВ

эвель Аджимушкэый шахталарынынъ башлыгы олып чалышкэан Голиков арекет эте эдилер.

Ноябрь он алтыда немселер къобагъа тюшюльген бир къач ёлны патлаттылар. Юкъарыгъа котерильмек пек кыйынлашты. Гедже отряд партия teşкилятынынъ меджлиси олды. Отряддаки алтымыш адамнынъ отуз секизи коммунистлер. Арбий джиэттен азырлыкълы, дженкте джесюр Идрис Ислямов отряд партия teşкилятынынъ секретары сайланды.

Ноябрь он едиде гедже экиден йигирми дакъыкка кечкенде штаб отрядны те-джрибе тревогасы тарзында аякъкэа котерди. Тревога къанаатлендириджи алда кечти, эр кес еринде олып, вазифесини кереги киби эда этти.

Ноябрь йигирми оряднынъ сонъки тынч куню олды. Эртеси куню немселер къобагъа кирип, ашагъыдаки постларгъа якъынлашты, галереяларда къаланылгъан диварларны йыкка башладылар. Къаранлыкъ бошлукъларгъа арды-сыра къуршун ягъдырдылар. Немселер кери чекильген сонъ партизанлар о ерлерге фугас бомбалары къойдылар. Эртеси куню сабадан уджюмге киришкен немселер бу бомбалардан эляк олдылар. Эртеси куню тѣпеден: «Рус, теслим ол! Немсе атеш ачмайджакъ» деген сеслер ишитильди. Бекчиликте тургъан Ислямов огде юрип ёл косьтериджи немсенинъ элиндеки фенерини атып, джамыны парлагъан сонъ, душман къаранлыкъта къалды. Фугас бомбасы кене патлады. Немселерден сагъ адам къалмады.

Немселер тарафындан отрядны къамачавгъа алуа бойле башлады. Иште, бойле шарайтта штабнынъ меджлиси олды. Ме-

джлисте партизанларгъа сув, серник ве тютюн берюв нормасынынъ эксильтилюви акъкъында къарар къабул этильди.

Эки ай къадар девам эткен агъыр куреш кунълери бойле башлады. Немселер ашагъы тюшип-чыкъылгъан ёлларнынъ эписини патлаттылар ве цементледилер, отрядны таш къобаларында тири алда коммек истедилер. Аджимушкэый таш къобасы этрафында там бир полк немсе аскери топланды. Партизанлар тѣпеге чыкъылмасы мумкюн ерлерининъ эр биринде гедже-кунъдюз бекчиликте турдылар. Немселер ичери сокъулмагъа къоркъа эдилер. Къобада алтымыш дегиль де, эки бинъден зияде партизан бар беллей эдилер.

Ноябрь йигирми дѣртте коридорларнынъ бирине бир немсе офицери ве аскер кирди. Идрис оларны козетип турды, бираз кезинмелерине имкъан берди. Олар, озьлерининъ къоркъкъанларыны сездирмек истемей, къолларындаки фенерлеринен этрафны ярыкъландырып, къатты-къатты лакъырды эте эдилер. Идрис атеш ачты. Къуршун сеси тѣпеден, къобанынъ агъызындаки немселернинъ дикъкъатыны джелъп этти. Олар къаранлыкъ якъкэа къуршун ягъдырдылар. Атыш эппи девам этти. Немселер ичери кирильген ёлны патлаттылар. Офицер ве аскернинъ джеседлери биле ташлар тѣбюнде къалды.

Къобадан разведкагъа чыкъув кыйынлашты. Отрядда адам етишмей, бекчилер кунъдюз-гедже невбетте турмагъа меджбурлар, чюнки бир дакъыкэалыкъ гъафлет ичинде отряднынъ эляк олмасы мумкюн. Адамлар бир кунъ-бир геджеде экиучъ саат юкъламагъа алыштылар.

Штаб башлыгынынъ денъиз сааты ве

календары бар эди. Оларга Бантышнын озю козь-куулак ола эди. Ерастында геджени ве куньдюзни айырмак мумкюн олмаганындан, ялынъыз шу календарь вастасынен иш корюле эди. Штаб башлыгы эр акъшам календарнын бир саифсини денъиштире эди. Отряд къобадан тышкъа чыкъкан сонъ календарнын саифелери догъру денъиштирилгени, денъиз хронометри исе эки саат огге кеткени сезилди. Лякин отъмек дымлыкътан куфленген сонъ, отряд содалы пите пишире башлады. Сабалыкъ аштан сонъ бир кунъ бир геджелик ярым литр сув бериле. Эр бир граммы эсапка алынган. Къадынлар бир кунъ джумерт олуп, кимгедир аш ичюн таинленген сувдан бергенлер. Бу штаб башлыгынын къулагына кирген. Къадынларны штабка чагъырып, пек тазирледилер.

— Эгер бир даа бойле ясанъыз, энъ юксек джезанынъ къурбаны оладжакъсынъыз. Бу ерде бизим не махкемемиз, не къабаатлайджымыз, не аkläйиджымыз, ич кимсемиз ёкъ. Эр шей озюмизнинъ намусымызга, виджданымызга багълы. Буны яхшы анъламак керексинъиз,— деди Бантыш.

Ашчы Василий Войтенко кунълернинъ биринде винегрет яладжакъ олды. Эр кунъ насыл аш азырландыладжанынъ штаб башлыгы бельгилей эди. Бантыш ашчынынъ теклифине разы олды. Лякин ашчы кеткенинен, винегрет ичюн къартоп ве чукюндир, къабыгы арчылмай сувда пишириледжегини хатырлап, сув гъыйып оладжакънынъ анълаган сонъ, онынъ пешинден ашханеге чапты.

— Винегрет ясакъ этиле,— деди о, сытыкъ чырайнен.

— Не ичюн?

— Къартоп ве чукюндир пиширилген сувны не яладжакъсынъ?

— Къартоп сувынен шорба пиширмек мумкюн.

— Я чукюндир сувынен?

Ашчы бу суальге насыл джевап бермеге бильмеди. Бойлеликнен винегрет ясакъ этилди. Партизанлар бутюн кунъ сустылар. Бекчиликтен бош адамлар сув ичюн штаб башлыгындан рухсет сорадылар. Бу меселе ичюн атыта партия тешкиляты секретарына биле мураджаат этилер. Бантыш куннинъ сонъунда оларнынъ истегини ерине кетирмеге меджбур олды — бир къопкъа сувга изин берди.

Декабрнинъ башында къар ягъды. Таш къобаларнынъ тешиклеринден къар япалакълары ичериге де тюшти. Къобаларнынъ ичлери пусюр, адамларнынъ чырайлары къачыкъ, афталарнен ювунмайлар. Штабка бир къач партизан кирип, «немселерден бираз къар хырсызламак ичюн» изин сорадылар. Рухсет берилди... башкъа чаре ёкъ эди. Геджелеин бир къач партизан тёпеге котерилип, къопкъаларына къар толдырып кетирди, иритип, невбетнен башларыны юздылар. Бу — партизанлар ичюн бир байрам олды.

Декабрь беште тантаналы топлашуде

Советлер Бирлиги Конституциясы кунюни къайд этилер. Декабрь онда сабадан кучлю патлавлар ве топ сеслери ишитилди. Разведкага кеткен яш киши Николай Кочубей учъ кунъден сонъ устюбашы къанлы, меджалсыз алда къайтып кельди. Ерастында дюньядан хабери олмагъан адамлар Москва ве Ленинград душманга теслим олмагъаныны, Севастопольде къатты урушлар дегам эткенини Николайдан ишитип пек севинди, бири-бирлерини хайырладылар.

Декабрь он беште бекчиликте турган партизан Александр Зайченко тёпеден мотор гурюльтиси ишитилгенини бильдирди. Ондан сонъ немселер къобанынъ терендеки больмелерине богъуджы газ йибере башладылар. О себептен партизанларнынъ эр бирине противогаз берилди. Олар ашагъыдан юкъяры, къоба агъызындаки немселерге атеш ачтылар. Дёрт партизан эляк олды, бири яраланды. Лякин душман кери чекильмеге меджбур олды. Немселер шахталарны эп патлата бердилер. Отряднынъ теслим олмасыны талап этип листовкалар ташладылар.

Декабрь йигирми учте Керчь устюнде совет самолётлары пейда олдылар. Гедже Къамышбурун беттен къырмызы глевлер корюнди. Скеле янмакъта эди. Эрtesi куню душман галереяларга граната ташлады. Чушка коръфезинден топ сеслери кельди. Совет самолётларынынъ давушлары билинди.

Декабрь йигирми алтыда топ гурюльтилери къуветленди. Ислямов ве Куценко разведкага кеттилер. Ёлда немселерге расткелип, экисини ольдюрдилер. Акъшам саат алтыда къобанынъ юкъяры постындаки бекчилер, немселер къобаларны ташлап кетегякъанларыны бильдирдилер. Саат секизде штабнынъ меджлиси олды.

Зали, шеэрде немселерге къаршы ку reshкен къувет барлыгыны бильмек керек. Бунынъ эмиети муим. Муимлигини партизанлар яхшы биле эдилер. Партизанлар пек чокъ иш яламаган олсалар да, оглерине къойылган базифени эда этилер. Олар ялыгъа совет десанты тюшкенини ве уджюмге кечкенини ишитип, деръал дженкявер болюклер олуп, тездже ер юзюне чыкъмагъа, ордумызга ярдым этмеге ашыкътылар. Тышарыда ава кунешли, этраф бем-безд къар эди. Партизанлар ильки дакъыкъаларда ярыкъка даянып оламадылар. Козылерини къалпакъларынен ортып, ерге отурдылар, къувангъанларындан, козылери яшландылар. Немселер исе олардан эп узакълаштылар. Душманнынъ сила толу арабалары ве машиналары Аджымушкъай ёлларындан кечип Керчь бетке ашыкъты, партизанлар оларга етеш ачтылар.

Николай Бантыш, арадан отуз йыл кечкен сонъ, бу вакъианы шойле икяе этти: «Декабрь йигирми секизде алты болюк олган партизанлар Керчь бетке чекиль-

АМЕТ УСЕИНОВ

мекте олган душман кысымларына уджум эттилер. Душманнын бир чокь автомашиналарыны кюлгга тюшюрдик. Машиналарнын бири мотоциклетлернен юкю эди. Ислямов ве Носков бир звинин чардагына чыкып, немселерге пулемёт-тан атеш ачтылар. Уйледен сонь душман Аджимушкбайны ташлап кетмеге меджбур олды.

Декабрь йигирми докьузда отрядымыз душманнен курешни девам эттирди, не-тиджеде душманнын штабыны, 180 аскер ве офицерини, 6 автомашинасыны, 13 мотоциклетини ве радиостанциясыны тар-мар эттик, 20 араба сиясыны ве эки полк байрагыны тутып алдык, апсханеден 25 совет адамыны азат эттик.

Шу куню экипажы майор Р. Шевельков, уйкен лейтенант И. Рябов ве радист Г. Шевченкодан ибарет самолёт, ава уджумунден сонь, Аджимушкбай таш кюбалары устюне кюнмагга меджбур олды. Душман экипажны эсир алмакь ниетинен самолётны кьамачавгга алды. Биз самолётны сарып алдык, душманны самолёткга якын кюймадык. Идрис Ислямов отряднын байрагыны алып чыкып, кюбанын устюнде, юксекликте пекитти.

1942 сенесининь башында, Керчь азат олунган сонь, шеэрде партия, совет ве джемаат тешкиятлары чалышып башладылар. Партизан отрядлары сафларындаки адамлар кене озь ишлерине кьайттылар. Идрис Ислямов Киров районы эмек-дар депутатлары иджра комитетининь реиси, соньунда исе Сталин районы иджра комитети месуль кятиби вазифе-синде чалышты.

Кърым джебэсининь команданы гене-рал Козлов, Кърым область партия коми-тетининь тевсиеине бинаэн, душманнен курешкен джесюр партизанларны Вата-нымызынын юксек мукаяфатларынен такь-дирледи, лякин о вакьытта бу мукаяфат-ларны саиплерине такьдим этип етишти-рип оламады. Март айында Керчь шеэри партия комитетининь риджасы муджиби Кърым джебэсининь хусусий болюги Идрис Ислямовны джебэ аркьасына раз-ведкагга ёллады. Идрис вазифени эда этип, кери кьайткьанда душман элине тюшти. Оны Феодосия гестапосындан Симферопольге, «картофельный городок» кга кетирип кьападылар. Чокь кьыйна-лардан сонь лагерьден кьачып, озь кою-не кельди. Ерастында, соньра арбий эсир-лер лагеринде зайыфлаган Ислямов агьыр хасталанды, ятып кьалды. Ксьреш-лери оны душмандан гизледи, оньа эплеринден кельген ярдымны яптылар.

Идрис дженктен сонь Тула областы-нынь Болохово районындаки шахтада иш-чи, уста ве участка башлыгьы вазифеле-ринде чалышты. Кьзахстан кьыртгышлары менимсенилип башлагьанда Целиноград областында Астрахань районындаки «Къы-зыл Джар» совхозына кочип кельди, кьу-руджылыкьта хызмет этти.

Меркезий партия архивинде он един-джи фонднынь весикьаларыны кьарыш-тырам... Мукаяфаткга такьдим этильген адамлар акькьында кьыйметли сёзлерни окуьуйм.

«Идрис Ислямов — В. И. Ленин адына партизан отрядынынь пулемётчысы ве партия тешкилятынынь секретары, 1912 сенеси догьган, кърым татары, 1939 сенесинден партия азасы.

Идрис Ислямов отряд партия тешки-лятынынь секретары ве пулемётчысы ва-зифелеринде озюни Коммунист партиясы-нынь садыкь огьлу оларакь косьтерди. О немсе радиостанциясыны якьты, йигирми фашистни ольдюрди, душманнен урушув-ларда гьает буюк джесюрлик косьтерди.

Ислямов отрядда низам ве иджаткяр-лыкьнынь юксек нумюнеси олды, джен-кявер хызметлери ичюн чокь керелер от-ряд команданлыгынынь тешеккюрини кьазанды.

В. И. Ленин адына партизан отряды-нынь командири Майоров, комиссары Черкез ве штаб башлыгы Бантыш.

1942 сенеси, февраль 17. Керчь шеэ-ри».

Бу сёзлер Кърым джебэсининь 1942 се-неси март 1 тарихлы, 306 номерли эми-ринде кьайд этильген олуп, Идрис Исля-мов бу эмирге бинаэн дженкявер Къызыл Байракь орденинен мукаяфатланды.

Лякин мукаяфат озь саибини йигирми беш йылдан сонь келип тапты. 1969 сене-си Идрис Ислямовны Астрахань район ар-бий комиссарлыгына давет эттилер. Об-ласть арбий комиссары онынь коксюне дженкявер Къызыл Байракь орденинен берабер дёрт дженкявер медаль даа такьты.

Керчь шеэри партизанлары секциясынын реиси, Ленин адына партизан отрядынын сабык комиссары Сергей Черкез дженкявер досту Ислямовны чокъ кыдырды, онын дженк йылларындаки къараманлыклары акъкында газеталарда маълалелер дердж этти. Ниает, оныннен 1968 сенеси алякба багълады.

Отряднын шимди сагъ-сеямет адамлары меним риджама бинаэн озъеринин джесюр достлары Идрис акъкында язып ёлладылар.

Отряднын комиссары Сергей Черкез озъ мектюбинде: «Мен дженктен звель Идриснен таныш эдим,— деп яза,— лякин оныннен дженк йылларында достлаштым. Таш къобаларында мен, комиссар оларакъ, партия тешкилятынын секретары Ислямовнын ярдымыны даимий суретте ис этип турдым. Хусусан ильки урушлардан сонъ ерастында вазиятимиз пек кергинлешкенде Ислямовнын ролю буюк олды. Ноябрь 21-де отъкерильген партия топлашувында Ислямов отряд джиддий курушни девам эттирмек ве бойле вазиятте эр кес Ватан огюнде буюк месулиет сезмек кереклигини къатий талап этти.

Отряд къоба ичинде къамачавда, агъыр шараитта олгъанда, Ислямов озюнин даима дедиль арекетлеринен аркъадашларынын рухуны котерювде нумюне олды.

Гъает алчакъгонъюлли бу адамны дженктен сонъ эмекте косътерген гъайрети акъкында мааллий тешкилятлар Керчь дженкяверлик музейине яхшы изаатлар ёлладылар».

Отряд командиринин муавини Михаил Молчанов манъа шойле сёзлер язып ёллады: «Идрисни маден заводында чалышкъан вакъытындан билем. Партизан отрядында оныннен корюшкенде пек севиндим. Ерастында ишлер пек кыйын олгъанына бакъмадан онын бир шейге шикъетленгенини корьмедим.

Фашистлер къобанын баш кечитине уджюм эткенде Ислямов пулемётындан амансыз атеш ачты, душман ичери сокъулып оламады. Къаранлыкъта бир озюнь постта тургъанда, санъа эки взвод мыкъдарында душман аскери уджюм этсе, санъа ярдымгъа кимсе кельмесе, этрафтан устюнье душман къуршунлары ягъса, сен исе бу дешэтли уджюмге бир озюнь къаршы турсань, бундан да зияде къараманлыкъ олурмы?

Ислямов озюне берильген вазифени даима бойле, намуспен эда эте эди. Отряд тёпеге котерилип, душманнен курушкенде, Идриснин пулемётынын чалышкъаныны корюп, озюнин дженклешювинин усталыгына тааджиппленмек мумкюн дегиль эди. Идрис меним тасавурымда энъ джесюр партизан оларакъ къалды. Оныннен дженктен звель башлагъан достлыгъымыз аля бугунь девам этмекте».

Партизан Иван Кизилев: «Идрис Ислямов къоркъу бильмез, челик ирадели

адам,— дей манъа,— Идрис отряднын бутюн операцияларында фааль иштирак этти. О, гъает кыйын, агъыр шараитта биле элимизде енъишке эминлик догъура эди».

Отряд штабынын башлыгы Николай Бантыш мектюбини шойле сёзлернен битире: «Отряднын партия тешкилятына етекчи олып сайланувнын озю пек муим шей, лякин сайланып да, озюньни акыйкый партия етекчиси оларакъ косътермек— даа да буюк иш. Идрис башкъаларгъа нумюне олгъаны киби, дигерлерден де буюк дедиллик талап эте эди. Отрядымызнын якъан джесюрликлерине партия ве укюметимиз тарафындан юксек къыймет кесилювинде Ислямов эм партия тешкилятынын секретары оларакъ, партизан оларакъ буюк хызмет косътерди.

Идрис Ислямов 1972 сенесинден бери раатлыкъта. О, къадыны Лютфие иле бирликте еди эвлят тербиелеп осьтюрди. Олар да анасы-бабасы киби, намуслы эмек адамлары олып етиштилер».

2

Аджимушкъай таш къобасындаки партизанларнен бир вакъытта шеэрнин дигер якъында Эскикарантин къасабасында Сталин адына партизан отряды душманнен дженклешти. Онын эркъянында медицинагъа догърудан-догъру алякъасы олмагъан, лякин партизанларнын экими олып хызмет эткен Асан Османович Аширов да душманнен курушти.

Асан дженк башлагъаныны Алушта шеэринде, озъ эвлеринде билди. Фукъаре Осман Топузнын огълу Асаннын балалыгы Алуштада кечкен, осип-буюген сонъ Севастопольге, Къара денъиз флотына арбий хызметке кетти. 1930 сенеси флоттаки хызметтен къайткъан сонъ комсомол ёлланмасынен Керчь маден заводында чалышты. Шимди эмек отпусказы алып, догъмыш шеэрине кельген эди. Энди элине чемоданы, ана-бабасынен савлыкълашып, Керчьке къайтмагъа меджбур олды.

Акъшам къаранлыгында Керчьке келип чыккъан Асан шеэр партия комитетине кирди. Биринджи секретарнын кабинетини адам толу эди. Зиядесинен арбийлер, кирелер-чыкълар. Биринджи секретарь Наум Абрамович Сирота эр кеске къыска ве джиддий джевап бермеге тырыша.

Адам азлашкъан арада Асан кабинетке кирди.

— Кельгенин яхшы олды,— деди Сирота.— Мен билем, эр кес киби, сен де джебге кетмек ичюн мусааде истеп кельдинь. Лякин Керчь сынъырда тургъан шеэр олгъанындан, эр биримиз мобилизация ишинен мешгъул олмакъ, арбий денъизджиленер бирликте иш корьмек керекмиз. Бугунь Севастопольни бомбаладылар. Ярын Керчьке де уджюм эте билелер. Шеэрде геджелери ичте ярыкъ корюнмемек керек. Бу иште ава мудафаа-

МУСТАФА АСАНОВ

сынынъ хызмети буюк олмалы. Бундан сен яхшы анылайсынъ. Биз шимди сизинъ ярдымынъызгъа зияде мухтаджмыз. Эалиде тертип ве низам олмалы. Ал-азырда вазифе иште бойле. Бизимнен сыкъый багъ тут. Бир къач сааттен сонъ бутюн ишханелерге музссиселерге ве тешиклятларгъа конкрет вазифе бере-джекмиз.

Шай этип Асангъа лакъырды этмеге имкъян бермедилер. О тюшюнджели алда сокъакъкъа чыкъты, чалышкъан ерине — Къамышбурундаки маден кульчеси комбинатына къайтып кельди.

Комбинат директорынынъ кабинетинде истисал активи топланды. Къамышбурунны мудафаа ичюн насыл тедебирлер корюледжеги акъкъында лакъырды олды. Сонъра область партия комитети бюросынынъ Аджымушкъай ерасты къобаларында партизан отряды тешиль этюв акъкъындаки къарары анылатылды.

Аджымушкъай, Эскикарантин ве Багерово таш къобалары ерастындан бири-биринен багълы дегиль эдилер. Олардан дос-догъру шеэрге чыкъмакъ да мумкюн дегиль.

Душман шеэрге якъынлагъанда Войков адына завод ве Къамышбурун маден кульчеси комбинаты ишчилеринден, геми тамирджилеринден, балыкъчылардан, партия ве совет хадимлеринден партизан отряды мейдангъа кетирильди.

Ноябрь айы башында шеэрге эвакуация башлады. Шеэр мудафаа комитети

Асан Османович Ашировкъа ве Владимир Андреевич Жученковкъа эсас донатмалары энди эвакуация олунгъан маден кульчеси комбинатынынъ базы истисалларыны патлатып ёкъ этюв вазифесини авале эти. Бу ерде противогаз, химиявий урбалар ве алетлернен толу анбарлар бар эди. Аширов авале ерине кетирмезден эвель алтымыш ящик противогаз, элли юн одеял ве бир къач чувал химиявий кийимни отряд ерлешеджек къобагъа ташып къойды.

Аширов ве Жученков комбинатны айланып чыкъты, авале эда этильгенине эмин олгъан сонъ, лимангъа кеттилер. Анда, къаршы ялыгъа джёнемекте олгъан сонъки гемини кедерли алда озгъардылар. Мында чокъ эгленмек мумкюн дегиль, оларны таш къобаларда беклейлер. Яваш-яваш къыргъа котерилип, тёледен шеэрге козеттилер. Бу ерде не къадар турдылар, хатирлеринде ёкъ. Тек бир шей эсперинде къалды ки, Керчьнинъ устю къара бутлутнен къаплы, шеэр атеш ичинде эди. Олар башларыны ашагъы эгип, сес чыкъармадан акъырын-акъырын Эскикарантин таш къобаларына догърулдылар. Олар озьлери ичюн душманнен куреш омюри башлагъаныны аныладылар.

Партизанлар Октябрь байрамыны ерастында кечирдилер. Отряд секторларгъа болюнди. Эр секторгъа башлыкъ тайин олунды. Асан командир Александр Зяб-ревни, штаб башлыгъы Семен Лазаревни, комиссар Иван Котлоны дженктен эвель биле эди. Зенааты ашчы олгъан Яков Маркович Манто отряд турмуш ишлерининъ башлыгъы олды.

Асан партизанларнынъ джедвелини козьден кечирди. Онда Абдульбасыр Къуртыханов козюне чалынды. Абдульбасыр геми тамири заводынынъ намлы токары эди. Догъма багъчасарайлы Усеин Аметов Керчьте автобазада чалыша эди. Мустафа Асанов маден кульчеси комбинатында паровоз машинисти эди. Шимди олар мында — таш къобада партизанлар. Асан оларны чокътан биле. Истисалда, джемаат ишинде гъает фааль адамлар.

Биринджи куню къыскъа топлашув олды. Отряд командири Александр Зябрев сёйледди.

— Биз бу ерге, душмандан гизленмек ичюн дегиль, онынънен курешмек ичюн кельдик... буны унутманъыз, — деди о. — Бизден сёз дегиль, иш беклениле. Ерастында биле совет адамлары экенимизни унутмагъа акъкъымыз ёкъ. Биз чокъ къыйынлыкълар кореджекмиз, оларны чыдамлы суретте енъмек керекмиз. Буны эпимиз аныламакъ керекмиз. Бу ер бизим ерасты къалемиз, душманнен урушув ичюн дженк мейданымыз.

Асангъа ерасты пек таныш. Къоба учъ къатлы. Эр къат-бир сектор. Къаленинъ бутюн секторларында телефон къойылды. Эр постаки бекчи штабнен лакъырды эте биле.

Бойлеликле, ильки уджюмге азырлыкъ вакъыты кельди. Къадынлар ашханени ве медпунктны низамгъа чектилер. Тап ав-

густ айында кырутылып бу ерге кетирильген пэксметлер энди куфленип башлагъанлар. Оларны темизлемек керек олды.

Отряднынъ отуз адамдан ибарет дженкявер группасы ерастындан тѣпеге ильки кере ноябрь 13-те котерилди. Группагъа шахсен командир ёлбашчылыкъ япты.

Зифт кыранлыкъ. Кысабада тек прожекторларнынъ ярыкълары корюне. Асан Аширов бу левханы дженктен сонъ шойле хатырлады:

— Бекчини кыолай тындырып, немсе штабына уджюм эттик. Душман звеля шашмалады. Сонъунда озюне келерек, бизге амансыз атеш ачты. Сонъра оларгъа ярдымгъа етишкен батальон бизни кыамачагъа ала башлады. Немселерининъ мыкъдарджа чокълугъы анылашылгъан сонъ, биз атыша-атыша, кери чекилип башладыкъ.

Зябрев бизни сунгю уджюмине котереджек олды, лякин кыуршуннен урулды, яваштан ерге йыкыла башлады. Мен онынъ янында эдим. Кыучакълап алдым, ерге яткызыдым.

— Кери кыайтмакъ керек, йигитлер,— дие билди командир кыарыкъ сеснен. Онынъ нефес алувы агырлашты.

Кыобамызгъа кыайттыкъ. Командир кокрегинден яралангъан, кыаны чокъ акъкъан эди. Они котерип кельгени вакъытмыда устюм-башым да кыан-реван олды. Деръал Зябревнинъ кыасыны чездим, онъа ярдым этеджек олдым, ама кыуршун юрегине барып саплангъан. Оны кыуртармакънынъ чареси олмады.

Командирнинъ джеседини кыызыл коше деп адландырылгъан штольняда кыойдыкъ. Комиссарымыз кыыскъа нуткъ сейледи. Партизанлар башларыны ашагъы эгип турдылар. Биз Зябревини иште чокъ йыллардан бери биле эдик. О отрядда да кюлюмсирер юзлю, муляйим табиятлы адам олуп, ильки куньден элимизнинъ урьметини кыазангъан эди. Бу джесюр адамнынъ энди бизимнен берабер олмайджагъына ич биримизнинъ инанаджагъымыз кельмедди. О даа яш йигит эди. Душманнен дженкешювде, бойлеликнен, ильки кыурбанны бердик, дженкявер командирден марум калдыкъ. Экинджи куннинъ акъшамында кыаранлыкъ штреклернинъ биринде командирни дефн эттик.

Отряд командири вазифесини Кымышбурун маден кульчеси комбинатынынъ ишчиси, штаб башлыгъы Семен Лазарев кыабул этти. Штаб башлыгъы вазифесине уйкен лейтенант Александр Петропавловский тийин олунды.

Албуки партизанлар Зябревини шахтагъа алып кельгенде ёл боюнда акъкъан кыан немселерге таш кыобанынъ агъызыны келип тапмагъа ёл косътерген. Немсе командирлиги партизанларны кыырып ташламакъ ичюн эмир берди. О, кыобанынъ бутюн кечитлерини миналады ве эсас ёлны патлатты. Иште, бу вакъытта постта тургъан Асаннн штабкъа чагъырлар.

— Асан Османович, сен ава уджюмине кыаршы мудафаа усулларыны яхшы билесинъ,— дедилер онъа,— Вазьетимиз гъает агъыр. Партизанлар арасында сувукълангъанлар чокълашты. Бунынъ огюни алуз чарелерини тапмакъ керек. Медпунктны сенинъ ихтиярынъа беремиз. Адамларны тедавийлев ишинен огъраш.

— Яхшы... лякин мен медицинадан аныламайым. Буны эпимъиз билесинъиз. Мен мында душманнен курешмек ичюн кельдим,— деди Асан.

— Мен де комбинатта адий ишчи эдим. Озюнь билесинъ. Керек олгъанда эр торлю вазифени эда этмеге борджлымыз,— деди онъа комиссар Котло.

Асан Османович иляджсыз, койкасыз, сувусыз рутубетли шахтанынъ бир кошесини лазарет япып, хаста ве яралы партизанларны тедавийлев ишлеринен мешгъуль олды.

Душман партизанларнынъ тышкы дюнъянен ич алякълары ёкъ беллей эди, лякин даа яп-яш разведкаджылар Володя Дубинин, Ваня Гриценко ве Толя Ковалев кыобаларнынъ буюклер сыгъмагъан депликлеринден тѣпеге чыккып, кыасабадаки вазьетни биле, гъает муим малюматлар алып келе эдилер.

1941 сенеси декабрь 19-да олгъан партия меджлисинде шахтадан тѣпеге котерильмек ичюн янвы кечит ачуз кыарары кыабул этильди. Бу вазифе пэглатуа ишлерининъ башлыгъы коммунист Жученковгъа авале олунды. Энди Аджымушкыай отрядынен багъланмакъ кереклигини эр кес анылагъан эди.

Фашистлер таш кыобаны забт этмек ичюн эки кунъ, эки гедже токътамай-тынмай чатыштылар. Н. А. Сирота озюнинъ «Керчь ойле курешкен эди» китабында бу урушлар акъкъында шойле яза: «Урушта бутюн партизанлар иштирак этилер. Дженкявер тревога вакъытында отряд медпункты башлыгъы Асан Аширов разведкаджы осьмюр Володя Дубининни тедавий иле мешгъуль эди. Баланынъ богъазы шишкен. О, тѣшекте ятмасы керек. Лякин Аширов тревоганы ишиткенинен, тюфегини алып, секторгъа чапты. Атыш тынгъан сонъ санчастькъа кыайтып кельди, лякин Дубинин еринде ёкъ эди. Бала да уруш секторына кеткен».

Немселер Эскикарантин таш кыобасы этрафыны ясакъ ёлакъ деп илян этти, элини кыасабадан кыувып чыкъларды, кыобагъа кирильген ёлларнынъ эписини миналадылар.

Отряд бутюнлей ерастында кыалды. Лякин бу партизанларны рухтан тошюрмедди. Оларнынъ ич бири кыобаны ташлап, тѣпеге котерильмеге разы олмады. Балалы кыадынлар биле бутюн кыыйынлыкъларгъа кыатландылар.

Лев Кассиль ве Макс Поляновскийнинъ «Гендже огъул сокъагъы» адлы повестинде бу джесюрлик буюк усталыкынен икяе олунды. Бу вакъианы Асан Аширов киби адамларнынъ мисалинде шимдики несиля де билъди.

АБДУЛЬБАСЫР КЪУРТЫХАНОВ

— Немселер, ниает, бизим еримизни сечтилер,— дей Асан Аширов.— Эпимиз шу дахъикъасы дивар къаламагъа башладыкъ. Немселер къобаларгъа зевеля сув йибердилер. Сув ёлуны къапаттыкъ. Бир къач куньден сонъ башкъа вахшилик тюшюнип чыкъардылар. Къобадаки усть диварны патлатып, ичери богъуджы газ даркъатыджы бомбалар ташладылар. Партизанлар зевеля бунынъ не экенини анылап оламадылар. Лякин тезден эр кеснинъ нефеси тыкъалып, алсызланып башлады. Юзлерини явлыкънен, къалпакънен къапатты, лякин постларындан кетмедилер. Баш айландырыджы, козь яшландырыджы, тамакъ богъуджы зезрли тютюн тап ашагъы къаткъа келип етти. Партизанлар алель-аджеле противогазларыны кийип, сияларыны алып, юкъарыгъа чаптылар.

Бир къач дахъикъадан сонъ къобалардаки адамлар джам козьлю, узун бурунлы худжур махлюкъларгъа чевирильдилер. Ерастында шай да ава етишмей эди. Противогаз кийген сонъ нефес алмасы даа да къыйынлашты. Базылары алсызланып, противогазларыны чыкъарып атты, таш устюне ятып, козьлерини уфкъалады, кокрегини тырнадылар. Володя ве онынъ достлары зияде зайыфлагъанларнынъ юзлерини сылакъ явлыкъларнен орытти ве оларны ашагъы къаттаки санитария болюгине алып кельдилер.

Асан Ашировнынъ таш къобалары ичинде косьтерген къараманлыкъларыны даа да айдын тасавур этмек ичюн «Гендже огъул сокъагъы» китабындан бир лехва алмакъ къафи.

«... Анда, ерастында тедавихане башлыгъы Асан Османович Аширов ёлбашчылыкъ яла эди. Ер устюнде онынъ медицинанен ич алып-береджеги олмагъан. Тек дженк башлагъан кунълери насылдыр

ава мудафаасы курсларында бираз окъугъан. Ерастында онынъ бу илими пек файдалы олды. О, ёрулмакъ бильмеген, адден ашыкъ раатсыз ве мераметли адам эди. Биревни тедавийлеп башласа, ондан къуртулманынъ чареси тапылмай эди...

Къобадаки адамларнынъ бирде-бириси апансыздан акъсырса, оны деръал кимдир къоркъуза: «Сенсинъми шу? Сувукъландынъми не? Гъалиба тумав олгъансынъ. Мукъайт ол, Ашировнынъ элине тюшерсинъ...»

Шимди Ашировнынъ иши башындаки сачындан чокъ эди. Ерасты хастаханесинде зезрли газдан зарарлангъан адамлар сыранен яталар.

Вазият кеттикче кергинлешмекте. Бу арада фашистлер шурфлардан бирини ачып, учъ агъыр бомба ташладылар. Отряднынъ сувы булунгъан текнелер таштопракъ тюбюнде къалды. Партизанларгъа сув къытлыгъы да уджюмге кечти. Турмуш ишлерининъ башлыгъы Яков Манто теляшкъа тюшти.

— Сувымыз барлыгъыны бильген саткъын киши олмалы. Немселерге сув сакълы шурфны косьтерген. Энди, аркъадашлар, аш-сув пиширюв ясакъ этиле, къуру емекке кечемиз,— деди о кедерли алда.

Бу хабар эр кестен зияде тедавилев болюги башлыгъы Ашировны тюшюндежеде къалдырды. Дымлы шахтада, ава етерсизлигинден хасталарнынъ чокъусы зайыфлангъан эдилер. Шимди исе ерасты къалесинде бойле вакъиа олды ки, о партизанларны сувсызлыкънен чекиштирип яваш-яваш олжюмге махжюм этмекте эди. Эртеси куню тёпеден патлагъан душман минасы отряд булунгъан къаттан тёпеге чыкъарылгъан тютюн баджасыны да къапатты. Эвель ашагъы къатларда якъылгъан атешнинъ тютюни юкъары галереягъа котерилип, сонъ этрафкъа даркъала эди. Энди урба къурутмакъ, чай къайнатмакъ ве лазаретни къыздырмакъ ичюн якъылгъан атешнинъ тютюни адамлар яшагъан ерлерге ве штабкъа даркъалмакъта. Тёпеге котерильген къара тютюн диварларгъа, адамларнынъ юзлерине япыша. Дымлы авада джийиген партизанлар темиз ава етерсизлигини зияде сезип башладылар. Тютюн оларнынъ атыта урбаларына биле синйип къалды. Савут ювувыны унуттылар. Сувсызлыкъ адамларны зияде йыкыты.

Фашистлер кеттикче джанаварлаштылар. Къоба устюне машинанен динамит ве мотор кетирдилер. Кабель чектирдилер. Олар ёлларны ырыкъландырып, партизанларгъа «мусафирликъ»ке кельмек истейлер. Штаба секторларнынъ командирлери топландылар. Эр кес Къуртыхановгъа козь этмекте. Эр вакъыт темиз ве джийнакъ юрмеге алышкъан бу адам шимди, сув олмагъан вакъытта биле тыраш олгъан... чаресини тапкъан. Лазарев топлангъанларгъа мураджаат этти.

— Алынгъан малюматларгъа коре, немселер бизге «мусафирликъ»ке кельмеге азырланалар. Олар бизни ерастында бир.

полктан зияде беллеселер керек, о себеп-тен бизге къраршы буюк кучъ йибере билерлер. Кыйын олса да, бу уджюмге къраршы къратты турмакъ, чыдамакъ ве енъмек керекмиз. Суаллер бармы?

— Мен сув истейм, — деди Сергеев. — Тилим ктуруп къралды.

— Яхшы, — деди Лазарев. — Уджюм башламаздан эзель эр кеске нормадан арткърач ярымшар стакан сув берильсин. Мантогъа айтыңыз.

Бу арада эки кере бомба патлады, къробаны юкърарыгъа котерип ташлагъан киби сарсыгъты.

— Иште башладылар, — деди командир, яваштан еринден сычрап турды. — Эр кес озъ еринде олсун.

Телефон сесленди. Лазарев трубканы алды.

— Динълейим. Къайда? Эски шурфдамы? Бутюн диварны? Шимди ёлларым, — трубканы кърыйгъан сонъ Ашировкъа чевирильди. — Тез, фельдшерлеринъден бирини эски шольнягъа ёлла. Сердюков ве Носков дивар тюрбюнде къралгъанлар. Сен, Асан Османович, санчагъта ол. Эр ерге озюкъ чапма. Сенинъ ишинъ чокълашаджъкъ. Эр адымда керек оладжакъсынъ.

Душман къробанынъ эр якъындан уджюм эте башлады. Бутюн деликлерининъ огюне пулемёт ве танккъа къраршы къруланылгъан топлар ерлештирди, кърарлыкъ галерея ичине къруршун ягъдырды. Шурфларгъа ёлланылгъан снарядлар теренликте патлап, таш диварларны ве баррикадаларны йыкъты. Уруш бир кърач саат девам эткени алда, немселер ич бир партизанни корип ве ольдюрюп оламадылар. Немсе команданлыгы ерастында партизан ордусы гизленген деген фикирге келип, юзлернен аскерни уджюмге йибермеге меджбур олды. Эки бинъ беш юз аскерден ибарет немсе полкына къраршы докъсан эки адамлыкъ партизан отряды курешкенини, дженктен сонъ ишиткен немсе генераллары инанмадылар, совет адамлары дженк акъкъында уйдургъан эфсанелеринден бирини икье этелер, дедилер. Чюнки йигирминджи асырнынъ энъ кърудретли техникасынен селялангъан немселер биле совет адамларынынъ кучълю ирадесини енъип оламадылар.

Бир дефа керосин толу чапчакъны туташтырып, секторнынъ ичине юварлатып йибердилер. Чапчакъ яна-юварлана, тап ашагы къраткъа тюшти. Ондан тёркюльген керосин бутюн ёлны алеа ичинде къралдырды. Бир тамчы сув олмагъан партизанлар янгынынъ аякъкапларынен таптап сёндирдилер. Устю-башы янаяткан, сувсызлыкътан тамакълары кърургъан, тютюн ичинден даа чыккып етиштирамагъан партизанлар уджюмге котерилип, душман атакасыны токътатты, оны ичери кирсетмедилер.

Дигер секторда гъает шиддетли чатышма олды. Бу чатышма партизанларнынъ джесюрлигини ачыкъ косътерди. Фашистер ашагы тюшюльген учъ шольняны

патлатып ичери кирген сонъ прожекторларнен кечитни ярыкъландырып, огге джылыштылар. Бу, душманнынъ Керчътеки энъ кучълю, энъ селялы болюги эди. Мында Сергеевнинъ группасы ве Москаленко, Дерунов, Аширов, эписи докъуз адам бар эди. Сектор башлыгы ерли шараитны яхшы билген Абдульбасыр Къруртыханов эди.

Немселер ийлекярлыкънен арекет эттилер. Эр бир айланмада бекчи къралдырып, огге джылыштылар. Сергеевнинъ группасы галереянынъ къраранлыкъ айланмасында мудафаагъа башлады. Душман бу ерден кечсе, отряднынъ меркезине киреджек. Бунъа ёл бермек мумкюн дегиль. Къратий урушта Дерунов яраланды. Онъа ярдымгъа ынтылгъан кърарт партизан Москаленко душман элине тюшти. Операциягъа команда эткен немсе офицери ниает, тири партизанни озъ козюнен коръди. Москаленконынъ башында эси ёкъ, контузия олгъан эди.

Сергеев немселерни огге таба йиберди, озю душмангъа граната ташламакъ ичюн дивар устюне минди, лякин шу арада дивар эшилди, къролунда запалы алынгъан гранатанен юзю кърыйн ашагы йыккылды. Граната кенаргъа атылып кетерек, патлады, озюнынъ кокрегини ве омузыны яралады. Осколкасы Шустовнынъ башына тийди, Шустов эляк олды. Юров ве Емелин де яраландылар. Любкиннинъ козьлерине топракъ толды. Дивар эшилгенде ерге йыккылгъан Аширов аякъкъа тургъанда ялынъыз Важенинни аякъ устюнде коръди.

Немселер партизанларда гранатанынъ мукъайтсызлыкъ себебинден патлагъанынъ анъладылар. Бундан фойдаланып, баррикадаларны йыккып ашагы тюштилер. Къруртыханов ашагыда, Важенин юкърарыда автоматларынен немселерге къраршы дешетли атеш ачтылар. Бойле энъ кърыйн дакъикъаларда олар ерасты къралесининъ энъ кърыйн участкасыны кърорчаладылар. Душманны эм автоматнен эм гранатанен кърырды, къробадан чыккып кетмеге меджбур эттилер.

Ондан сонъ немселер ичери кирмеге козь батырып оламадылар. Аширов яралыларны ашагы къраттаки медпункткъа ташыгъан вакъытта командирге къромшу секторда вазитнинъ кергинлигини айтып, озю оларгъа ярдымгъа чапып кетти.

Атышмалар битип, эр кес ерли-ерине кърыйтып кельген сонъ озьлерининъ гъает ёргун экенлирини ве богъазлары кърургъаныны сездилер. Штаб азалары топландылар. Лазарев адамларгъа нормадан арткърач ярымшар стакан сув берильмесини эмир этти. Комиссар ерге отургъанынен, башы ашагы эгильди, козьлери юмюлып кетти. Лякин Лазаревнинъ юксек сеси оны абдыратты.

— Комиссар! Къроба ичинде не кърадар фашист джеседи къралгъаныны билесинъми?

— Ёкъ. Не кърадар?

— Сайылгъаны сексенден зияде

— Биз не кәдәр гыйып эттик?

— Иван Шустов эяк олды. Москаленко эсир тюшти. Иван Сергеевниң вазieti гьает мушкюль. Эки агьыр ве беш енгиль яралы даа бар.

— Чокъ языкъ...— деди комиссар,— аджайип адамларны гыйып эттик.

— Сергеевниң аятыны кьуртармакъ кыйын. Асан оны төпеден ашагы коте-рип алып кельгендже кьаны чокъ акъ-кьан. Къан акъувыны токътаткъан сонъ, асылып кьалгъан кьолуны багълады. Па-кьыл киби бинт кьалмагъан. Бир чаре та-пып, элини ювгъан сонъ, ярдымджысы Надежда Юштинагъа макъас ве беяз без парчасы кетирювни риджа этти. Шу ара-да Иван Сергеевниң эси башына кельди.

— Асан, достум, мен эп бир оледже-тим,— деди яваштан Сергеев,— меним ишимни битир. Бир кьуршун кяфи. Мени чекиштирме. Ялварам санъа! Мени бу агърылардан кьуртар. Мен бу агърылар-гъа даянып оламайджакъым.

— Сен не айтасынъ, Иван?— деди Асан даргын алда.— Озонъ офицер-синъ. Айып дегильми? Сен даа чокъ яшайджанъ. Тек даянмакъ керек,— деп, онынъ гонъюлини алгъан арада фельд-шер кьайтып кельди.

Асан фенер ярыгъында макъаснен Иваннынъ ярасыны темизледди. Лейтенант-нынъ кьычыргъаныны ишиткен штабдаки-лер санчастькьа ювурьп кельдилер. Фельдшер Надежда эр кесни лазареттен кьувып чыкъарды. Асан, эки сааттен зия-де чекишип, сонъки чаршаф парчасынен Иваннынъ кьолуны сыкътырып багълады.

Бойле вакъытларда Ашировнынъ хыз-мети кыйын ола. Уруш вакъытында о эр кеснен бир сырада душманнен уруша, душман кери чекилип, эр кес раатлан-гъанда о лазаретте яралыларнынъ ташый ве тедавий эте. Бу ал командирнинъ наза-рындан кьачмай.

— Мен сени тазирлемеге меджбу-рым,— деди о, бугунъ Асангъа.— Сен ни-замны бозьп, урушнынъ энъ кьызгъын ерине келип сокъуласынъ. Мен буны са-нъа ясакъ эткен эдим...

Аширов индемеди, элини четке сал-лап, озъ больмесине кирип кетти.

— Джесюр... аджайип адам, лякин сонъки кунълерде фарыды. Мукъайт ол-май, башкъаларнынъ кьайдыны чеке-чеке, озю ятып кьалмаса,— деди комиссар.

Ер устюндеки вазьетни бильмек ичюн төпеге разведка ёллайджакъ олдылар. Тө-пеге энди ялынъыз тар бир ёлчыкънен чыкъмакъ мумкюн. Ондан яш балалар ке-че билелер. Шимди штаб бу кучьлюк хусусында тюшюнмекте эди.

— Аджымушкьай отрядынен багъла-нып, оларнынъ вазьетнен таныш олмакъ керек. Шимдилик бир кечит бар. Эсли адамлар ондан кечип оламайлар. Анда балаларны ёлламакъ телюкели. Сиз не тюшюнесинъиз?— деди комиссар штаб азаларына.

Эр кес башыны ашагы эгильтти. Ким-се сес-солукъ чыкъармады. Биревнинъ ба-

ласыны атеш ичине насыл этип ёлларсынъ? Лякин Володя Дубинин ве Ваня Гриценко бу лафларны ишиткен сонъ штабдан рух-сет алып, разведкагъа кетти ве тезден от-ряд ичюн кедерли хабер алып кельдилер. Отрядны керекли малюматларнен темин-леп тургъан кьарт Лапкинни ве партизан Москаленконь немселер дарагъачкъа ас-кьанлар. Балалар джеседлерини корьген-лер. Лапкиннинъ кокрегине: «Партизанлар-гъа ярдым эткенлернинъ эписининъ такъ-дири иште бойле оладжакъ» сёзлери язы-лы кягъыт такъкьанлар.

Эскикарантин шахталарынынъ устю ти-кенли теллернен сарылгъан. Немселер кьая янында денъиз якътан траншея кьа-залар. Аскерлер траншея янына насыл-дыр трубаларны кетирип, бири-бирине кьурайлар. Трубалар денъизден насослар-нен сув чекип, партизанлар гизленген кьобагъа йибермек ичюн экенлиги анъла-шылды.

Лазарев энди зияде зайыфлагъан, сув-сызлыкътан зайыфлап, олюм алына кель-ген адамларгъа бу хаберни бильдирмеге ашыкъмады, лякин яваш-яваш хабердар этмеге меджбур олды. Эр кес аякъкъа турды. Эки кунъ чалышып, сув кече биле-джек коридорларнынъ эписини козьден кечирди, керек ерлерде дивар кьалады-лар. Учюнджи куню юкъарыдаки галерея-ларгъа бастырып кирген сув ашагы кьат-ларгъа кечип оламады, чюнки партизан-лар бу вакъыт ичинде юкъарыдаки гале-реядан башкъа якъкъа сув акъыздырмакъ ичюн ёл кьазып кьыйгъан эдилер. Бу бе-лянынъ да огю алынды.

Энди, вазьетнинъ кергинлиги себебин-ден, Володя шеэрге разведкагъа кетип, Аджымушкьай таш кьобаларына якъын-лашып, шеэр партизан отрядларынынъ командири Пахомовнен багъланмасы ке-рек олды. Бу лаф вакъытында декабрь айынынъ сонъки кунълери олгъанындан, партизанлар Володянен шакъалаштылар.

«Эбет, шай, яш достумыз! Энди сенинъ-нен бир йылдан сонъ корюширмиз. Чокъ ичме, анда! Бизни де козьде тут. Йыл-башлыкъ хайырлы хабернен кьайтып кель!— деп озгъардылар оны.

Володя танъ агъаргъанда шеэрнинъ дживарында эди. О, эр вакъыттаки киби, сокъакъларда адамлар пейда олгъаныны бекледди. Пейда олгъан сонъ оларгъа кьа-рышып, авалени эда этмек кьолай ола-джакъ. Энди танъ агъарды, лякин сокъ-акъларда кимсе ёкъ. Этрафына козь таш-лады, немсе бекчилери де корюнмейлер. Сокъакъ бою яваш-яваш кетти. Немсе штабы булунгъан эв огюне кельгенде таа-джипленди. Штабнынъ азбарында да ким-се ёкъ. Пенджерелернинъ джамлары кьырыкъ. Одаларнынъ кьапылары ачыкъ. Яваштан котерилип, пенджереден ичериге козь этти. Оданынъ ичи дарма-дагъын. Ерде ве стол устюнде, коридорда кьы-рыкъ, парланьыкъ шишелер, консерва кьутулары сачылып ята.

Володя шу арада сокъакъта пейда ол-гъан денъизджилерни. абайлап, оларгъа,

таба чапты. Бала меселени анылап, старшинага мураджаат этти.

— Эмдже, кельдиньизми? Сиз Къара денъиз флотындансынъызми? Немселерни къуудынъызми?

— Сен, йигит, бойле къара мышыкъ кыйфетинде къайдан чыкътын?

— Анда, ерастында партизанлар бар. Биз эки айдан бери къобалардамыз. Бизге ярдым керек. Андакилернинъ де бир шейден хаберлери ёкъ.

— Сен не айтасын? Насыл партизанлар? Агъламай, сёйле. Биз шеэрни тюневин азат эттик.

Волода аглавыны, зорнен олса да токътатып, меселени старшинага анылаткъан сонъ, Къамышбурунда мектеп бинасында Къара денъиз флоты къысымындан бир къач сапёрнен барып, къобага котерильген эсас ёлны темизледі, отряд яшаган больмеге келип чыкты.

Володанынъ хош черё ве сада иле кйрип кельгенини корьген партизанлар озь козьлерине инанмадылар,— дей хатырлавында Асан Османович.— Эбет кимсенинъ инанаджагы кельмеді. Эвеля яралыларны ер юзюне чыкъармакъ кереклигини анылаттым. Бизден ашагы больмеде командиримизнинъ Пират адлы копеги бар эди. Тёпеге котерильгенде копек эпимизден эвель огге чалып кетти. Къаранлыкъта яшап, сонъра ер юзюне чыккъан айваннынъ козьлери кунеш шавлесинден къамашып, ёлда кетяккъан машинага барып урунган. Буны бизге айттылар. Копекнинъ фаджиасы бизни мукъайт юрмеге меджбур этти. Авага козьлеримизни багылап, яваш-яваш чыктыкъ. Бираз юрген сонъ, козьлеримизни ачтыкъ. Къобанынъ ёлларыни минадан темизлеген сапёрларны къучакълап оптик ве агладыкъ. Тютюнден ысланган, эки ай къаранлыкъта яшаган ве яры соктур олган, темиз авага, бир ютум сувга мухтадж бизлер—партизанлар озьлеримизни азат эткен аскерлерге сынъырсыз севинчен бакъа эдик.

Н. А. Сирота озь хатырлавларында: «Шеэр азат олунган сонъ партизанлар эски зенаатларына къайтып кельдилер,— деп яза.— Партизан отрядларынынъ ёлбашчылары партия-совет тешкиятларында месуль ишлерге тайин этилдилер. Олар пек агъыр шараитта биле муим ишлерни эда эте бильгенлерини амелиятта исбат эттилер. Огде даа чокъ къыйынлыкълар даа турган вакъытта, бу адамларга аркъа таяп иш корьмек мумкюн эди».

Асан Аширов Орджоникидзе районы сагылыкъ сакълап болюгининъ мудири олды. Бу вазифеде беш ай чалышты. Лякин отряд огълу Волода Дубинин апансыздан эляк олды. Сапёрлар къобаны минадан темизлей эдилер. Волода оларга ёл косьтериджи эди. Шахтага тюшип-чыккылган кечитлернинъ биринде мина патлай, Волода эляк ола.

Душман Керчыке экинджи кере уджюм эткенде Асан Ашировнынъ сагылыгы пек зайыфлаган эди. Шеэр партия комитети

оны эвакуацияга кетмеге меджбур этти. Онынъ эки аягы шышкен сонъ Ташкентке кельди, мында Ростов шеэринден кочип кельген «Красный Аксай» машинапыджылыгы заводна аваны мудафаа штабынынъ башлыгы вазифесине ишледи. Джебэге кетмеге тырышкан Аширов, ниазет пулемётчылар окъуз юртуна кирмеге мувафыкъ олды ве окъуз юртуны битирген сонъ Советлер Бирлигининъ сынъырында взвод командири вазифесинде хызмет этти ве 1952 сенеси уйкен лейтенант унванында истифага чыккъан Асан Аширов Калининград областындаки Александрия шеэрине кельди. 1973 сенесине къадар «Одессатрансстрой» трестининъ 138-нджи къуруджылыкъ-монтаж идаресинде партия тешкилятынынъ секретары олуп чалышты. Оны «Александрия шеэрининъ фахрий гражданы» унваны берильди. Асан Аширов Керчь партизанларынынъ бириси экени билинген сонъ, Керчь шеэр музейинде онынъ дженкявер фаалиетине багышланылган болюк тешкиль олунды.

Асан Аширов 1978 сенесине къадар, яни вефат эткенге къадар селядаш достларынен багъ тутты, дефаларджа Керчте булунды.

Мен Асан Ашировнынъ партизан достларыны бирер-бирер къыдырып таптым. Отряднынъ ашчысы Яков Маркович Манто мана шу сатырларны язды: «Асан Аширов таш къобада бизим эпимизни олюмден къуртарды. Асан Украина партизанлары арасында биринджи номерли партизан шеадетнамеси алганы ичюн мен де онынънен биререр ифтихар эттим. Немселер бизге къаршы инсанны богъуджи газ къулланганда, Асаннынъ окъузу пунктундан отрядка алып кельген юз да не противогазы бизни олюмден къуртарды. Бизлер—партизанлар бири-биримизнен корюшкенде аля о, агъыр вазиятни хатырлаймыз. Докъсан эки адамлыкъ отрядда энъ джесюр адамлар кимлер эдилер дегенде, мен биринджилер сырасында даима достум Асан Ашировны косьтерем».

Ерасты хастаханесинде фельдшерлик якъван Надежда Юштина шойле дей: «Зенаатым эмширелик олса да, акъыкий амелий медицинаны Асан Османовичтен огрендим. О къавий ирадели, адамларгаз буюк урьмет беслейиджи инсан. Онынъ гъайрети саесинде, яралы партизанларнынъ ич бири ольмеді. Биз, арбий фельдшерлер Ашировнынъ джесюрлигине дайма сукълана эдик.

Биз отрядка бираз кеч барып къошулдыкъ. Ондан эвель денъиз пияделер батальонында эдик. Совет аскерлери Таманьга чекильмеси ичюн батальонымыз ёлны кесип турганда, немселер ротамызы денъизге къысып кюйды. Къаршы ялыга кечмек ичюн ич чаре къалмады.

Къыркъ аскерден ибарет ротада биз эки къадын эмшире эдик. Яралыларны эндеклерге ерлештирип, къамачавдан чыкъмага тырыштыкъ. Лякин душман ал-

кыасында экенимизни корьген сонъ, къобагъа кирип сакъланмагъа меджбур олдык. Душмандан кыачкъан эалинен толу бу къобалар ичинден кечейткъанда, оларнынъ бирисинде партизан отряды барлыгъыны аныладык. Лякин онынънен алякъа багъламакъ къолай олмады. Группамызнынъ энъ яш офицери лейтенант Сергеев эки аскернен берабер разведкагъа кетти, эки сааттан сонъ котеринки рух иле къайтып кельди. Партизанларнен корюшкенлер. Биз, эсирликте булунгъандже, ерастында олса да, озюмизнинъкилерге къошулмагъа къарар берип, партизан отрядында къалдык.

Вазиятимиз, эльбетте, агъыр эди. Ярлылар чокъ. Оларгъа аджеле ярдым зарур. Биз яралыларны, Асан Османовичнынъ тешеббюси ве гъайретинен тешкиль этильген лазаретте ерлештирдик. Аширов озю эким олмаса да, къобагъа тюрлю иляджлар, яра багъламакъ ичюн безлер алып кельген. Отряднынъ санитария болюгинде энъ муим шей — хасталар ичюн темиз чаршафлар, одеяллар эди ки, Асан Османович оларны къайдан тапып кетиргенини атыта отряд ёлбашчылары бильмей эдилер. Асан Османович хастаханенинъ итияджларынен яшай, яралыларнынъ агъыр вазиятинден зияде кедерлене эди. Оны, хусусан сув азлыгъы пек раатсызлай эди. Сув къатий норманен бериле, зиядесине исе умют ёкъ эди. Бойле вакытларда о озь нормасыны агъыр яралыларнынъ янына къойып, яваштан: «буны санъа бердилер», деп чыккып кете эди. Албуки озю кимерде кыач куньлер агъызына бир ютум сув алмагъаныны бизден башкъа кимсе бильмей эди.

Бизлер, арбий эмширелер, дженк шараитынен яхшы таныш олгъанымызгъа бакъмадан, о яралыларнынъ вазиятинден къоркъа, аджынып агълагъан вакытларымыз да ола эди. Бойле вакытларда Асан Османович тюрлю усулларнен бизим гонъюмизни ала эди.

Ашировнынъ экинден кельмеген шей ёкъ эди. Къобаларгъа козь яш акъызыджы ве богъуджы газ йиберильген вакытта о, озюнен берабер алып кельген алетинен ичеки аванынъ не дереджеде зёрленгенини ольчей ве онъа къаршы насып чарелер корьмек кереклигини командирлерге бильдире эди.

Асан Османович алчакъгонъюлли, аджайип тешкиляты, мераметли ве инсаньетли эди. О, отряд адамлары арасында буюк урьмет къазангъан ве бизлерни, медицина хадимлерини яралыларгъа, бу агъыр шараитта керек ярдымны озь вакытында косьтермеге огреткен эди.

Донецк областынынъ Горловка шеэринде демирбетон заводы директорынынъ муавини Иван Степанович Сергеевнынъ мектюби исе Ашировка миннетдарлыкъ дуйгъуларынен толу: «Бизлер немсе къамачавындан къачып келип, партизан отрядына къошулгъан вакытта душманнен курешмек ичюн гонъюлли оларакъ къобагъа тюшкен бу адамлар биз — арбийлер

ичюн пек саде, бичаре олып корюндилер. Ильки куньлерде биз оларны атыта бейсинмедик, лякин олар бизге агъыр шараитта гъарез душманнен куреште нумюне косьтердилер. Бойле адамлардан бири Асан Ашировнен 1958 сенеси Керчьте сокъакъта корюшкен вакытымызда, оны къучакълап, окюр-окюр агъладым. Этрафимызда топлангъан адамлар бизге пек тааджипленди ве агълавынъ себебини анылагъан сонъ, индемей даркъап кеттилер. Алчакъ бойлу, кулер озлю бу адам партизан отрядында бизим экимимиз, джанларымызны къуртарыджымыз экенини инанмакъ къыйын эди. О, ерастында мени адий терзи макъасынен операция япып, къолумны тирсегимден кесип алгъан олса да, джанымны къуртаргъан эди. Омюримде чешит адамларгъа расткельдим. Лякин Аширов меним ичюн джесюрлик ве чыдамлыкъ нумюнеси олды».

Отряд командири Лазаревнынъ рефикасы Акулина Яковлевнанынъ Керчьтен ёллагъан мектюбинде: «Йыллар кечелер. Бизлер, партизанлар, аз къалдык», — деп яза. — Меним ходжам Семен Михайлович Лазарев дженктен сонъ агъыр хасталанды. Эвели бир аягъыны, сонъра экинчисини кесмек керек олды. Лякин кесювининъ файдасы олмады. Семён омюрининъ сонъки куньлеринде партизан достларыны чокъ хатырлай эди. Вефат этмеден бир кунъ эвель манъа: «Аширов терзи макъасынен Сергеевнынъ омюрини сакълап къалдырды. Медицина ялынъыз техника, илядж ве бильгиге багълы дегил экен. Бу зенаат юрек арадетине, инсан ирадесине ве адамнынъ рухий зенгинлигине де багълы унер экен. Асан догъма эким эди. О, буны энъ агъыр куньлеримизде озюнинъ кучлю ирадесинен исбат этти».

Отряднынъ комиссары Иван Захарович Котло манъа шу сёзлерни язды: «Сизден мектюп алдым, лякин озюм хастаханедэ булунам. Мени тезден операция япджакълар. О, себептен риджанъызы эда этип оламайджакъым, Асан Аширов акъкында исе сусмакъ мумкюн дегил. Мен сизге ялынъыз бир шейни хатырлатмакъ истейим. Лев Кассиль ве Макс Поляновскийнинъ «Гендже огъул сокъагъы» повестини окъугъандырсынъыз. Онынъ киносыны биле чыкъардылар. Чокъ языкъ ки, язиджылар бу эсерде бир чокъ аджайип адамларымызны косьтермедилер. Эгер къобадакы вакъиялар китапта догъру язылгъан олса, эсернинъ къыймети даа зияде юксек олур эди. Манъа китапнынъ муэллифлеринен керек вакытта корюшмек мумкюн олмады. «Известия» газетасынынъ мухбири Макс Поляновский 1954 сенеси Керчь душмандан азат олунгъанынен шеэрге келип киргенде Володя Дубинининъ джесарети акъкында хабберлер эшите, о хабберлерни Лев Кассильге айта. Лев Кассиль Макс Поляновский иле берабер кыскъа бир муддет Керчьте булунып, анда сагъ къалгъан базы партизанларнен корюше, олардан ишиткен ярым-юрту малюматлар эсасында эсерни

язалар. О вакытта Лазарев де, мен де Керчте олмаганымыз себебинден муэллифлер отряд аккыында там малюмат алып оламайлар.

Манъа Кассильнен корюшмек мунаси олмаса да, 1973 сенеси Москвада Поляновскийнен корюшкенде, онъа китапнын нукъсанлары аккыында сэйледим. О, нукъсанларны тюзетмек кереклигини къайд этти. О манъа, Кассильнын омюрининъ сонъки вакытларында Асан Ашировнен ве Иван Гриценконен корюшкенени, оларнынъ партизанлыкъ фааилетлери аккыында китап ичюн янъы баблар язгъанларыны бильдирди. Кассиль аджайип яздыжы эди, меним адресиме ёллагъан мектюбинде Ашировнен корюшкенени ве онынъ китаптан тюшип къалгъаны ичюн ондан афу истегенини бильдирген эди.

Асан Аширов, отрядымызгъа сонъындан келип къошулгъан Харьков ве Баку медицина институтлары студентлери Надежда Васильевна Юштина ве Мария Васильевна Савина киби, бугунъ-ярын эким оладжакъ дёрдинджи курс студентлери олгъанларына бакъмадан, оларгъа эким зенаатынын инсаниет, адалет унери нумюнесини косътерди».

Керч шеэр партия комитетининъ сабыкъ биринджи секретары Наум Абрамович Сиротанынъ мектюби де мераклы: «Мен «Керч ойле курешкен эди» адлы хатырлавлар китабы узеринде чалышкъан вакытымда бир чокъ архивлерде булунмакъ сырасы кельди.

Бир чокъ партизанлар Кърым джебэси команданынынъ 1942 сенеси 306 номерли эмирине бинаэн укюметизмининъ юксек мукафатларынен такъдирленгенлер арасында «Джесюрлик» медалинен мукафатлангъан Асан Османович Ашировнынъ адыны корип сонъ дередже севиндим».

Дженктен сонъ чокъ йыллар кечкен эди. Бу эсернинъ саиби Асан Аширов иле корюшти. Онынъ сагълыгы фена, вазияти агъыр, лякин козылери зельки киби муляйим бакъмакъта эдилер.

«1958 сенеси Керчке баргъан вакытымда дос-догъру Эскикарантинге кеттим. Лякин,—деди Асан Османович,—къоба янында тургъан арбий адамлар (араларында фашист кийимде сойлары да бар эди) мени эсас къобагъа йибермек истемедилер. Партизан шеадетнамамни косътерип, илери юрьдим. Яваш-яваш ашагъы тюштим, Эм адымлайым, эм козылерим яшлана. Къобалар прожекторнен ярыкъландырылгъан. Бир вакытта бизим къызыл кошемиз сайылгъан штректе операторлар насылдыр бир адамны дефн этюв мерасимини киногъа чыкъармакъталар. Козюм огюнде командиримизнинъ дефн олунуву джанланды. Лякин командирни плащ-палатканен сарып, ташлар арасындаки къабирге къойгъан адамнынъ арекетлери сунбий корюнди. Яваштан операторларгъа якъынлаштым: «Мусааденьизле, о вакытта иш насыл олгъаныны косътерейим» дедим. «Джесед»ни еринден котерип, къабирге тюшюрдим, сонъра устюни

плащ-палатканен орыттым. Зябрев эляк олгъанда, Володя командирнинъ башы уджунда насыл тургъаныны косътердим. Режиссёр меним сёзлеримнен чокъ меракъланды, экимиз эппи вакыт субетлешип турдыкъ. Меним ким экенимни ве не ичюн сценарийде адым косътерильмегенини сорады. Мен не джевап бере билир эдим? Сценарий муэллифинден сорамаларыны тевсие эттим.

Шу куню Яков Маркович Мантонынъ эвине кирдим. О мени таныды, айретте къалды. Кучакълаштыкъ, опюштик, атыа козылеримиздеки яшларны сильмеге утанмадыкъ. Акъшам командиримиз Семён Михайлович Лазарев ве онынъ къарысы Акулина Яковлевна, Володя Дубинининъ анасы Евдокия Тимофеевна ве аптеси Валентина Никифоровна кельдилер. Чокъ отурдыкъ, субетлештик, кечмишни хатырладыкъ. Эртеси куню Митридаткъа чыктыкъ».

3

Асан Османовичнен корюшкен сонъ отряднынъ дигер азалары—Абдульбасыр Къуртыханов, Усеин Аметов ве Мустафа Асановны араштыра башладым.

Командирнинъ къарысы, партизан Акулина Яковлевна Лазарева меним бу ишимде буюк ярдымлар косътерди ки, онынъ ичюн бу аджайип къадынгъа самимий тешеккуримни бильдирем. Акулина Яковлевна манъа шойле деди: «Отряднынъ сабыкъ командири, меним ходжам Семён Михайлович пек хаста экенде, дженкявер достларыны коръмеге арз этти. Мен оларгъа мектюплер яздым. Эр кестен зель Асан Османович кельди. Сонъундан Усеин Аметовнынъ Узбекстанда Андижан областы Къугъай станциясында яшагъаныны бильдим, Усеиннен корюшювимиз пек зеджанлы олды. Онынъ сагълыгы зайыф эди. 1973 сенеси бизге онынъ къарысы кельди, Усеин Аметов вефат эткенини сёйледди. Биз чокъ кедерлендик. Мустафа Асанов олардан эппи яш эди. Шимди Горький шеэринде яшамакъта. Бизде о да мусафир олды.

Эр акъшам, эвде топлансакъ отряднынъ энъ къыйын участкаларындан бири «Киев» секторынынъ башлыгы олгъан Абдульбасыр Къуртыхановны хатырлай ве онынъ аккыында ич бир тюрюлю хабаримиз ёкълыгына языкъсына эдик.

Дженктен сонъ Керч партизанлары секциясынынъ реиси олгъан Сергей Иосифович Черкез партизанлар арекет иштиракчилери аккыында альбом азырлавны теклиф эткенде бир чокъларынынъ ресимлерини тапамадыкъ. Альбомгъа Усеин Аметов ве Абдульбасыр Къуртыхановнынъ эски ресимлерини къоймагъа меджбур олдыкъ.

Арадан чокъ йыллар кечкен сонъ Абдульбасырнынъ (Бориснинъ) сагъ экенини ве Кемеровода яшагъаныны аныладыкъ. Саде, алчакъгонъюлли, лякин джесюр бу адам озюнинъ дженк йылларында япкъан буюк дженкявер хызметлерине эмиег

бермей атыта Аджимушкый партизаны олгъаныны озю ишлеген заводнда кимсе диерлик бильмей экен. Биз онынънен якъын дост эдик. Сизге онынъ адресини ёллайым.

Мен Къуртыхановнен алякъа багълап етиштиралмадым, Александрия шеэри дженк ветеранлары комитетининъ реиси, Советлер Бирлиги Къараманы, учуджи Антонина Худяковадан мектюп алдым. Мектюпте хайырсыз сёзлер язылы эди: «Улу Ватан дженкининъ фааль иштиракчиси, сабыкъ партизан, Совет Ордусы офицери Асан Османович Аширов вефат этти. Биз, дженк ветеранлары, Асанны яхшы биле, оны севе-сая ве урьмет эте эдик. Ерулмакъ бильмеген бу аджайип адам мектеплерде, истисал ишханелеринде сыкъ-сыкъ булуна, шеэрнинъ шан-шурет музейинде яшлар огюнде меракълый дженк хатырлавларынен чыккышларда булуна эди».

Чокъ вакъыт кечмеден Абдульбасыр Къуртыхановдан мектюп кельди. О дженк-кявер досты Асан Аширов сагъ экенини ишитип, онынънен корюшмек истеди. Лякин корюшип оламадылар.

Дженктен эвель керчылилер ичюн Абдульбасыр Къуртыхановнынъ ады яхшы таныш эди. Абдульбасыр 1907 сенеси Маякъ-Салын районындаки Мысыр койинде фукъаре Къуртыхан агъа ве Къаракъыз аптенине къорантасында догъгъан. Беш огълан ве эки къыз олгъан бу къорантеда Абдульбасыр энъ генджеси экен. 1918 сенеси анасы, 1919-да бабасы вефат эткенлер. 1921 сенесининъ ачлыгъы исе къорантанынъ даа беш азасыны алып кеткен. Энъ уйкени ве энъ кучюги сагъ къалгъан. Агъыр йыллар эди. Абдульбасыр «Чокъ-ракъ» туз трестинде чалышып башлай. Керчте яшагъан Къадир агъа ве Марифе апте онъа аналыкъ-бабалыкъ япалар. Оларнен берабер яшай, зенаат огрене. 1928 сенеси Къызыл Орду сафында хызметке чагъырыла. 1934 сенеси арбий хызметтен къайткъан сонъ, геми тамири заводында чалыша. Партия сафына кире. Керч шеэр партия комитети оны Ленинградкъа партия окъувына ёллай. Партия мектебинде эки йыл окъугъан сонъ, 1938 сенеси кене Керчке къайта ве дженк башлангъангъа къадар заводда чалыша. Партия авалесинен Къамышбурундаки геми тамири заводына ишке кельди, анда метинли токарларнынъ бири олды. Ишханеде стахановджылыкъ арекетини башлайджылардан бири олуп, сурети чокъ йыллар умумшезр «Урьмет тахтасын» дан тюшмеди.

Абдульбасыр дженк башлагъанда заводда эди. Тенефюс вакъытында шеэр партия комитетине барды. «Арбий азырлыгъым яхшы экенини козьде тутып, меки джебэге ёлларлар» белледи. Биринджи секретарнынъ кабинетинде эски танышлары Асан Ашировны, Александр Зябровни, Семён Лазаревни, Иван Котлоны корьди. — Иште, сизге бир гонъюлли даа! — деди Наум Абрамосич Сирота, Абдульба-

сырны корьгенде. — Мен, Къуртыханов, сенинъ махсадынны билем. Сен джебэге кетмек истейсинъ. Биз буны япып оламаймыз. Сен мында керексинъ. Заводнынъ энди джебэ ичюн чалышып башлай. Шимдилек заводкъа къайт, ишинъни девам эт. Зябровнен багъ тут.

Бойлеликнен о да Эскиккрантин къобаларында тешкиль олунгъан партизан отрядына аза олды. Душман Керчке якъынлашкъанда отряд таш къобасына кирди.

Октябрь байрамыны ерастында къайд эткен коммунистлер топлашувда отрядкъа командир А. Ф. Зябровни, комиссар И. З. Котлоны, сектор башлыгъы А. Къуртыхановны сайладылар.

Учъ ярустан ибарет шахтанынъ эр бир къатында тешкиль олунгъан учъ сектордан бири — «Киев» секторына Къуртыханов башлыкъ тайин этильди. Ичериси чыракъларнен ярыкъландырылгъан таш къобагъа Партизан Къалеси ады берильди ве къаленинъ омюри шиддетли урушларда кечти. Энъ юкъары яруста булунгъан бу секторнынъ башлыгъы Къуртыханов отряднынъ такъдири онъа багълый экенини яхшы анълагъан эди. Володя Дубинин ёлбашчылыгъы алтынды иш корьген балалар бу секторнынъ ишине буюк ярдым косьтердилер.

— Тарих саифелеринде ады азылгъан яш разведкаджи Володя Дубинин джесюр кучюк къараман эди. О, энъ къыйын кунлерде отрядны шеэрнинъ акъикый вазиятинен таныштырып тура эди. Отряднынъ шиддетли куруш ёлу бизим сектордан кече эди. Бир кере Володя разведкадан тез къайтып кельмеди. Эпимиз къара къасевеке далдыкъ. Къаранлыкъ тюшкен сонъ пейда олды. Урбалары йыртылгъан, озю ёрулгъан, аякъ устюнде турамай. Анълашылгъанына коре, немселер Володянынъ телеге насыл тешикнен котерильгенини абайлагъан олсалар керек, оны къапаткъанлар. Яш разведкаджи миналангъан ашагъы мейдангъа тюшмек ичюн немсе къаравулларынынъ бурунлары алтынды саатларнен ёл къыдырып юрьген, — дей Абдульбасыр.

Лазарев ве Котло Къуртыхановны ашагъы ярускъа чагъырдылар.

— Боря, сагъ ол! Сен бу сефер де фашистлерни ашагъы къоймадын! Вазие-тимиз даа зияде кергинлешеджек, — деди командир. — Башкъа чарелер корьмек керек.

— Бу зинданда даа чокъ яшамакъ мумкюн олмаз, — деди Къуртыханов, — бир тюшюнип бакъайыкъ. Менимдже, ерастында япылмасы мумкюн эр шейни яптыкъ. Энди телеге котерилип, орманларгъа чекильсек, башкъа партизан отрядларынен багъланып ишлемек мумкюн олур эди.

— Биз де шу фикирдемиз, — деди комиссар.

— Эбет, адамларнынъ такъдирини тюшюнмек керек. Адамларгъа, хусусан къадынларгъа ве балаларгъа пек къыйын, — деди командир.

— Фикиримдже, тёпеге чыкмакъ ичюн кьобанынъ четинде ёл кьазып, душмангъа сездирмей ер юзюне чыккып ормангъа чекильмели. Меним фикирим, иште, бойле,— деди Абдульбасыр.

Онынъ тежлифи кьабул олунгъан сонъ тоннель кьазув кьарарына келинди. Биринджи объект деп адландырылгъан бу вазифенинъ эдасына эр кес кьошулды. Адамлар Кьуртыхановнынъ реберлиги ал-

Керчь шеэринде Володя Дубининге эйкель.

тында учь смена олып чалыштылар, бутюн кыйынлыкларгъа даяндылар. Тоннель азыр олып, тёпеге чыкмагъа ёл ачыладжакъ вакытта миналангъан ерге расткельдилер. Разведка ниетинен джёнеген эки дост Влас Важенин ве Николай Макаров эляк олдылар.

Партизанлар десантчыларнынъ ярдымынен тёпеге котерильген сонъ, Акулина Яковлевна Лазарева Абдульбасырнынъ янына кельди.

— Вай, анам, Боря!— деди о, Кьуртыхановкьа.— Сачларынъ бойле не вакыт чаларды?

Абдульбасыр айретте кьалды. Башына япышты, сачлары не ренкте экенини бильмек истеди, билип оламады... кимсенинъ янында кузгю ёкъ эди...

Лякин этрафта ава салкын, темиз, денъиз далгъалары ялыдаки кьааяларгъа эп чапкыйлмакъта эдилер.

Керчь азат этильген, ама джебэ ёлагы узакъта дегиль эди. Шеэрде партия ве совет teşкилятлары чалышып башлады, олар аятны енъиден кьурмакъ ичюн чарелер корьдилер.

Абдульбасыр шеэр партия комитетинде ишке алынды, лякин озю кене джебэге кетмеге тырышты. Ниает, Шималий Кавказ джебэсине тюшти, досту Роман Рафeyчикнен берабер Краснодар шеэринде арбий мектепни битирген сонъ Кьрымгъа кьайтты, 1944 сенесининъ майысына кьадар мында хымет этти.

Кьрым азат олунгъан сонъ Абдульбасыр, сагълыгъы зайыфлагъаны себебинден, джебэ аркъасына ёлланылды. Тедавий олунгъан сонъ Кемерово шеэриндеки Карболит заводынынъ алет цехинде фрезерджи олып чалышты. 1969 сенеси раатлыкъка чыккыт. Заводнынъ коллективи Кьуртыханов Керчь партизаны экенини о вакытта Акулина Яковлевнанынъ мектебинден анылады. Ишханенинъ Эмек шурети музейинде онынъ дженкявер ве эмек фаалиетине багъышлангъан махсус стенд teşкиль олунды.

1979 сенеси Абдульбасыр Кьуртыханов Керчьтеки сийядаш достлары Акулина Лазарева, кьары-ходжа партизанлар Нина ве Григорий Емелинлер, Николай Гайдаров иле корюшти. Аджымушкьай партизан арекети музейине барды, партизанлар шеэр секциясынынъ реиси Сергей Иосифович Черкезнен берабер талелелернинъ огюнде чыккышта булунды. Володя Дубинин адына мектепте яш кьараманнынъ анасы Евдокия Тимофеевнанен теныш олды.

Иыллар эп кечмектелер. Аджымушкьай кьараманларынынъ сыралары кеткен сайын сийрекleshмекте. Абдульбасыр тувгъан шеэринде кельгенде энди семитдешлери Усеин Аметовны ве Асан Ашировны корип оламайджагъыны анылап, кедерленди.

О, Митридат кьыры тёпесиндеки Эбедий Атеш янына барды, чокъ вакыт сусып турды, тюшюнди...

Дёрт йыл сюрген Ватан дженкинде кьрым-татар халккы, мемлекетининъ бутюн халкларынен бир саф олып, халис немсе фашист арбий кучьлерине кьаршы буюк джесюрликнен курешти. Идрис Ислямов, Асан Аширов, Абдульбасыр Кьуртыханов, Усеин Аметов ве Мустафа Асанов... халккымызнынъ федакяр огьуллары догьмуш Кьрым Совет топрагъыны кьорчаладылар.

1980 с.

АЛТЫН АЛМА

Масал

Кърым-татар халкъ агъыз бедийи яратыджылыгы гъает зенгин ве узун тарихкъа саип. Оны догъурыджы ве яшатыджылар — эмекии адамлардыр. О себептен халкъ истидады саесинде услгъа кельген масаллар, лятифелер, тапмаджалар, манэлер, чынълар, тюркюлер, бир сёзнен айткъанда — фольклор халкънынъ аятыны тасвир этиджи гъает терен маналы ве юксек бедиятли, акъыллы, саде эсерлердир. Биз «Йылдыз»нынъ бу санындан окъуйдыжыларымызны халкъ яратыджылыгы нумионелеринен таныш этип башламакъ макъсадынен, Самаркъанд областы Чархин къасабасындаки Осман Темиркъаянынъ «Алтын алма» ве «Авджы Амет» адлы масалларыны дердж этемиз.

• • •

Эвель заманда, зенгин бир падиша узакъ бир мемлекеттен алтын алма терегини кетирип сачтыра, терек алты-еди йылдан сонъ мейва берип башлай. Лякин йылда бир алма бере, о да янъ сарарды, ярын уземиз дегенде, ёкъ ола.

Падишанынъ учь огълу бар экен. Бир кере, алма къувамына кельген сонъ, падиша буюк огълуны чагъыра. Огълум, сен яхшы сиялан, атынъа мин, багъчагъа бар, алтын алманы къаравла, ёкъса, оны кене гъайып этермиз, дей. Огълу сия такъына, атына мине, багъчагъа кете, бутюн гедже ат устюнде алтын алма тереги этрафында юре, лякин танъ маалинде юкъусы пек келе, ат устюнде беш-он дакънкъа юкълай, козюни ачса, алма ёкъ. Башыны ашагъы асып, эвге къайтып келе. Бабасына меселени олгъаны киби айта. Баба пек эфкярлана. Эртеси йылы алма кене ола, узьмек вакъыты кельгенде, экинджи огълу сияланып, атына минип кете. Алманы хырсызлап алмакъ истеген киши терекке чыкъмагъа меджбур. Ойле олгъанда, терекнинъ этрафыны тикенлернен сармакъ керек деп, чокътап-чокъ тикенлер кетирип, терекнинъ этрафында юксек къора ясай, озю ятып юкълай.

Саба ачыла, тикенлер тура, оларгъа кимсе токъунмагъан, теректе алма ёкъ. Бу огъул да башы ашагъыда, эвге къайтып келе. Падиша пек ачувлана. Бир алманы къорчалап оламадыгъыз, деп ата-тута. Бир йыл даа кече. Энди алманы къорчаламагъа башкъа ишанчлы адам ёллама-сам олмайджакъ дей. Буны ишиткен кендже огълу: ёкъ, баба, бу йыл алманы къорчаламагъа мен кетеджегим дей. Падиша: ёкъ, огълум, уйкен агъанълар бир шей япамадылар, сен нсе яшсынъ. Къач йылдан бери алтын алманы гъайып этемиз. Бу сефер беджерикли бир адам ёллап, алманы алып кельмек керек, дей. Огълу бабасына: сиз мени пек севем дейсинъиз, лякин севмейсинъиз, дей. — Севсенъиз, алтын алманы кетирмеге мени ничюн ёлламайсынъыз?

Актыкътатта, падиша гендже огълуны пек севе ве онынъ сёзюнден чыкъмай экен. Айды, огълум, анълашылды, алманы бу йыл да аламай-джакъмыз, дей. Бар, сен де бир алма гъайып этип кель!

Вакъыт келе, гендже огъул силялана, аткъа мине, багъчагъа бара, терекнинъ этрафында айланып юре, танъ маалинде буны да юкъу баса, юкъуны къачырмакъ ичюн, къылычыны чыкъара, бир пармагъыны аз-бучукъ кесе, яранынъ устуне туз сепе, онынъ аджджысы юкъуны къачыра, саба ярыкъланып башлай, гендже огъул козюни теректен ала-май, бакъып тура. Бир даа коктен терек узерине бир булут якъынла-ша, булут ичинден бир къол чыкъа, узанып алтын алманы узе, шу ара-да гендже огълан тюфекнен къолны козьлеп ата, къол булуткъа кирип кетсе де, къаны акъа-акъа кете, гендже огълан да пешинден кете. Кунъ догъа, котериле, гендже огълан эвге къайтып кельмей. Агъалары ат-ларгъа минип, къардашыны къыдырып кетелер. Багъчагъа келелер, не гендже бар, не де алма. Терек астында къан корелер. Къан тамлап кеткен тарафкъа кетелер, атларыны айдаштырып, гендженинъ артын-дан етелер, гендже агъаларыны корюп, токътай, не кельдинъиз? Къай-тынъыз!— дей. Мен душманны яраладым, шимди пешинден кетем. Иш-нинъ астындан озюм чыкъарым. Сиз къайтынъыз. Агъалары ондан буюк олып, бир иш беджерамагъанларындан утанып, керн къайтмагъа истемейлер. Екъ, биз сенинънен берабер кетмек, санъа ярдым этмек керекмиз деп, гендженен кетелер.

Акъшам якъынлагъанда, къан изи терен къуюгъа тюшкенинъ сезе-

лер. Гендже агъаларына: мен бу ерде къаравуллап тураим, сиз къайдан да олса, энъ аздан йнгирми къулач йип тапып кетиринъиз. Агъалары кетип, койден йип кетирелер. Уйкен огълап йипни белине багълай, къуюгъа мени йнберинъиз дей. Йнберелер. Къуюнынъ ярысына тюшмезден эвель, чыкъарынъыз мени! Яндым!— деп къычыра. Оны тёпеге чекип чыкъаралар. «Къую ичнде пек сыджакъ, чыдамакънынъ чареси ёкъ», дей. Экинджи агъасы: мени йнберинъиз дей, къуюгъа оны тюшюрелер, он къулач кече, о да: мени мындан чыкъарынъыз, деп къычыра, оны да чекип чыкъаралар. Йипни белине гендже огълан багълай. Бельки мен де, даянамай, къычырырым, лякин къулакъ асманъыз. Къана, йнберинъиз мени! Сиз шу ерде беклеп турынъыз деп, къуюгъа тюше, йнгирми къулач йип бите, аягъы ерге тие, буюк бир магъара бою кете, бакъса, бир къапу... оны ачып ичери кире, дунья дульбери бир къыз нагъыш тикип отура. «Меним душманым къайда», деп сорай огълан. «Бильмейим,— дей къыз.— Бильсе, къардашым биледжек, бираз даа кетсенъиз, онынъ одасыны корерсинъиз», — дей. Бираз даа кете. Оданы тапып, ичери кире. Козьлерни къамаштырыджы дульбер къыз, элинде алтын алма, онынънен ойнап отура. «Меним душманым къайда? Манъа оны костеринъиз»,— дей гендже. «Бильмейим,— дей къыз.— Бильсе, къардашым биледжек, ондан соранъыз. Янашада онынъ одасы». Гендже огъул кете, оданы тапып, ичери кире. Бакъса, айнынъ он дёрди киби гузель бир къыз, элинде алтын алма... оны тёпеге атып-тутып, ойнамакъта. «Меним душманым къайда»,— деп сорай гендже огълан. Къыз йнгитни корюп, айретте къала. «Сиз мында насыл кельдинъиз,— дей.— Бу учъ башлы девнинъ ветаны. О, шимди яраланып кельди, юкълай. Уякса, сизни парча-парча этер. Тез. Бу ерден кетинъиз! Биз, учъ апте-къардаш, къызлармыз. Дев бизни озюне эсир алды. Ялварам сизге, тез мындан къачынъыз, озюнъизни телеф этменъиз. Девни ольдюрмек мумкюн дегиъ. Оны къыркъ парча этсенъ де ольмей. Кене яшай».

— Гузель къыз, ялварам сизге, манъа ярдым этинъиз. Бир усулнен онынъ олюм сырыны биллинъиз. Мен оны ольдирейим, сизлерни де бу азаптан къутарайым. Девнинъ янына барынъыз, окюр-окюр агъланъыз, о не ичюн агълайсынъ деп сорар, сиз онъа, джаным дуя, бириси келип, сизни ольдюреджек. сиз ольсенъиз, мен сизсиз насыл яшарым, денъиз! О, бельки сизге озюнннъ ольмезлик сырыны ачар.

Къыз бара, дев уянгъан, раатланмакъта. Къыз кире, агъламагъа башлай. Дев: санъа не олды, джаным, не ичюн агълайсынъ, деп сорай. Къыз: сонъ вакъытларда менде бир къоркъу асыл олды, санки бириси келип сизни ольдюреджек. Мен сизсиз насыл яшарым, дей. Сен онынъчюн раатсыз олма. дуњьяда мени ольдюреджек къувет ёкъ, чюнки мен джанымны янымда алып юрьмейим. Бу сырымны тек санъа айтам, кимсенинъ хабери олмасын. Меним джаным магъаранынъ акърында бир одада тешикли сандыкъ ичнде бир гогерджини олып тура. Не вакъыт о гогерджининнъ башы кесилир, о вакъытта мен олерим. Оны ким япып оладжакъ? Бу магъарагъа кимсе кирип оламаз, мени ольдюрарамаз. Сен къасвет этме. Яшагъанынъ киби шенъ яша. Мен сенинъ джанынъ истеген шейлерни кетирем ве кетиреджегим, дей. Къыз келип бу лафларни гендже огълангъа айта, О, аман магъаранынъ акъырындаки оданы тапа, сандыкъны уруп парлай, гогерджининъ башыны кесип ата, дев исе ятакъханесинде олюп къала. Гендже огълан къызларны къуюгъа кетире, буюк къызнынъ белниден багълап, тёпеге — буюк агъасына къычыра: бу сенинъ къысметинъ... чек!— дей.

Экинджи къызнынъ белинден багълай да, ортанджы агъасына къычыра: чек, агъа! Бу сенинъ къысметинъ, дей. Инает, йипни гендже къызнынъ белине багълайджакъта къыз: тёпеге башта сиз чыкъынъыз, сонъ мени чыкъарырсынъыз, ёкъса, агъаларынъыз мени корьселер, сизни

мындан, магъарадан, чыкъармазлар, десе де, гендже огълан: ёкъ, олар меним догъмыш агъаларым. Бойле иш япмазлар деп, йипни кызынынъ беллише багълай сонъ чекинъиз! деп, кычыра. Бу да меним кыысметим, дей. Агъалар кызыны тёпеге чекип чыкъаралар. Онынъ дюльберлигине шашып, сейир этип къалалар. Эки агъа аман мушавере этелер: биз оны юкъары чыкъарсакъ, озюнинъ якъан къараманлыкъларыны бабагъа айтыр, бизни масхара этер. О, себептен, генджемиз куюуда къалмакъ керек. Биз бабагъа: душманны таптыкъ, онынънен дженкleshювде къардашымыз шент кетти, дермиз. Бабам онъа инаныр. Кызыларны да бабагъа ойле демеге меджбур этелер. Эвге къайтып келелер. Бабасы: меним генджем къайда, деп сорай. Агъалары агъламсырап: алтын алманы хырсызлагъан учъ башлы дев... озю магъарада яшай. Учюмиз де онынънен дженкleshтик, шу вакъытта къардашымыз эляк олды. Биз девни ольдюрдик, бу кызыларны да азат эттик. Дев бу кызыларны хырсызлап алып кеткен, магъарада тутмакъта эди, дейлер.

Падиша севимли огълу эляк олгъанына пек ындына, агълай-сызлай, башыны кыйда ураджагъыны бильмей. Онынъ ичюн ясы багълай.

Бу якъта гендже огълан, агъалары йипни йибереджеклер деп, чокъ беклесе де, куюю тюбине йип тюшмей. Кызы догърысыны айткъан экен. Не ичюн мен онынъ сёзюне кирмедим, деп эфкъарлана, лякин энди кеч ола. Къайтып магъарагъа келе, оны яхшы этип козьден кечире, бир къапуны ачып, ичери кире, бакъса, бир акъ сакъаллы адам дуньяда корильмеген дульбер бир къара атны темизлемекте. Генджени корюп, шашып къала. «Огълум, сен бу ерге насыл кирдинъ? Мында алты адамдан башкъа кимсенинъ аягъы баскъаны ёкъ. Эгер сени дев коръсе, шу дакъикъада парча-парча этер», дей. Гендже огълан кулюмсирей. «Мен девни ольдюрдим, магъарадаки кызыларны ер юзюне чыкъардым, лякин озюм магъарада къалдым. Манъа сизинъ ярдымынъыз керек, мындан чыкъмакъ ичюн куюудан башкъа ер бармы? Оны айтынъыз», дей. Къарт: биз мында учъ агъа-къардашымыз, дей. Бильсе, энъ кучюгимиз биледжек, чюнки о девнен бир къач керелер агъа барды. Янаша одада, менден кучюги яшай. Бар, ондан сора, о санъа генджемизининъ одасыны костерир, дей. Бир одагъа даа кире, анда сачы-сакъалы оськен адам куююш туюсю бир атны темизлемекте. Бу да енъи адамны корюп, шашып къала. Девнинъ ольдюрильгенини ишитип, пек севине, сонъра къардашынынъ одасыны косьтере. О алтын туюсте дюльбер атны темизлемекте ола. Гендже огълан онынънен селямлаша. Гендже олупкечкенлерни онъа айта, о да пек куювана. Мен магъарадан чыкъув ёлуны билем, дей. Агъаларыны топлап, эписи бирден магъарадан чыкъалар. Гендже оларгъа, артыкъ азат экенлерини бильдире. Сакъаллы агъа-къардашлар севинелер. Гендженинъ бетинден-козюнден опелер. «Огълум, сен бизге буюк эйлик эттинъ, бизни дев эсаретинден къуртардынъ, биз де санъа бир яхшылыкъ япмакъ керекмиз. Биз пери несплиндимиз. Кюлумыздан эр тюрюю иш келе. Къана, айт, не истегинъ бар» дейлер. Гендже: сагъ олынъыз, шимдилик бир истегим ёкъ, дей. Ойле олса, биз санъа сакъалларымыздан бирер тель сач берейик, санъа ярдым керек вакъытта къайсымызны да чагъырмакъ истесенъ, сачны якъарсынъ, шу дакъикъада сенинъ алдынъда олурмыз, не истегинъ олса, оны ерине кеттирмиз.

Гендже сачларинъ учюни-учъ джебине сакълай, сагълыкълашып, шеэрге кете. Ёлда бир чобангъа раст келе, озю пек ач олгъанындан, чобангъа бир алтын бере, къана, бир кюзынъны сой, ашайыкъ, дей. Чобан аман бир семиз кюзуны союп, къавура, бу арада гендже кюзунынъ къарыныны темизлеп, ондан озюне бир такъне тике, башына кие, бир таз огълан ола, сонъра чобангъа озюнинъ кыйметли урбасыны берип, чобаннынъ урбасыны алып кие, сагълыкълашып, шеэрге келип

ете. Таз бала олуп келювден макъсады — агъаларынынъ не ишнен огъ-
 рашкъанларыны билъмек эди. Чокъ вакъыт иш къыдырып юре, кимсе
 генджени ишке алмай, таз баланынъ урбалары кпр-кифос, ондан ире-
 нелер. Инает, къарт бир налбанд оны тамакъ токълугъына корюк чек-
 меге ала, бир куш деллял шеэр сокъакъларына чыкъып, джума куню
 падишанынъ уйкен огълу эвлеседжегини ве бу ссебептен эр кес мейдан-
 да топланмакъ кереклигини билъдире. Джума куню келе, налбанд
 къарт тойгъа кетмеге азырлана ве огълангъа: айды, огълум, мейдан-
 гъа барайыкъ, тойшы сейир этейик, дей. Ёкъ, баба, дей гендже, меним
 урбаларым ярамай, озюм де тазым. Мени эр кес кулер. Сиз барсанъыз,
 корьгенлериниъизни манъа айтырсынъыз, мен де барып-корьген киби
 олурым, дей. Къарт кете. Таз огълан аман шеэр кенарына чыкъа, ма-
 гъарада къара атны бакъкъан къартнынъ сакъал телини якъа. Шу
 дакъыкъада алдында къарт пейда ола: не истегинъ бар, огълум, деп
 сорай. «Шу сизиниъ магъарадаки атны, онъа ярашыкъ урба ве силяны
 истейим», дей. Къарт: баш устюне, огълум! Шимди...— деп гъайып ола.
 Эки дакъыкъадан сонъ бу истек эда олуна, огълан аман кийине-къуша-
 на, аткъа минип, мейдангъа келе. Адет муджиби, келининъ юксек бир
 ерге отурта экенлер, куев аткъа минип, къызны костерип, иште, дже-
 маат, мен бу къызгъа эвленем, эгер кимнинъде бу къызгъа гонъюли
 олса, чыкъсын мейдангъа, дер экеи. Куев шу сёзлерни айткъанынен,
 къара атлы йигит мейдангъа чыкъа, эр кес тааджиште къала, падиша-
 нынъ огълу бу йигитке окъ ата, гендже бир усулыны тапып, окътан
 къуртула. Невбет гендженинъ озюне келе. Токъал уджлы окъ атып,
 агъасыны яралай, агъасы аттан йыкъыла. Шу арада гендже козьден
 гъайып олып кете. Кетирип урбаларыны ве атыны къарткъа теслим эте,
 озюнинъ урбаларыны кийип келип, тюкянгъа кирип отура, чокъкъа
 бармай, налбанд къарт келе. «Эй, огълум, бугунъ дюньяда ич корюмме-
 ген иш олды, баргъан олсанъ, озъ козюниънен корер эдишъ». «Не олды
 я, баба», деп сорай гендже. «Не оладжакъ, дюньяда падиша огълына
 къаршы чыкъкъан адам олмагъан эди, бугунъ къара аткъа минген бир
 йигит чыкъты, падишанынъ огълынен окъ атыштылар. Падиша огълы-
 нынъ бир эткен хайыры олса керек, къара атлы огълан оны окънынъ
 токъал уджунен атты, падиша огълу аттан йыкъылды. Эгер суйрю
 якъынен аткъан олса, о ерде ольдюреджек эди. Озю де йылдырым киби
 козьден ёкъ олып кетти», дей. Той бир афта девам эте. Экинджи аф-
 тасы деллял кене къычыра, огюмиздеки джума куню падишанынъ экин-
 джи огълу эвлене, онынъ тоюна бутюн шеэр эалиси давет этиле. Джума
 куню келе, падиша: шу йигит кене келе билир деп, майданны чокътан-
 чокъ атлы аскерлернен сарып ала, йигит кельсе, оны якъалайджакълар.
 Налбанд бу дефа огълангъа чокъ ялвара, юрь, барайыкъ, бельки шу
 йигит кене келир, сен де корерсинъ, десе де, ёкъ баба, мен бу къыяфет-
 тен барып, озюмни кульдиртмем, сизинъ корьгениниъиз манъа да олур
 деп, кетмей. Къарт кете, огълан кене шеэр кенарына чыкъа. Экинджи
 кумюш тюсю атны бакъкъан къартнынъ сакъал телини якъа, къарт
 етип келе, ондан шу атны ве онъа ляйыкъ урба, силя истей. Истеген
 шейлери дер-аль ола, гендже кийинип, мейдангъа якъын бир аралыкъта
 гизленип тура, падишанынъ экинджи огълу къоркъа-къоркъа мейдан-
 гъа чыкъа, мен шу къызгъа эвленем, менден башкъа онъа гонъюлли
 олса, чыкъсын мейдангъа дегенинен, таз огълан атына бир къамчы ура,
 ат бир сырагъанда аскерлернинъ башлары устюнден кечип, агъасы-
 нынъ огюнде пейда ола. Агъасы оны козьлеп окъ ата, лякин гендже ат-
 нынъ астына айланып, окътан къуртула, озю токъал уджлу окъ атып,
 агъасыны яралай, агъасы аттан ашагъы йыкъыла, озю йылдырым сурь-
 атынен къачып кете, падиша аскерлери ялынъыз онынъ атынынъ
 аякълары алтындаки тозны корюп къалалар. Гендже атны ве урбалар-

ны къарткъа теслим этип, озюнинъ джарты урбасыны кийип, устаханеге келип отура. Къарт келе, эй, огълум, бугунъ башкъа бир йигит кумюш киби йылтырагъан ат устюнде кельди, кийимни десенъ, козьлерни къамаштыра эди дей, о да падишанынъ огълуна токълал уджлы окъ атып, яралады, куев аттан йыкъылды, падиша аскерлери оны тутамалар, къачып кетти.

Артыкъ невбет учюнджи къызгъа келе, оны къомшу падишанынъ огълуна нишанлагъанлар. Той куню таин олуна, деллял кене де шеэр бою юрюп, эллини тойгъа чагъыра, кечкен тойларда меджхуль йигитнинъ япкъан ишлери бутюн мемлекетке дагъыла, бу сонъки тойгъа эали о къадар чокъ топлана ки, мейдангъа сыгъмай, къарт таз огълаиъгъа: айды, огълум, бу падишанынъ сонъки тою, барайыкъ, сен де бир сейир эт, белъки шу йигит кене келир, сен де корерсинъ, десе де, таз огълан кене, ёкъ баба, мен бармайым, сиз барынъыз, келип манъа айтырсынъыз, мен де корьген киби олурым, дей. Къарт кете, таз огълан аман шеэр четине чыкъа, магъарада алтын атны темизлеген къартны чагъыра, атны ве онъа келишикли урба, силя истей. Къарт онынъ истегини ерине кетире, огълан кийинип-къушанып, мейдангъа келе. Мейдан учь сыра аскерлернен сарылгъан. Къызыны юксек бир ерге отурткъанлар ки, эр кеске корюнсин. Куев ат устюнде мейдангъа чыкъа. Мен шу къызгъа эвленем. Менден башкъа бу къызгъа кимнинъ де гонъюли олса, чыкъсын мейдангъа, дегенде гендже огълан атына бир къамчи ура, ат аскерлернинъ устюнден атлап, мейданнынъ ортасына чыкъа. Куев онъа окъны йибере, гендже исе бир усулнен атнынъ астына айлана, окътан къуртула, аман кевдесини догъурлтып, куевге ойле кучлю окъ йибере ки, кокюсинден кирип аркъасындан чыкъа. Аскерлер алтын тюз ат устюндеки кишини тутмакъ ичюн мейданны саралар, гендже исе догъру падишанынъ огюне барып, атындан тюше, тиз чекюп, сагъ эллини кокюси устюне къоюп, башыны эге, баба оны таний. Экиси къучакълашалар. Баба джан юректен къувана. «Я, огълум, агъаларынъ сени магъарада душман къолундан шент кетти дедилер, сен исе сагъ-сеяметсинъ», дей. «Сагъ-сеяметим, баба! Мен душманны яраладым, сонъра ольдюрдим, учь къызыны эбедий эсареттен къуртардым. Агъаларым мени олымге махкъум этип, магъарада къалдырды, севген къызымны алып кеттилер. Шу къыз бугунъ башкъасына ходжагъа чыкъмакъта. О себептен мен куевни ольдюрдим. Мен озь кучюмнен азат этильген къызгъа эвленмек истейим, мен онынъ ичюн джанымны аямадым.

Падиша агъаларынынъ озь къардашына япкъан феналыгъына пек ачувлана, оларны дарагъачкъа астырмакъ истей. Гендже разы олмай. Ёкъ, баба, олар сизинъ огъулларынъыз, меним агъаларым, дей. Оларны дарагъачкъа астырманъыз! Эльбетте, агъаларымнынъ япкъаны гъает агъыр джинает, лякин оларны астырсанъыз, ондан озюнтъиз ве падишалыгъынъыз не файда кореджек? Ёкъ, баба! Сизинъ падишалыгъынъызда кимсе асылмасын ве кесильмесин.

Я къанун? Тертип? Низам? Булар олмаса, адамлар бири-бирининъ гъыртлагъыны кемип битирирлер, дей баба.

Къанун, тертип... джеза деген шейлер олсун. Ольдирювлер олмасын. Баба суса, чокъ тюшюне. Сонъра огълундан: шимди менден истегинъ не? деп сорай.

Меним истегим къызгъа эвленюв! дей гендже огълан.

Шу куню мейданда гендженинъ тою ола.

АВДЖЫ АМЕТ

Масал

Авджынынъ бир авлапмагъа чыкъа. Чокъ вакъытлар долана, ич бир шей расткельмей. Акъшам якъынлай, бир кийик айван пейда ола. Кийик айван дагънынъ теренлигине къача бере, не де олса, бир онъына кетирип, авджы оны ата. Терисини сыдырып, тымар эткендже, текмиль къаранлыкълаша. Эв узакъта... бу гедже бу ерде ятайым, къысмет олса, саба къайтарым деп, кийикнинъ кевдесини терекнинъ путагъына аса, атеш якъа, джигерден бир кесек къавурып ашай. Гедженинъ ярысы ола, терекке асылы кевде сычрап ерге, туше, атеш этрафында доланып башлай. Буны корьген авджы къоркъа, турып къача. Кевде онынъ пешинден къувалай. Авджы бар къуветинен ювур, сабагъа якъын эвине келип ете. Къушлукъ маалинде къавеханеге чыкъа, анда койнынъ бутюн авджылары топланалар. Бу озюнинъ башына кельген вакъианы икяе эте. Эр кес айретте къала. Авджылардан бири: «узакъ шеэрде пек намлы къарт авджы Амет-акъай бар,— дей. Сен бу хаберни онъа айт. Къарт санъа бир шейлер тевсие этер». Авджы шу куню, айтылгъан узакъ шеэрге кете, Амет-акъайнынъ эвини сорап тапа, азбаргъа кире. Бир эсли къадын чамашыр ювуп тура экен. Селям бере, «Манъа Амет-акъай керек. Эвдеми?»— деп сорай. «Амет-агъанъ эвде ёкъ,— дей къадын.— О, эшеклернен мермер ташый. Лякин артыкъ къайтып келеджек вакъыты якъынлады. Юрь, отур! Бир къавечик ич!»

Авджы тапшан устюне отура. Къаве пиширилип етиштирилмей, араба къапы ачыла, азбаргъа мермер юклю эки эшек кире. Эшеклер юрьген вакъытта аякълары къыйышып кетелер. Амет-акъай мусафирни корьген сонъ, онынънен селямлаша, ал-хатир сорай. «Амет-агъа, мен сизге муим ишнен кельдим», дей мусафир. «Яхшы. Юрь ичери кирейик, анда лаф этермиз» деп, эвге догърыла. «Амет-агъа, эшеклеринъизнинъ юклерни пек агъыр олмалы, оларны бошатайыкъ, эвге сонъ кирермиз» дей. Амет-акъай кулюмспрей. «Зарары ёкъ. Турсын-лар, оларгъа ойле керек».

Ичери кирелер. Къаве ичелер. Аш ашайлар, сонъра мусафир башына кельген вакъианы айта. Амет-акъай шойле дей:

— Мен авджылыккъа пек яшылыкътан башладым. Авгъа чыктып та, бош къайткъан вакъытымны бильмейим. Халкъ арасында, яхшы авджы деген намым кетти. Сонъра эвленмек керек олды, чунки яшым къырккъа еткен эди. Къомшу койден бир къызны бегендим, онъа къуда йнбердим. Къыз: «Бир анам бар, оны да эвине къабул этсе, ёкъ демем, барырым» деген. Мен разы олдым. Нишанландыкъ. Мен тойгъа азырландым. Той куню таин этильдн, дост-эшлерни, къолум-къомшуны чагъырдым, пек буюк зияфет яптым. Мусафирлерни одаларгъа ерлештирди, келин келеджек вакъыт якъынлады. Юрип одаларны тешкердим, насыл нукъсанлар бар экен деп тюшюнип юрьгенде, бир оданынъ къапысы огюне токъталдым, къулагъыма шойле лафлар кельди: «бакъынъыз, не къадар буюк зияфет! Къуш сутюнден башкъа эр шей бар, лякин Амет энъ намлы авджылардан бири олсунда, софрасында кийик айван этининъ ёкълугъы... бу ери бираз анълашылмай» деди бириси.

Бу лаф манъа фена тесир этти. Акъшам устю олса да, аман тюфегимни алып, эвден чыктым. Бир къырнынъ устюне чыктым, бакъсам, ашагъыда, дере ичинде, бир къараджа тура. Оны нишангъа алдым. Нишангъа алгъан сонъ корьдимки, къараджаны бир къадын

сагъмакъта. Тюфегимни козьден алып, бакъып турдым. Къараджа аягынен савутны тепип, сютни тѣкти. Къадын: «ах, сени хиянет айван! Авджы Аметнинъ сачмасына огъра!»—деди. Шай дегеннен, мен къараджаны аттым. Къадын исе: «эки козюнъ кѣрь олсун, Амет!»—деди. Шу ерде мен кѣрь олып къалдым. Эвде той девам эте, келин келе, мени кыдыралар, тапмайлар. Мен шу ерде геджеледим. Саба яваш-яваш тюртуне-мюртуне келип эвимни таптым, азбаргъа кирдим. Къайнанам мени корюп, кызыны чагъырды. Къызы чыкъты. Бакъ бунынъ алына! деди къайнана. Сен бунынънен насыл яшайджакъсынъ? Эки кози кѣрь. Баре, мен оны дѣрткѣз копекке чевирейим, азбарны къорчаласын. Биз де бу зенгин эвде яшармыз деп, мени балабан дѣрткѣз копекке чевирди. Къайнанам бир джады экен. Иште, шу куньден бери мен копек олып, азбарда юрьдим. Шеэрге якъын бир койде зенгин бир одаманнынъ дар-дуньяда бир кызы ола, он беш яшында хасталана, кунъ-куньден аза-тоза, аштан-сувдан кесиле, бабасы одаман неерде бир яхшы эким олса, эписини чагъырып кетире, бакътыра, лякин файдасы олмай. Къыз бойле алда беш йыл тѣшекте ята.

Куньлерден бир кунъ къапыгъа бир тиленджи келе, одаманнынъ кызы агъыр хаста экенин анълап, онъа: «Меним китап ачкъан адетим бар, дей.—Рухсет этсенъиз, кызынъызгъа бир китап ачып бакъайым». Китабыны ача. «Сизинъ шеэрде авджы Амет деген адамнынъ азбарында бир дѣрткѣз копек бар, о копекни хастанынъ янында бир къач кунъ тутсанъыз, хаста яхшы олуп кетер, башкъа нч бир экимден файда беклеменъиз» дей.

Одаман шу дакъикъасы адам йиберип, копекнинъ дѣрт-беш кунъге бермелерини истей, къайнана исе копекни буюк авесликнен берип йибере. Копекни кетирип, кызынынъ одасында бир кошедѣ багълайлар. Гедженинъ ярысында оджакътан бир къара мышыкъ тюше, кызынынъ кокусине мине, онынъ къанын эмип башлай, копек буны коре, лякин багълы олгъанындан, якъынлап мышыкъны тутамай. Саба ачыла, корьселер, кызы кене шу алда, бейхут ята.

Одаман копекни азбаргъа чыкъара. «Юрьсин тышта, акъшам кене эвге кирсетип, бакъармыз» дей. Копекни азбаргъа чыкъаралар, акъшам ола, копекни кызынынъ одасына кетирип багълайджакъ олар, амма копек багълатмай. Гъырылдай. «Тиймепъиз!—дей одаман,—Шай ятсын». Копек бир четте ята. Яры гедже ола, оджакътан къара мышыкъ тюше, кызынынъ кокуси устюне мине, шу арада копек бирден сычрап, къара мышыкънынъ энъсесинден къапа. Мышыкъ сѣзге келип: «авджы Амет, меним джанымны кыйма, мени йибер, мен бу эвге бир даа кельмем ве, биръ кунъ ола, санъа ярдымым тиер» дей. Бу—тылсымлы джады экен. Авджы Амет онъа тиймей, бошай. Мышыкъ оджакътан чыкъып кете. Шу гедже кызынынъ къаныны эмип оламай. Саба кирселер, кызы, башкъа куньлерге бакъкъанда, бугунъ гузельдже. Бойлеликнен, он кунъ дегенде, беш йыл тѣшекте яткъан кызы тузеле, азбаргъа чыкъып, кезине башлай. Буны корьген одаман пек фералана, къувана, сонъра копекнинъ бойнына чокътан-чокъ алтын безентилер багълап, къапыдан чыкъарып йибере.

Копек кете ве тушуне, шимди къайнанам бу алтынларгъа къуванып, мени эвельки алыма кетирмезми экен? Токъта мен оны эвеля динълеп бакъайым. Бу алтынларны бир ерге комейим, сонъра эвге барып бакъайым, манъа не дейджеклер? О, алтынларны ерге коме, сонъ эвге кете, азбаргъа кире, къайнана оны корип, кызым, бакъса, бу быралкъы кене къайтып кельди. Токъта... мен сени бир кийик папийге чевирейим, бар да, сазлыкъларда яша, деп гизлиден бир шейлер айтып шюф, дей, копек бир папий олып, учып кете.

Ийгирми яшларында бир йигит авгъа чыкъа, бакъса, сув устюнде бир папий ялдай. Аткакъ ичюн тюфегини тиклей, папий учуп-келип онынъ тюфегин устюне къона. Йигит папийни эвге алып келе. «Ана, бакъынъыз, бир гузель папий кетирдим,— дей,— атаджакъ олдым, озю келип, тюфегимнинъ устюне къонды».

«Яхшы, огълум,— дей апасы,— йнбер, азбарда юрсин!» Огълы папийни азбар ичине йнбере, эртеси куню кене авланмагъа кетсе. Бу къадын хаста къызнынъ къаныны эмген джады къара мышыкъ экен, огълы кеткен сонъ папийнинъ янына келе де, авджы Амет, сен мени олюмден къуртаргъан эдинъ, мен де санъа: бир кунъ ола ярдым этерим, деген эдим, иште, шу кунъ кельди. Не истегинъ бар, айт!— дей. Папий тильге келип: мен кене, эвельки киби, йигит олмакъ, ондан сонъ, мени бу азабларгъа къойгъан къайнанамдан акъкъымны да алмакъ истейим, дей. Қартанай шойле дей: «Мен сени, бир торгъайгъа чевирейим, къанатларынь устюне тылсымлы плядж къояйым. Сен барырсынъ, сени бу алларгъа къойгъан къайнананънынъ устюне силькинирсинъ, не ол десенъ, къайнананъ о олыр. Таш десенъ-таш, топракъ десенъ-топракъ... сонъра кене силькинирсинъ, озюнь эвельки авджы Амет олып кетерсинъ. Қартанай ойле де япа, папийни торгъайгъа чевире, къанатларына тылсымлы плядж къоя, торгъай учып кете, эвине ксле, пенджеренден ичери кире, даа эрте экен, къайнана ве къызы экишер тешекни бири-бири устюне къоюп, пуф-пуф юкълайлар. Буларгъа не япайым экен, деп тюшюне. Экисини де эшеклер япып, аркъаларында узакъ дагъдан мермер ташытайым, дей де, бир силькине: «эшеклер олынъыз», дей. Шу арада къайнана ве къыз эшеклер олалар. Торгъай бир даа силькине, эвельки киби, авджы Амет ола.

Иште, азбарда аркъаларында мермер юклю эшеклернинъ бири — меним къайнанам, дигери нишанлым, эди. Артыкъ къыркъ йыл олды, оларнен дагъдан мермер ташыйым. Бу эвлерге бакъ, не къадар буюклер! Ондан да башкъа, шеэрдеки эвлернинъ ярысы меним ташыгъан ташымнен къурулды. Илериде даа да къуруладжакъ. Қайнана ве къыз эшеклерге чевирильген куньден итибарен мен авджылыкъны ташладым. Сиз де огълум, шу авджылыкъны ташланъыз, ёкъса, такъ-диринъиз менимки киби олур.

Осман ТЕМИРҚЪАЯ

Къальптен чыкъкъан аэнклер

ОСМАН АМИТНИНЪ ДОГЪГЪАНЫНА 70 ЙЫЛ
ТОЛУВЫ МУНАСЕБЕТИНЕН

«Биринджи баразна» (1933), «Меним баарим» (1941) киби шиирлер джыйынтыкъларынынъ муэллифи, кырым-татар совет эдебиятынынъ корюмли векили шаир Осман Амит 1910 сенеси февраль 28-де Кезлев уездининъ Денъизбаджы койинде догъды. О пек эрте — башта бабадан, сонъра анадан оксюз къалды. Баланы дайысы озь имаеси алтына алып тербиеледи.

О. Амит 1923 сенеси башлангыч кой мектебини битирген сонъ, Симферопольге кетип, орта нумюневий теджрибе мектебине кирди. Мектепте окъугъан вакъытларында шиир язып башлады. Ильки шиирлери мектепнинъ дивар газетасында басылды. 1923 сенеси мектепни битирген Осман педагогика институтынынъ кырым-татар тили ве эдебияты болюгинде окъуп башлады. Шу сенеси де онынъ «Мераба», «Онынъ хытабы», «Къызыл ордугъа селям», «Куреш къызы» ве дигер бир сыра шиирлери матбуатта басылды. Яш шаир озюнинъ ильки шиирлеринде янъы кърумны, социализм джемиетини, эмекдар халкъ аятыны буюк джошкъунлыкънен тасвир этти. Бу вакъытларда кырым-татар эдебиятынынъ тарихинен меракъланып башлагъан Осман Амит халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ айры нумюнелерини топланнен огърашты, «Кър огълу» дестаныны гъайрыдан ишледи.

Осман Амит институтта окъугъан девиринде кырым-татар эдебиятынен бирликте рус ве Европа халкъларынынъ эдебиятыны да окъуды, талиль этти, язув усулынынъ чешит шекиллерини менимседи. Сонъундан о истидатлы терджиман сыфатында А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, И. А. Крылов, Т. Г. Шевченконынъ эсерлерини кырым-татар тилине терджиме этти. О. Амит педагогика институтыны битирген сонъ оджалыкъ япты, матбуатта — «Яш къувет» газетасы ве «Яш ленинджилер» эм де «Эдебият ве культура» журналы идарелеринде чалышты.

Осман Амит шиирлер яратмакънен бир сырада «Буюклер элифбеси» (1933), «Тиль ве язы инкишафы» (1932) дерсликлерининъ муэллифлеринден бири олды. Онынъ дженктен эвель неширге азырлагъан «Кучюк кърдашларыма» серлевалы учюнджи джыйынтыгъы басмаханеде къалды. Бунъа дженк кедер этти. Осман Амит озюнинъ шиирлеринде отузунджи сенелернинъ къоджамаман ишлерини, Ватанпервер совет адамларынынъ социализмге, партия ишине садыкълыгъыны тасвирледи.

Улу Ватан дженки йылларында душман аркъасында фашистлернен курешкен ватанпервер шаир Осман Амит 1942 сенеси март 17-де фашист разведкасынынъ элине тошип, эляк олды. Дженктен сонъ Осман Амитнинъ шиирлеринден «Челик давушы» адлы айры китап нешир этильди. Айры эсерлери исе «Эдебият хрестоматия»сына кирсетильди, дженкте эляк олгъан шаирлерге багъышлангъан «Он экилернинъ хатиреси» адлы джыйынтыкъта дердж олундылар.

Онынъ шимди Москвада яшагъан огълу Эмиль Амит къараманджа эляк олгъан бабасынынъ элинден тошкен къалемини озь элине алып языджи олды. Бабасынынъ ишини намус иле девам эттирмекте.

Эмек ве бахт йырджысы

МИРТЕМИРНИНЬ ДОГЪГЪАНЫНА 70 ЙЫЛ
ТОЛУВЫ МУНАСЕБИТИНЕН

Озбекстан халкъ шаири Миртемир озбек совет шириетининь темель ташыны къойгъан шаирлернинь биридир. О классик эдебиятнынъ анъанелерини, халкъ агъыз яратыджылыгыны терен огренди, озбек совет эдебиятыны янъы мундериджиден зенгинлештирди, ярым асырдан зияде вакъыт зарфында озбек поэзиясыны янъы юксекликлерге котерюв огърунда гъайретнен чалышты. Онынъ джошкъын, терен партиявий, халкъчан яратыджылыгы социалист реализм эдебиятынынъ инкишафына къошулгъан муим иссе олды.

Миртемир (Миртемир Турсунов) 1910 сенеси Къазахстаннынъ Туркстан районнда Икан коюнде догъа. Башта Ташкент шеэриндеки интернатлы мектебинде, сонъра маарифат институтында окъуй. 1929 сенеси Самаркъанд шеэриндеки педагогика академиясына кире. Оны битирген сонъ белли бир муддет оджалыкъ япа ве айны заманда шиир язып башлай.

Миртемирнинъ биринджи шиири 1926 сенеси басылды. Бундан сонъ ярым асырдан зияде вакъыт девамында буюк мыкъдарда эсерлер яратты. Онынъ «Зафер», «Къайнавлар», «Коммуна», «Чанъ», «Пайтахт», «Интикъам», «Сабанынъ саарь вакъында», «Сайлама эсерлер», «Дагъ киби таянгычыым», «Динъле, аят!» киби йигирмиден зияде шиир китабы басылып чыкъты.

Корюмли шаирнинъ энъ яхшы эсерлери Ленин ве Шаркъ, Октябрь инкъилябы, халкълар достлыгы мевзуларына багъышлангъандыр. Миртемир совет лениннамеси зенгинлештирген шаир оларакъ да танылды. Онынъ Ленин симасына багъышлангъан «Лениннинъ тебессюми» деген китабы Советлер Бирлиги халкъларынынъ бир чокъ тиллерине терджиме этильди. Шаир озюнинъ бу китабы акъкъында шойле деген эди: «... Ленин акъкъында, Ленин партиясы ве Ленин инкъилябы акъкъында даа чокъ китаплар язылып. Ленин ойле бир сима ки, инсанлыкъ онъа сынъырсыз миннетдарлыкъ беслей ве беслейджек. Ленин — тарих копчегини эмекдарларнынъ азатлыгы, бахты тарафкъа айландыргъан буюк инсан.

Миртемирнинъ шиирлери терен гъасвий мундериджесинен, бедий маирлигинен айырылып туралар. О эмекдар халкъ джесаретининъ ёрулмаз йырджысы оларакъ танылды. Озюнинъ бедие итибарынен пишкин эсерлеринде мемлекетимиздеки янъы омюр къуруджылыгынынъ эсас девирлерини поэтик суретте айдынлатты.

Миртемир бедий терджиме саасында да семерели чалышты. О озбек тилине А. С. Пушкиннинъ «Руслан ве Людмила», М. Ю. Лермонтовнынъ «Исмаил-бей», Ш. Руставелининъ «Къаплан териси кийген батыр», Н. Некрасовнынъ «Русиеде ким яхшай» эсерлерини терджиме этти. Къыргыз эпосы «Манас», къаракъалпакъ эпосы «Къыркъ кыз» онынъ терджимесинде нешир этильди.

Миртемирнинъ аяты, иджадий фаалиети яшлар ичюн нумюне олып кельмекте. Миртемири устаз шаир деп анъалар. О чокъ йыллар зарфында Озбекстан яызджылары бирлиги янындаки яш яызджылар семинарына ёлбашчылыкъ япты. Даима авескъяр яшлар арасында булунды.

Шаирнинъ иджадий эмegi Хамза адына Озбекстан ССР Девлет мукафатынен такъдирленильди. Гъ. Гъулам адына эдебият ве санъат нешриятында шаирнинъ учъ джылтылыкъ эсерлери нешир этильди. Ал-азырда онынъ дёрт джылтылыкъ эсерлерининъ биринджи томы неширден чыкъты.

Миртемир озюнинъ аджайип эсерлеринен озбек халкъынынъ юрегинде, несиллер севгисинде, шакиртлерининъ сатырларында, джошкъын йырларнынъ аэнклеринде эбедий яшар.

Ярым асыр йырларындан

Сен сорайсынъ
Кечмишимни, бу кунюмни.
Сен сорайсынъ
Кедеримни, дюгюнимни.
Эй, мусафир,
Мен башлайым, сен къулакъ ас.
Эйле сабыр,
Кечмиштен сёйлейим бир аз...

* * *

Дерья эдим,
Заманларнынъ эври иле сай олдым.
Тюзгюн эдим,
Джаиллернинъ джебри иле яй олдым.
Алтын эдим,
Таландылар, керексиз кульче олдым.
Акъын эдим,
Таптадылар, бир авуч кульге дёндим.
Солгъанымдан,
Тосат-тосат чевирильдим тар ирмакъкъа.
Куль олувдан,
Чаре тапмай, чевирильдим хор батакъкъа.
Яй олгъандан,
Тюшип къалдым кениш ёлдан тар сокъакъкъа.
Солгъанымдан,
Чевре-четим чевирильди ач топракъкъа.
Ышыкъ эдим,
Сёне-сёне дёндим къара зульметке мен.
Ашыкъ эдим,
Яна-яна дёндим джансыз суретке мен.
Челик эдим,
Элемлернен, эскенджеде эздилер.
Чевик эдим,
Къуветимни, умютимни кестилер.
Аз къалды,
Унутыладжакъ эди ана тилим меним,
Аз къалды,
Унутыладжакъ эди догъмуш илим меним.
Аз къалды,
Учурым четинде сюрюнеджек эдим.
Аз къалды,
Тарихлар ядындан силинеджек эдим.

Серсери кездим
Чокъ вакъыт хорлыкъ-зорлыкъ земанында.

Аизар чектим
Мен амансыз бахтсызлыкъ зинданында.
... Ирмакъ эдим,
Бахтым кульди, дерья олып кене таштым.
Кечит эдим,
Шеэр-койге джадде олып пек яраштым.
Хорлукълардан къуртулып мен,
Джумле иле урь эмекке ортакъ олдым.
Зорлукълардан къуртулып мен,
Ташында биле гуль оськен топракъ олдым.
Бу дюньягъа кельген куньден,
Айдынлыккъа ашыкъ олды назик гонълюм.
Бахт юзюме кульген куньден,
Талийлерге орьнек олур омюр ёлум.
Начарлыкътан,
Достлыкъ деметинде дюльбер чичек олдым.
Хор-зарлыкътан,
Кене зенгин, кене бахтлы озьбек олдым.
Инсан олдым,
Сербест инсан, буюк инкъиляб саесинде.
Иман булдым,
Буюк иман, улу Ленин гъаесинде.

• • •

Бахтлым мен,
Талийимден, эмелимден миннетдарман.
Бахтлым мен,
Эмегинен бахт догъургъан эмекдарман.
Бахтлым мен,
Кенди юртым, кенди шахсым, девлетим бар.
Бахтлым мен,
Юректе гъайретим, шаным-шевкетим бар.

Ёлум парлакъ,
Бу ёлумны денъишмем дюньяларгъа
Ёлум узакъ,
Эмеллерим джан багъышлар руяларгъа!
Мен бойлем,
Ярым асыр арарети къальбимдедир.
Мен бойлем,
Ал чабакълы кызыл байракъ элимдедир.

Озьбекчеден А. ОСМАН терджиме этти.

Комсомол поэзиясынынъ етекчиси

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ 75 ЯШЫНДА

Халкъымызнынъ буюк шаири Зиядин Менлиазиз Джавтобели 75 яшыны толдырды. Шаир 1905 сенеси Кърымнынъ Керчь тарафында, Джавтобе коюнде эmekчи койлю къорантасында догъды. Кой мектебинде окъугъан девиринде кърым-татар классика эдебияты ве халкъ яратыджылыгъы тесири алтында шиирлер язып башлай.

1923 сенеси Симферопольде оджалар техникумына окъумагъа кире. Айны шу йылы, яни он секиз яшында экенде, «Янъы дюнья» ве «Яш къувет» газеталарында ильки шиирлери басылып башлай. 1926 сенеси Кърым Девлет нешриятында Джавтобелининъ «Инкъилябий шиирлер» адлы биринджи китабы чыкъты.

1927 сенеси, техникумны битирген сонъ, койде оджалыкъ этти, мектеп мудири олды. 1928 сенеси «Янъы дюнья» газетасы идаресинде месуль кятп вазифесине къабул этильди. Шу вакъытта энди партия азасы олгъан Зиядин Джавтобели эм газетада чалышты, эм де Кърым педагогика институтынынъ ичтимаий-икътисадий факультетинде окъуды. Институтны 1932 сенеси битирди ве шу йылы аспирантурагъа кирди. Аспирантурада окъугъанда, айны заманда, Кърым Девлет нешриятында редактор олып чалышты. Шу йылларда «Большевик ёлу» журналы редколлегиясынынъ азасы олды.

Джавтобели, яратыджылыкъ усталыгъыны арттырмакъ ичюн кърым-татар ве дигер халкълар эдебиятларыны тедкъикъ этти. Асан Чергеевнинъ, Усеин Токътаргъазынынъ, Абдулла Лятиф-Заденинъ, Мемет Нузэтнинъ эсерлерини терен огренди. Рус эдебиятынынъ мешур векиллеринден А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтоз, В. Брюсов, С. Есениннинъ эсерлеринен таныш олды. Озю огренди ве яшларгъа да огретти. Йигирминджи сенелерде «Яш къувет» газетасы янындаки эдебият тегерегининъ мешгулиетлеринде Абдуреим Алтанълы, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемъи-заде, Керим Джаманакълы, Шамиль Алядин, Абдулла Дерменджи, Амди Алим ве дигерлернен бир сырада энъ фааль иштирак эткенлерден бири эди. Бу тегеректе о, «Эдебият ве идеология», «Октябрь ве эдебиятымызнынъ инкишафы», «Социалистик реализм усулы» киби мевзуларда чокъ чыкъышлар япты ве субетлер отъкерди.

Дженктен сонъки девирде Зиядин Джавтобели энъ зияде семерели иш корьген шаирлерден бири олды. Эсерлери эсасен «Ленин байрагъы» газетасында басылды. 1970 сенеси Гъафур Гъулам нешриятында «Йырла, инсан» деген шиирлер китабы нешир этильди. 1978 сенеси исе онынъ чешит йылларда язгъан эсерлеринден «Шиирлер» джыйынтыгъы басылып чыкъарылды.

Зиядин Джавтобели — Советлер Бирлиги языджылар иттифагъы азасы. О, Кърымда йигирминджи йылларнынъ башында партиягъа садыкълыкъ байрагъы алтында топланып, Совет акиметини мукеммелендириув огърунда гъайретли курушкен ильки инкъилябий шаирлерден олып, кърым-татар эдебиятында истидатлы янъы совет шаирлери несилининъ шекилленювинде ве медениетимизнинъ юкселювинде муим хызметлер косьтерген аджаип шаирдир. Озюнинъ ихтиярлыгъына бакъмадан о, эдебий яратыджылыкъта шимди де буюк фаалиет косьтермекте.

Эдип бир
чинар киби...

АСКАД МУХТАР 60 ЯШЫНДА

Озбек совет эдебияты чешит яратыджылык усулларына саип эдиплер иле зенгиндир. Шимди алтмыш яшына кельген Аскад Мухтар да ойле эдиплердендир.

Аскад Мухтар 1920 сенеси Фергана шеэринде догъды, кырк беш йылдан бери эдебий яратыджылык иле мешгуль. Эдип Ташкент Деалет университетини битирген сонъ эдебият оджасы олды. Шиирлер яза башлады. «Еш ленинчи» ве «Совет Озбекистони» газеталарында чалышкан девиринде къалеми зияде пишкинлешти.

1939 сенеси Бухаранынъ кечмиши хусусында «Бизим несиль» поэмасыны язган яш шаир, сонъундан бу жанрда даа да кучлю эсерлер яратты. 1947 сенеси нешир этильген «Челик иритиджи» поэмасы Аскад Мухтарга буюк шурет кетирди.

Республикада бир журналист сыфатында белли олган Аскад Мухтар кыркын-джы сенелерде «Омюрге давет» икяелер ве очерклер джыйынтыгыны нешир эткен сонъ, Бекабад маден заводынынъ ишчилери аятындан «Озенлер кьошулган ерде» повестини язды. Ондан сонъра эдип озбек ишчи сыныфынынъ шекиллениви ве къадынларнынъ азатлыгыны акс этиджи «Къыз-къардашлар» романыны язды, бу эсер Советлер бирлигиндеки ве эдженбий мемлекетлердеки бир чокъ халкъларнынъ тиллерине терджиме этильди, белли эдебиятнаслар онъа — социалистик реализм эдебиятыни зенгинлештирген эсерлерден бири деп кыймет кестилер.

Аскад Мухтар бу йилларда шиирiette де семерели чалышты ве озбек поэзиясынынъ къазанчлары деп къайд этильген «Докъсан докъуз миниатюра» (1962), «Шиирлер» (1966) ве «Кунеш бешиги» (1970) джыйынтыкларыны, неси эсерлерден «Къаракъалпакъ иссеси» (1958), «Догъув» (1961), «Девир меним такъдиримде» (1964), «Чинар» (1969) романларыны язarakъ, земане озбек несирийинъ инкишафына буюк ярдымлар этти. «Чинар» романы етмишинджи йиллардаки Озбек несирийинъ буюк енишлеринден бири оларакъ 1973 сенеси Хамза адына Озбекстан ССР Деалет мукафатынен такъдирленильди.

Аскад Мухтар озюнинъ алтмыш йыллыгына, «Сахраларда раатлыкъ олмаз» ве «Бухаранынъ тар аралыкълары» повестлеринен кельди. Эльбетте, эдипнинъ бойле белли бир девирдеки иджады акъкъында сейлегенде, онынъ драматургия, бала эдебияты ве терджиме саасындаки муим хызметлерини къайд этмемек мумкюн дегиль. «Самандар», «Чин юректен» ве «Мердлик юксеклиги» пьесаларынынъ, «Дюнья балалары» эсерининъ, яратыджылыкъ усулы меселелерине багышланылган «Яш достларыма» макалаелер джыйынтыгынынъ муэллифи оларакъ да Аскад Мухтар эдебиятта муим ер ишгаль эткен язиджыдыр.

Биз эдипнинъ ичтимаий терджимей алыны тешкиль эткен амеллерни къайд этмекле, онынъ кърым-татар совет эдебиятынынъ якъын досту ве тешеикъатчыларын-дан бири экенлигини хатирде тутамыз. Онынъ редакторлыгы алтында нешир этильмекте олунган «Гулистан» журналы саифелеринде бизим эдебиятымызнынъ энъ яхшы эсерлеринден нумюнелер дердж этилюви ичюн ондан гъает миннетдармыз.

Аджив эдип Аскад Мухтарны, 60 яшыны толдырувы мунасебети иле, журналымызнынъ окуйыджылары адындан самиметле алгышлай, онъа сагълыкъ селяметлик ве яратыджылыгында буюк мувафакъиятлер истеймиз.

Фияты 80 капик.
Индекс 75292.

С. Крайнезменен
Развуд Жува